

નિવેદન :-

ઈ. સ. ૧૯૫૭ ના વર્ષની ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી પ્રગટ કરતાં એમને આનંદ થાય છે. સાથે જ એટલો દોલ પથ છે, કારણકે આ કાર્યવહી હજી અમે ૭ માસ પહેલાં પ્રગટ કરી શક્યા હોત, પણ પ્રેસમાં હેલિક્શન અગેનું કામકાજ આવવાથી અમારું ચાલુ રહેલું કામ ખોરબે પડ્યું અને તેમાં આટલો બધો વિલંબ થયો છે એ માટે અમે અત્યંત દિલગીર છીએ. સમીક્ષામાં રસ ધરાવતાં સૌ ડાઈનિ તેમજ સાહિત્ય સભાના સભ્યો અને ગ્રંથપ્રકાશકોની આ વિલંબ માટે ક્ષમા માંગીએ છીએ.

આ કાર્યવહીને અમે ગુજરાત સાહિત્ય સભાનું એક અંગ ગણીએ છીએ અને એ વિશિષ્ટતા જળવાઈ રહે એ માટે વિદ્વાન સમીક્ષકો અમને એમનો ઉદાર સહકાર ચીવટપૂર્વક આપે એવી અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

હવે પછીનાં વર્ષોની સમીક્ષા મળતાં જ બની શકે તેટલી વહેલી પ્રગટ થતી રહે એવો અમારો મત્ત ચાલુ છે અને ચાલુ રહેશે એવી ખાતરી આપીએ છીએ.

એલેન્ટીઈનની હવેથી,
ત્રણ દરવાજા પાસે,
અમદાવાદ
તા. ૧૬-૯-૫૧

ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દીવાન
કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
ધીરજલાલ ધ. શાહ
માનાઈ મત્રીજો : ગુજરાત સાહિત્ય સભા

અનુક્રમણિકા

સત્તાવનનું અધ્યયનવાક્ય

[૫. ૨ થી ૧૬૩

સંમીક્ષક:-ડૉ. મધુસૂદન હી. પારેખ

	પાનું
કોષ્ય.....	૨
નવસકથા.....	૨૨
નવસિકા.....	૭૬
નાટક.....	૯૧
વિવચન સંપાદન.....	૧૦૨
તત્ત્વજ્ઞાન-નિબંધ.....	૧૧૬
ઇતિહાસ-કેળવણી-પ્રવાસ.....	૧૩૨
જીવન ચરિત્ર-આત્મકથા-સ્મરણો.....	૧૩૬
બાલ-કિશોર-પીઠસાહિત્ય.....	૧૪૮
સંમીક્ષા માટે મળેલા અધ્યાત્મી યાદી.....	૧૬૪ થી ૨૮૬

ઓગણીસસેં સત્તાવનનું ગ્રંથસ્થ વા.ડ્મય

સમીક્ષક : ડૉ. મધુસૂદન પારેખ

૧૯૫૭ ના વર્ષનાં પુસ્તકોની સમીક્ષા કરવાની જવાબદારી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ મને સોંપી તે બદલ સહુ પ્રથમ એ સભા પ્રત્યે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

૧૯૫૭ ની સાલના સમીક્ષકની નિમણૂકનો ઠરાવ ડિસેમ્બરની આખરે થયો અને ૧૯૫૮ ના માર્ચથી મને સમીક્ષાર્થે પુસ્તકો મળવાં શરૂ થયાં. ૧૯૫૬ સુધી એ પુસ્તકો મળતાં રહ્યાં. મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રકાશકોને લખેલા પત્રોના જવાબમાં મને મોટે ભાગે ઉમળકાભર્યો સત્કાર સાપડ્યો છે; બહુ થોડા પ્રકાશકોએ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવી છે.

સમીક્ષા અંગે એક મૂલ્યન મને એવું મળ્યું હતું કે કોઈ પ્રકાશક કદાચ પુસ્તકો ન મોકલે તો એ પુસ્તકો જો મહત્વનાં હોય તો લાઇબ્રેરી-માંથી મેળવીને પણ તેની સમીક્ષા કરવી. પરંતુ આ સૂચન મને વાજબી નહિ લાગવાથી હું તે સ્વીકારી શક્યો નથી. મને લાગે છે કે એમ કરવાથી પ્રકાશકની અસહકારવૃત્તિને ઉત્તેજન મળશે અને જે પ્રકાશકો સમીક્ષાર્થે પુસ્તકો મોકલી આપે છે તેમને અન્યાય થશે. એટલે જે પ્રકાશકોએ પુસ્તકો મોકલ્યાં છે તેમાંનાં જ આ સમીક્ષામા સમાવ્યાં છે, બાકીનાં મહત્વનાં હોય તોપણ સમીક્ષામાંથી બાકાત રાખ્યાં છે.

કેટલાક પ્રકાશકોએ સમીક્ષાર્થે પુસ્તકો નહિ મોકલવા અર્થે કારણો દર્શાવ્યાં છે તેમાં તથ્ય નથી એમ નહિ કહી શકાય. ખીજી તરફ ગુજરાત સાહિત્ય સભાને પણ સમીક્ષક નીમ્યા પછી સમીક્ષા મેળવતાં કોઈક વાર નાકે દમ આવી જાય છે. આમ બને પહેલે થોડીક મુશ્કેલી છે. પરંતુ સમીક્ષકો શક્ય તેટલી ઝડપે સમીક્ષા લખી આપે અને પ્રકાશકો પણ પુસ્તકો મોકલવાની બાબતમાં માન ધંધાગરી વૃત્તિથી ન જોતાં સાહિત્ય-પ્રીત્યર્થે જ પુસ્તકો મોકલે તો એકંદરે જાનેને લાભ છે અને છેવટે ગુજરાતની પ્રજાને પણ ખરો જ.

સાહિત્યમાં, પણ દહે લોકશાહીનો યુગ આવે છે ત્યારે દર વર્ષે મંજ્યાગપ પુસ્તકો પ્રગટ થાય તેમાં આમર્ષ નથી. અવનત, એ બધાં જ પુસ્તકો સાહિત્ય નામને યોગ્ય ન હોય. આ વર્ષનાં ખૂબ ખૂબ મંજ્યામાં પ્રગટ થયેલાં સાહિત્યનાં તેમજ સાહિત્યેતર પુસ્તકોમાંથી મને નાનગિરાઈ થઈને સગમ સારા જુનો જેટલાં પુસ્તકો મને માર્ગ મળ્યાં છે. એમાંથી જાણસાહિત્યનો મોટો જથ્થો જાદ કરનાં નવનકથાનું પ્રમાણ વિશેષ દેખાય છે. પચામ કરનાં પણ વધારે નવનકથા સમીક્ષા મારે મને મળી છે. ટૂંકી વાર્તાના મંમદની સંખ્યા પચીસેક જેટલી છે. નાટકો વીસની આમપામ છે. લલિત સાહિત્યમાં આ વર્ષે સદૃશી ઓહો કાવ્ય કવિતાનો દેખાય છે. કાવ્યકૃતિઓની નંખ્યા માત્ર દસની આમપામની છે યાકોનાં પુસ્તકોનો લલિતેતર સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. તે વિભાગમાં તત્ત્વગાન અને ચિંતન વિષયક નિબંધોનું પંદરનું મુખનાવજીનું પુસ્તક 'દર્શન અને ચિંતન' (ભાગ ૧-૨) આ વર્ષનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક ગણી સકાય.

દહે પુસ્તકોની વિભાગવાર વિગતે મહીક્ષા કરીશું. સદૃશી પ્રથમ કાવ્યવિભાગ લઈએ.

કાવ્યવિભાગ

કાવ્યવિભાગમાં સંખ્યાદષ્ટિએ જોતાં પુસ્તકો ઓછાં છે, પરંતુ ચારેક કાવ્યમંદ્રો એમની શુભવત્તાને કારણે નોંધપાત્ર બની ગયે છે. ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી જેવા ગાંધીયુગના ખીદ કવિની કલમ હજી આ દિશામાં પ્રવૃત્ત રહી છે એ એમનો 'કોડિયા' કાવ્યસંમ્મદ જોતાં જણાય છે. એવા જ એક જૂના અભ્યાસી અને કેળવણીકાર આચાર્ય પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટે 'તીર્થોદક' કાવ્યસંમ્મદ આ વર્ષે પ્રગટ કર્યો છે. અધ્યાપક શ્રી. જયંત પાઠક તથા શ્રી. મહરદ દહે પણ અનુક્રમે 'મર્મ' તેમજ 'જોગજ' કાવ્યસંમ્મદો દ્વારા નવીન કવિતાની લાક્ષણિકતાઓ સહેજે પ્રગટ કરે છે. એ મિવાય શ્રી. પૂંજીલાલ કાળિદાસની કૃતિ 'પ્રેરણા' પણ એક આસારપદ કવિનો પરિચય કરાવી જાય છે.

દહે સહુ પ્રથમ ડૉ. શ્રીધરાણી-કૃત 'કોડિયા' કાવ્યસંમ્મદની તપામ કરીએ. આ કાવ્યસંમ્મદની એક વિશેષતા એ છે કે તેમાં ડૉ. શ્રીધરાણી ગાંધીયુગના કવિ તરીકે અને નવીન કવિ તરીકે એમ જૂના અને નવા

એવા જે ગ્રંથે પ્રતીત થાય છે ઈ સ ૧૯૨૭ થી ૧૯૩૪ સુધીના તેમના કાન્યા ગાંધીયુગના કવિ તરીકે તેમનો પરિચય કરાવે છે અને એ પછી ચૌદ વર્ષ બાદ ઈ સ ૧૯૪૮ માં કવિ શ્રીધરાણી નવા કવિની અનેક લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ કરતી રચનાઓ આપે છે ઈ સ ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૬ સુધીના તેમના કાવ્યો તેમનો નવા કવિ તરીકે પરિચય કરાવે છે

આમ દેખીતી રીતે ‘કાંડિયા કાન્યસ મહા’ જે વિભાગમાં વહેચાઈ જાય છે શ્રીધરાણીએ કિશોરવયથી જ કાવ્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ બાળકાવ્યો રચીને કરી દીધો હતો તેમના બાળકાવ્યોમાં ‘પતંગિયુ અને ચમેલી નોંધપાત્ર મહાકાવ્ય કવિની રંગશિલ્પીતા, તેમનામાં સળવળતો વાર્તાકારનો છંદ અને તેમની શૈલીનું માધુર્ય આ કાવ્યમાં પ્રગટ થઈ ધીમે ધીમે વિકાસ પામતા દેખાય છે સફળ મૂર્ધને આકર્ષક અને તેવું આ કાવ્ય વસ્તુ એવું છે કે ચમેલીને પોતાનાં પ્રિય વ્યવજનને મળવાની હોશ છે, પરંતુ પાપ પિના તેની આશાઓ સિદ્ધ થાય તેમ નથી, એટલે તે પતંગિયાનો સહકાર શોધે છે સામે છે પ્રકૃતિના આ ક્રમમાં તત્ત્વો વચ્ચે સહકારની ભાવના છે જ એને પતંગિયુ અને ચમેલી બને એક થયા તેના મુલગ ચિત્ર અને ચમત્કૃતિ કવિના જ શબ્દોમાં જોઈએ તો-

ચમેલીનો દેહ રૂડો, ને
પતંગિયાની પાપ ધરી
પતંગિયુ ને ચમેલી
એક થયા ને બની પરી

શ્રીધરાણીના કથાકાવ્યોમાં સ્વરાજરક્ષક, ‘સર્જકશ્રેષ્ઠ આગળા’ ‘પાપી’, રૂપરાણી તેમની કવિત્વશક્તિના સારા દર્શાવ છે ‘સ્વરાજરક્ષક’ કાન્યમાં શિનાશુના સમયની સ્વામી રામદાસ-વિષયક એક દત્તકથા દ્વારા જે સ્વ-મતાનું નીડરતાપૂર્વક રક્ષણ કરી શકે છે તે જ સાચો સ્વ-રાજ રક્ષક છે અને એવા તેજસ્વી પુરુષો એ જ દેશની હોલત છે એ વિચાર ગૂઢ થયો છે કાવ્યના આનંદમાં વક્તવ્યને અનુરૂપ પ્રકૃતિનિર્ણય સરસ મજાનો હોય, નાટ્યાત્મકતા વગેરેને કાગળે કાવ્ય ઉચ્ચ કક્ષાનું બધું છે સર્જક શ્રેષ્ઠ આગળા માં અગ્રજેતા ગાંધી અમલમાં એમની ગાંધી દૃષ્ટિ નીતિએ કનાકારોની જિંદગી કેમ બરબાદ કરી તેનું વેધક પરિચય ચિત્ર છે

‘બેટા!’ અહીં એ છરી કાં ન આવે?’

એવા નાટ્યાત્મક ઉપાડથી કવિ ધીમે ધીમે વક્તવ્યને વિકસાવી ચોટ સાધી શક્યા છે. કવિ શ્રીધરાણી એક કાળેવ નાટ્યકાર પણ છે (‘વડો, મોરનાં ઈંડા, પંડિની’-નાટકોના કર્તા) તેની રીતીતિ કાવ્યોમાં તેમણે નિરૂપેલા સંઘર્ષ-લેનાં-પણ-સહેજે થાય છે. ‘બાપી’ કાવ્ય પણ તેમની નાટ્યાત્મકતાનું આરુ ઉદાહરણ છે. આ જ વિલાગમાં આવતું ‘રૂપરાણી’ જે તેમાં બીજી કથાના મિશ્રણને કારણે શિથિલ ન બન્યું હોત તો તે ઉત્તમ કોટિનું કાવ્ય થઈ શકે, તેમ કવિ શ્રીધરાણીની મજાકતા અને વર્ણનકલા આ કાવ્યમાં ખામ કરીને જહાંગીર-નૂરજહાંની મળીના વર્ણનમાં પગકાપ્યાએ પહોંચી છે, એમ કહી શકાય.

નૂરજહાંના વર્ણનની એક અનાયામે નજરે ચડતી પંક્તિ એ કાવ્યમાંથી દુષાંતરૂપે ટાકીએ :

સમુદ્રના લાખ તુફાન સંઘરી
છાતી તણા જેડ કપોતમાં લય્યા,
આપાકની બીજકલા કટિ કરી,
મથુરનાં નૃત્ય ઉપાગમાં લય્યા.

(રૂપરાણી)

શ્રીધરાણીનું આરુ કવિત્વ એમનાં વર્ણનોમાં સહેજે પ્રગટ થાય છે. બીજા એ ત્રણ નમૂના અત્રે નોધીએ :

મોટો શ્યામ શુભાળ સરીખો
અ મોટો રૂપકોર મદયો,
બટમોગની ચક્રવેણીએ
તિનેટ- શાલિગ્રામ જખો
(લઘુત્તમ સાધારણ અવ્યય)

*

*

*

પ્રસા તરલ નેનની, કમળ લાલ્લી ગાયો તણી,
કલાખી સમ ડોક, ને અવક કોટિ કોટિ ગણી
અનાઘૃત કુસુમદ્રોણ સમ બે લરી છાતીને
લળંત નલમીજ શી ચપલ કેસરિણી કટિ,

હથેલી પદ્માનીની તરલ, આરતીની શિખા
સમી સકળ આંગળી

(નિધનની પછીતે)

ગાંધીજીની સત્યાગ્રહસેનાના સૈનિક જનવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી તેમના જીવનને નિકટથી અવલોકવાનો લઘાવો મેળવનાર ગાંધીજીની ભાવના-ઓથી રંગાયેલા આ કવિએ ગાંધીજી વિષયક પશુ ફીક ફીક કાવ્યો રચ્યાં છે. એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં સંક્ષેપમાં ચિત્ર ખડું કરવાનું કૌશલ, પ્રાસ-સામર્થ્ય, ગુહ્યબંધીની છટા અને વર્ણનમાં જોમ અને જીવંતપણાને કારણે ‘સપૂત’ કાવ્ય સહેજે જુદું તરી આવે છે.

પુત્ર-દાર!

જન્મ મૃત્યુના જુહાર!

જંપલું ન, જાલીમો ન જંપશે ન, સૌ ખુવાર!

મૃત્યુ કે સ્વતંત્રતા; લખી ન આ લલાટ દાર.

તેમજ

મોખરે ધપે હસી હસી જવાન ડાસયો!

સર્વ સાથ-કોઈના-બધું સમાન-એકલો!

જેની પકિતઓ ચિરસ્મરણીય બની રહે તેવી છે. કાવ્ય પ્રવૃત્તિના આરંભના જ વર્ષમાં કવિએ

દાહભરી આંખો માતાની

તેલું તું આંસુ ટપકયું;

એવી સમર્થ પકિતઓ દ્વારા ગાંધીજીનું ચિત્ર રજૂ કર્યું હતું. આ વિભાગમાં ‘પળે પાછો’ કાવ્ય વિશે હિમાશંકર કહે છે તેમ તેમાં માનવ-જીવનના વારતવ અંગેનું દર્દભર્યું સંવેદન છે.

ગાંધીજીવિષયક રચાયેલા ઓધરાણીના અનેક કાવ્યો ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ-ચળવળ સમયે હિંસાહથેલી જનતાએ વધાવ્યાં હતા. ગાંધીજીની ભાવનાઓથી રંગાયેલા આ કવિના સમાજત્રાદ-તરફી વક્તવ્યોનો ઇશારો ‘પૂનરી’, ‘ધૂમ્રસેર’, ‘દેવ’, ‘અવલોકિતેશ્વર’ આદિ કાવ્યોમાં જણાશે.

ખેડૂતને અગ માની ભરાતી
 અર્થે ભર્યો નખમા,
 ધૂપ ભર્યો પગસેવો ઉતારી
 ઘટ ખરો ધમુમા
 પૂજારી સાચો આ!

(પૂજારી)

ઉપરની પક્તિઓમા શ્રમની વર્ગ પ્રત્યેની દિવિની સહાનુભૂતિ
 રૂપે દેખાય છે 'વૃક્ષમે' નામમા શ્રમનીઓની ગિથિતિ - વિશે દોરેલું
 ચિત્ર એમની લાક્ષણિકતાનો સારા નમૂનો છે આ ગદી એ પક્તિઓ

ઘેડે મહી હાથ પગો ત્રેના,
 બગી બગી ખાખ થયેન રક્ષા
 ફિલા, સુખ ન્યાન મુખો ઝૂકેના,
 ઓઝો તજા વજ વણેન મેતના

શ્રીવગણીના લન્તિવિરુદ્ધ કાવ્યોમા તેમજ આખા સમહમા પણ
 પ્રથમ પક્તિનું ગણી રકાય તેનું માન્ય તે 'આજ મારો અપગન છે
 ગળ એમા રાવા અને ગળના યોગ-વિરોગનું સમર્થ શ્વન્ધ્યાત્મક આલેખન
 છે પોતાના અપગવને ગણે રાગનો નિયોગ અનુભવતી તેની પગે પણ
 પ્રતીક્ષા કરતી ગધાના મનોભાવો

પાદે પાદ પગના સૂક વાદે તારી હાથ
 નિભૂત આગને કોકિન કઠમા વાસળી તારી વાય

જેવી પક્તિઓમા કનાત્મક ગીતે નિરૂપાયા છે

રાધા અને રાગ એટલે કે જીવ અને આત્માના નિવનનું રહસ્યપૂર્ણ
 આલેખન કવિએ કથગતાપૂર્વક કર્યું છે આત્માને સતત ઝખતા જીવની
 આ એક મુશ્કેલી છે કે અનિમેષ નેરે આત્માની વાટ જોના જીવને
 આત્માનો જ્યારે મેળાપ થવાની વેળા આવે છે ત્યાર જીવ મૂર્છામા પડેનો
 હોય છે આત્મા ક્યારે અને કેમ સેવી ગયો તેની જીવને જાણ પણ થતી
 નથી માત્ર આત્માનો અવશેષ ગદી ગયેનો પમરાટ જીવને સધિયારા-રૂપ
 બની રહે છે

જાણુ નહિ! પણ જામતા અગમા મહેન્ટુ તારુ કપૂર!

પરંતુ એક વાર આત્માની લગની સાચા પછી આત્માની સાથે એકથનો અનુભવ કર્યા પછી જીવને જ પ શેનો દોષ ? આત્મા પ્રત્યે અનન્ય નિષ્ઠાવાન જીવ આત્માને પડકાર કરે છે :

આવજો એવું માગવું ના, પણ એક હું માગું વેણ;
એકદા તારે બારણે આવીશ પાઠવ્યા વિના કે'ણ.
જાગતો ના હામ હોય હૈયામાં, જોઈ' તો તારું જોર !
ચેતજો રાજ ! મનમાળામાં પેસતાં કોઈ ચકોર !

શ્રીધરાણીનાં ભક્તિકાવ્યોમા તરી આવતી ત્રણ વસ્તુઓ તે પ્રમુખિલનનો તવસાટ, સર્વસમર્પણવૃત્તિ અને નિષ્ઠાવાન ભક્તહૃદયનો પ્રભુને પડકાર. જે કાવ્યો પરથી આ સંગ્રહનું શીર્ષક નક્કી થયું છે તે 'કોડિયા' માં પણ આ જ ભક્તજો પ્રતીત થાય છે, જેકે એમા કવિના હૃદયનો બહુ જગ્યા જઈ શક્યા નથી.

શ્રીધરાણીના સોનેટ કાવ્યોમા 'ભરતી' તેમજ 'સુકાન પર ટેકવી' સારાં છે, 'ભરતી' માં

જોડે ધવલ ફેનથી વિખર કેશવાળી છટા
તેમજ

પછાડી મદમસ્ત ધીક : શિર રક્તના વારણા

જેની પક્તિઓમાં ઘેડાની ભરતી સાથેની સરખામણીનું સમર્થ આલેખન છે; 'સુકાન પર ટેકવી' માં સુકાન પર જીભીને હાથની પડાળ કરી કમરથી નીચા નમી ધરણી-પ્રાત જામેલી પત્નીને જોતા વારીનું સુભગ વર્ણન છે. સાગર અને માનવ હૈયાની સરખામણી કરી છેવટે વિરહ-વર્ણનને યુગ્મમા સમેટતા અર્ધાન્તગ્ન્યાસી પક્તિઓમા કવિ પોતાનો વિચાર પ્રગટ કરે છે :

મહાન જ્યમ સર્જનો મહદ તેમ તેની વ્યથા
સખીરી, મુજ-તાહરી ટચુકડીય વ્હીલો કયા.

પ્રકૃતિકાવ્યોમા હરિગીત છ દનો ગીતરચનામા નવતર પ્રયોગ કરી પ્રકૃતિનાં ભીષણ વર્ણનોને કવિએ પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. પ્રકૃતિના તાડવ વખતે-એની કાંતિ વખતે માનવસમાજ તો બારણા પાછળ જ ગોધાઈ રહે છે. એને રૂઢ વહાણ છે, કાંતિ પ્રિય નથી, એ કવિનો કટાક્ષ છે. કવિ કહે છે તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ ચેતન છે - માનવી જડ છે.

ભાગો ભાગળ ! ભાગો ભાગળ
 ખોલો બારી બારણાં
 સૃષ્ટિના તાંડવ મંત્રી તમ તાવ પૂરો !
 સાદ દે મહેરામણા !

મહેરામણોનાં - પ્રકૃતિના સાદ પડ્યો, બધાં જ જગ્યાં પડ્યું
 એક માનવ ના બહ્યા, એને મીઠી આત્મપ્રતારણા !
 અને છેવટે કવિ કહે છે તેમ
 એને ઠઠ ઝાણું, મૃત્યુનૃત્ય ગિદામણા.

શ્રીધરાખીનાં પહેના ગાગાનાં ન્યાયેનાં કાવ્યોની તપામ પછી હવે
 ખીજા ગાગામાં રચાયેલા તેમના કાવ્યો તપાસીએ. એવા કાવ્યોની
 સંખ્યા માઠ પડેલી હશે, એટલે પહેલા ગાગાની કાવ્યરચનાની
 સરખામણીમાં સંખ્યાદષ્ટિએ આ નવો કાવ્ય ખૂબ ઓછો ગણાય.
 પરંતુ શ્રીધરાખી આ ખીજા ગાગામાં કાવ્યરચનાઓ લઈ પ્રગટ
 થાય છે ત્યારે એમની ભાષા, શૈલી, એમની ભાવના, એમનાં વિચાર-
 પ્રતીકો બધું જ બદલાઈ ગયું દેખાત છે. તદુપરાંત આપણી નવીન
 કવિતામાં થતા પ્રયોગો કવિતામાંથી પણ શ્રીધરાખી મુક્ત નથી ગયા. એમનાં
 મૌન વર્ણો દરમ્યાન તો આખા માનવ સમાજમાં જગ્યાં પરિવર્તનો આવી
 ગયા હતા. કવિ એથી પોતાની પદ્ધતિ પલટ છે અને નવા ઉન્મેષો સાધે
 છે. આ ખીજા ગાગાના કાવ્યોમાં નરત પ્યાન ખેન્ને તેવું કાવ્ય 'આશુ'
 દિલ્હી' છે. દિલ્હીનો જૂનકાગ આલેખી ત્યા નાગ્નસાહીમાંથી લોકસાહી કેમ
 વિકસતી ગઈ તેનો ચિતાર કવિ કલાત્મક રીતે આપતાં કહે છે :

૫૬-વાંસળી વાગી આજે જમનાશ્રને તીર;
 અણનાગ હાથો પર સંગીત રચી સુધીર.

એમ છતાં ન જાણે કેમ કવિને સ્વરાગપ્રાપ્તિ પછી ભાગ્યદર્શન
 નિરાશ કરનારું દેખાય છે. પહેનાંની કવિની ગર્ભિણીજાતી ભાવનાઓ
 પચટાઈને હવે કઈક વક્તા કવિહૃદયમાં પ્રવેશી દેખાય છે. એમની ભાષા
 પણ એથી વક્તવ્યને અનુરૂપ વ્યવ્યાત્મક બની છે. જીવનનાં મૂલ્યોમાંથી,
 ગદ્યિય સરકારમાંથી કવિની શ્રદ્ધા ઓસરી છે અને એથી જ કડવા કટાક્ષ-
 મય હૃદયારો કવિના હૃદયમાંથી નીકળે છે :

સર્વવ્યાપ્ત સરકાર બિરાજે, કવિને કગ્તી ભાટ,
જમલ છોડી દિલ્હી નહે યોગી માટે હાટ,
પદવી છે, પદ્મગમણ છે, છે મિત્રના એક અનેક,
રાજ્યસભા છે લોકસભા છે, ને જાણુ જો છેક,
રચતો કવિતા, લખતો નાટક, કરતો ગદ્યપ્રચાર !
નર દિલ્હીના આકાશ !

અણુપ્રયોગો કરનારી માનવજાતની સવામતી નિશે પણ કવિને
શકા છે દિલ્હી શહેરને પ્રતીક-રૂપે લઈને કવિએ રંગગજપ્રાપ્તિ પછી
ભારતદેશમાં પ્રવર્તતી વિપત્તિઓ પર સજ્જડ કટાક્ષ કર્યા છે કવિ
કાવ્યને અતે કહે છે

લવિંચની કાદાગી બ્યારે નમને
નની પેનીઓ ગટશે કે અગમણમે
જો ત્યાં મુધીમાં વિશ્વ નહિ સ્તકાગ—
એક ચરુનો નકા થશે ટકાગ
રૂપિયા, પૈસા નયા નીકળાગ,
ભાતભાતની મ્હોરા મળાગે,
નહિ જડગે તાજની છાપ
જડગે ચંદ્ર એક અનેક,
નહિ જડગે શુદ્ધ વિવેક

‘શુદ્ધ વિવેક’ શબ્દ દ્વારા કવિએ ઘટ્ટ ઘણું કહ્યું છે કવિ
હૃદયની એવી જ બાગમળતી કટાક્ષવાણી ‘ધરગના’ મા

જીખરેલા નર આખા જોગે !

ધરે જોગેલા આજે પૂગે !

જેવી પ કિતઓમાં પણ દેખાગે

‘મીલુમતી’માં કવિ નીતન કવિઓની સાથે સ્થાન જમાવતા
દેખાય છે હિમાચલ આ કાવ્ય વિશે લખે છે

“ ‘મીલુમતી’ ” જેવામાં ચિત્રાકન પણ હિમતભર્યું છે વીજળીના
દીવા શુન થાય છ તેનું વર્ણન ‘વીજળી તેન તપેલું ખાવી’ એના એકી
સાથે ધરગથું અને બેકાર લાગતા ચિત્રધો થયું છે દાદા આણસ-પાણ

જેવા હોઈ-પાળ ઉપર દીવાસગીની ચુબન હિ મા મળતા મોલુગતી પ્રેમ વેદના દાગ પુર્નજવન પામતા અને ખીજઓને પમાડતા લઘુક ઝનનુ પ્રતીક બની ગ્દે છે .

નથી કવિતામા નરા નવા લાનપ્રતીકો યોજનાનુ મૈશન આ કાન્ય મા જણાશે તેમ છતાં અનેક નવી કવિતાઓનાં જેમ આ મા ય પશુ માન નરીન પ્રતીક યોજનાથી મા નવની કાટીએ પહોચતુ નથી એ નાત સિદ્ધ કરે છે

કવિ શ્રીવગાળીના આ ખીજ ગાગાના કાન્યોમા ચિત્તને અર્થ તેવુ મા ય માન 'આશ્રુ દિ હી' છે હજી તો જાણે કે કવિપ્રતિભા કોઈ નરીન ઉન્મેદ માટે મથતી નેવ તેમ આ નરા જાન્યો જેતા જણાય છે એમની એ પ્રતિભાના પરિપક્વ દાગ હજી ચુજગતને મગરા બાકી છે હવે પડીને સમઢ એ આશા પૂરી પાડને એથી અપેક્ષા રહે છે .

'કાડિયા' પછી આચાર્ય પ્રેમશંકર હ લખના કાન્યસમઢ 'તીર્થોદ્ધક' નો આસ્વાદ કરીએ 'તીર્થોદ્ધક' તો આ કવિને નીજે કા નસમઢ ગણાય એમની કાન્યશક્તિનો નિકાસ આ સમઢ જેતા તગ્ત જ પ્રતીત થતો જણાશે આ પૂર્વે ધરિની અને 'શ્રીમંજન' દાગ તેમણે જા યનદક્ષિ નો આરભ કર્યો હતો

શ્રી પ્રેમશંકર હ કવિ હોના ઉપગત નવનકથાકાર અને વિવેચક પણ છે ખીજન' નવનકથામા પપુ શ્રી અનતરાય ગનન કરે છે તેમ એમનુ કા યત્વ ડોઢાયા વિના ગ્દી સ યુ નથી 'મધુપક' એમની શ્રમ સાવનાના પરિપાક-ઉપ વિવેચન અને સશોધન નેખોનો સમઢ છે

અનેક ક્ષેત્રમા કવમ અજમારી ટોવા છતાં શ્રી આચાર્ય હ ની પ્રતિભા કવિની છે એમ કહી શકાય એ પ્રતિભા 'તીર્થોદ્ધક' મા જોવી હોય તો આરભો કર્ણનુ શ્રાદ્ધ' એ કાન્ય અવસ્ય જોવુ ઘટે વિવેચક અનતરાય રાવજે એને સમઢની ઉત્તમ કૃતિ ગણાવા પાન કહી છે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ગભીર અને નોકમમ યુગિરિરના ચિત્તમા એક પછી એક જાગતા રમરણો પૂરા નાન્યકૌશલથી કનિએ ગ્વૂ કર્યા છે યુધિષ્ઠિરના ચિત્તમા નાનક બનીને કર્ણ જોભો છે એ કર્ણને જ કાગણે આ કુરુક્ષેત્રનુ

યુદ્ધ સળગ્યું. કર્ણનાં અપમાનોમા પોતાનો હિરસો કેટલો બધો હતો ! કર્ણને તેઓ બળાવી શક્યા નહિ, તેને તુચ્છકાર્યો. કર્ણના જીવનના પ્રસંગો મહાભારતની મૂળ કથામાં નજીવ ફેરફાર સાથે કવિએ હૃદયસ્પર્શી રીતે અને આધુનિક યુગના પ્રશ્ન લેખે રજૂ કર્યા છે. યુધિષ્ઠિરના જીવનને સંતાપતી એમની આ સ્મૃતિઓ તખ્તા પર સફળતાપૂર્વક રજૂ થઈ શકે. આખું કાવ્ય સુંદર ભાવવાદી પદ્યરૂપક બની શકે તેવી ગુંબજશ તેમાં છે. છેલ્લે કુંતાના ઉદ્ગારો

.....આરબો આદિ સત્તર;
પ્રથમ કર્ણનું, તારો હતો એ જ્યેષ્ઠ બ્રાતર.

કાવ્યના અતને ચોટદાર બનાવી જાય છે. આ આખું જ કાવ્ય વર્ણુન, વિચાર, નાટ્યનર નેમજ શૈલીની દૃષ્ટિએ તપાસતા કવિની પાગરલી કાવ્ય-શક્તિના નમૂના-રૂપ બની રહેશે.

‘તીર્થોદ્ધક’માં આ સિવાય બીજા નોંધપાત્ર કાવ્યો, કવિની હૃદય-વેદના વ્યક્ત કરે છે. ત્વરાજ મળ્યા પછી દેશની દુર્દશા, હત્યાકાંડો, ગાંધીજીની હત્યા વગેરે ઘટનાઓએ ઘણા કવિઓના હૃદયને હવાબ્યાં છે આ કવિએ પણ ‘ક્યારે ચક્ર પુનઃ ધરે’ એ કાવ્યમાં એમની વેદનાને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

‘જ્યોતિ કયાય ઝગે ના, ને દિશાદાર ન લાપતો’ હોય તેમજ ધરત્રી હીમકા ભગતી હોય ત્યારે કવિની વેદના પ્રશ્ન દ્વારા વ્યક્ત થાય છે :

‘વિભૂતિ કોક જન્મીને ક્યારે ચક્ર પુનઃ ધરે !

આ કાવ્ય પણ એમની શક્તિનું ઉદાહરણ બની રહે છે એ જ વિષયને નિરૂપના બીજા કાવ્યો જુદી જુદી રીતિએ રચાયેલા તે આ ધરતી પર’, ‘મનહારી મુળર્ધ’, ‘નેનો દૂઢે છે વ્યર્થ’ આદિ ગણી શકાય. આ કાવ્યોમાં કવિની નિશાના પડધા પડતા દેખાય છે. વિષય ધાતુંબરુ એકનો એક જ છતાં રચનાશૈલીનું વૈશિષ્ટ્ય હોવાને કારણે કાવ્યોમાં એક-વિધતાનો દોષ પ્રવેશ્યો નથી.

‘ઘડી આધી’, ‘ઝરણુ એ’, ‘તું પાપ કર માફ’ વગેરે કવિહૃદયની હૃદય ભાવનાને વ્યક્ત કરનારાં કાવ્યો છે.

લગભગ એસી જોટલી રચનાઓમાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો અત્યંત સંખ્યામાં હોવા છતાં તેમાં વિષય તેમજ રચનાનું વૈવિધ્ય નોંધપાત્ર બને છે. આ કાવ્યોમાં મુક્તકો, સોનેટો, બર્મિકાવ્યો, ખંડકાવ્ય વગેરે વિવિધ પ્રકારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ સંગ્રહમાં ગાંધીયુગની કવિતાની અનેક અસરો જોવા મળતી હોવા છતાં નવી કવિતાની ખૂબ ચર્ચાતી પ્રયોગશીલતાને કવિએ ટાળી દેખાય છે. શિખરિણી, મદાકાન્તા અંજની, હરિગીત વગેરે છંદો કવિએ કુશળતાપૂર્વક ચોંટાળ્યા છે.

‘તીર્થોદ્ધક’માં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગીતરચનાઓનું પ્રમાણ વિપુલ છે; જોકે કવિના વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોની પ્રતિબા આ ગીતરચનાઓમાં ખાસ નજરે પડતી નથી. આ ગીતોમાં પ્રકૃતિના, પ્રજુવનાં, વસંતના, શુવનના, ઉત્થાસનાં ગીતો છે અને વિવિધ દ્વિગોમાં તે રચાયેલા છે. કંપના, માધુર્ય, પદાવલિ વગેરેની દૃષ્ટિએ કેટલાક ગીતો લોકપ્રિય થઈ શકે તેવાં છે. એવાં ઉચ્ચ કેટલિનાં ગીતોમાં ‘ઝડા ચદરવા બધાવો’, ‘દૈયે મંદુરપ ડાંખે છે’, ‘ચટકરંગ ચૂંદડીનો’, ‘કૂવો લખ્મરિયો છવકાવ’, ‘આગયુ આવોને’, ‘એક તપસી’નો ઉદ્દેશ્ય કરવો જોઈએ. માયમાના ગીતો પણ રંગત જમાવે તેવાં છે. કેટલાંક ગીતો લોકગોષીના પ્રયોગોને કારણે પણ ધ્યાન ખેંચશે. આ સફળ ગીત-રચનાઓ કવિની ગીતશક્તિનો પણ મારો પરચો કરાવે છે.

શ્રી. પ્રેમશંકર ભટ્ટનો ‘તીર્થોદ્ધક’ કાવ્યસંગ્રહ વાંચ્યા પછી સહેજે એવી છાપ પડે છે કે કવિ આ ક્ષેત્રે પોતાની શક્તિઓને યોગ્ય રીતે અગકારી શક્યા છે. ભાવકને અપીન કરે તેવાં ઘણાં વર્ણો એમની રચનાઓમાં પડેલાં હોવાથી કાવ્યરસિક જનતા આ સંગ્રહ વાંચતા અવશ્ય આહ્વાદ અનુભવશે.

હવે નવીન કવિઓમાં શ્રી. મકરંદ દવેનો પ્રગટ થયેલો ‘ગોરજ’ કાવ્યસંગ્રહ અવલોકીશું.

શ્રી. મકરંદ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ગોરજ’ આ વર્ષના જ નહિ બલકે તમામ નવી કવિતાના સંગ્રહોમાં પણ પોતાનું ધ્યાન મેળવી શકે તેવી ગુણવત્તાવાળો છે.

‘ગોરજ’ ટાંચે કિરણોની વળ લખ પેનુ છૂટતી હોય અને અમરખી રેણુ કીડતી હોય ત્યારે આગળે એમી આંજ મવાર નીગખતા કવિની આતમ-ધેનુ પણ કેાન અદમ્ય ગોવાળના ચિરહમાં ઝૂરતી દેખાય છે. ઠાક દી

એનો આવશે વારો અને એ ધેનુ પામશે અસીમ ચારો એ કવિની અભિપ્રાય કદી આચમની નથી. ત્યારે કેષ અગોચર તત્ત્વને પામવાની અંખના, એ માટે એમનો ઝુગપો, એ કવિનાં ભક્તિકાવ્યોનો મુખ્ય વિષય છે.

હે અરપ, આકૃત થા,

હે મા, જન્યત થા; જન્યત થા !

એ જાંકિઓમાં સહેજે કવિની ભાવનાનો રણકાર સંભળાશે.

‘ત્રેમાળ અ કે’, ‘રટણા’, ‘અસંભવ ચગ્ગે’, ‘પ્રાણુ પિયાસી’, ‘સપનાં સપનાં’, ‘નિકટ હરિનો દેશ’, ‘આવો’ પ્રથમીનો પોકાર’, ‘પંખી આધણુ’ વગેરે કાવ્યો-ગીતોમાં કવિ પોતાની આગ્રજી તેમજ કવચિત્ મિલનની આનંદોર્મિ સંબળપણે વ્યક્ત કરી શક્યા છે.

જંઝાની જંઝૂતિમાં પ્રલય મચવતી રુદ્રભૂતિ તું માતા,
ને તોયે રોજ તારો મુજ પર ફરતો વ્હાવતો વાયુગર્જન.

(ત્રેમાળ અ કે)

મન જીવન-મૃત્યુને તટે,

તવ હો નામ રટે રટે રટે.

(રટણા)

ભીનાં નયન. યુલક તનુ, ધૂમત વાર વાગ મદમાતો,
મસ્ત હવે મકરન્દ નય જોવિન્દગાન ગુણુ ગાતો.

(હરિની વાતો)

✓ અમે રે સુકું રિનું પુમડું,

તમે અત્તર રમીલા રસદાર,

તરખોળી છીને તારેતાન્ને;

વીધો અમને વ્હાળા આરપાર

આવો, રે આવો હો જાણુ આમના.

(આવો)

✓ બરેરી વનરામાં પંખી આધણુ,

ભમે કઈ પાખોને પછડાટ જ;

આંખોનાં જોલાયા જેના દીવડા,

ગરુ એને દિગો તેજવ વાટ જ.

(પંખી આધણુ)

આની કેટલીક કડિકાઓ કવિની કિલ્લટ બિર્મિનાં દષ્ટાંત લેખે ટાંકી સકાય. આ સંબંધનું કૌંથી મોટું આકર્ષણ તેનાં લલિતકાવ્યો છે. આ ભક્તિકાવ્યોમાં કેટલાંક તંગાળી પરથી અનુવાદો છે, કેટલાંક કાવ્ય લોક-સાહિત્યનાં ભજનોની ચાવ દર્શાવનારાં છે, તેા વળી કેટલાંક મીરાંના ભજનોની ચાવમાં રચાયાં છે 'પ્રથમોનો પેદાર'માં

હે ગરવાના જેઓ,
જૂડતવ બેડીને ક્યારે તારશે ?
લાગી રૂંવે રૂંવે લાવ,
ત્યામો, યાને વેગે સાલ;
હે મનખાના મોઝી,
દર નો દવડાંના ક્યારે દારશે ?

એમાં લોકભોજીનું મામર્ય પશુ દેખાશે. સૌગાંધીના આ કવિ સૌરાષ્ટ્રની લોકભોજીમાં ઉપરાંત સિંદ સંસ્કૃતમય શૈલીમાં પણ અનેક મુદર કાવ્યો રચી સકયા છે.

કવિની વર્ણનછટા, ચિત્રાન્નક સક્રિ, નવા નવાં રૂપો યોજવાનું કૌશલ, વગેરે માટે 'સિકારી', 'ચિતાની ચાલ', 'આખને ચરિયાલે', 'હાકાર વૈરાખી', 'આખના વખૂમન', 'મરત મદારી' વગેરે કાવ્યો-ગીતો જોવાં જોઈએ. અહીં થોડાંક દષ્ટાંત નોંધીશું.

'સિકારી' કાવ્યમાં બાજના પંજમાં પકડાયેલાં પાગેવાનું ચિત્ર :

ત્યાં દવા ચીરતી
સૂકંપ લલપેડ ચીસ દગતી, દગાની મમ,
પરેશ મૃદુ કંઠ પે નખ કડો પંજ તણા.
વ્હાક ફફડાટને અવશ માંમ પિંડા દવે
પડ્યો પકડમાં

'અમાગી જિન્દગી' કાવ્યમાં ગામડાનું ચિત્ર :

ફૂંજાની ગીંધવાદી રોકને પંજ તળે
ગામડું અકલા તજા મુંચાવના માળા સમું.

'હાકાર વૈરાખી' મા આનંદનું ચિત્ર :

હે કળાકાર વૈશાખી !
અમનીની આંગળીએ તેં તો
પીંછી ગમતી રાખી
હે કળાકાર વૈશાખી
* * *
ગુલમહેરની તારી ટચકે
કાવા કોળી ખાખી
હે કળાકાર વૈશાખી.

એ સિવાય 'આમને ચરિવાળે', 'ચિત્તાની ચાત્રે' તો જાને આખાં કાવ્યો જ કવિની ચિત્રાત્મક રૈની તેમજ પ્રતીકયોજનાના કૌશલ માટે જોવાં જોઈએ.

કવિએ 'ચાદરાણું' અને 'ગિદી' મા ફેલાક મુક્તકોનો પથ કસળ અજમાવી જતેયો છે 'રાખના મવાવા', 'અ.વ્ય રુદન' જેવાં મુક્તકો ચોટદાર છે.

આ સંમૂહમાં નવી કવિનામાં જોવા મળતું વિષયવૈવિધ્ય, નવીન પ્રતીકયોજના, હંદપ્રયોગો, વાગ્તવનિરૂપણ એ બધું જોવા મળે છે 'ગોરજ' ના કવિ પ્રયોગશીલ હોવા છતાં પ્રયોગખોરીમાં તે સગી પડ્યા નથી.

એમના વારતવદર્શી અથવા તો જમાનાના દંભ અને અસંતોષને વ્યક્ત કરવા મથતાં કાવ્યોમાં 'કળાકારને માનપત્ર', 'મુદ્દામાત્ર', 'એ જ સમન્તતું નથી', 'મૈદાગીની નિગધારી' વગેરે નોંધો સકાય જે કે આ પ્રમારના વિષયનિરૂપણમાં કવિના મદ્દગતા દેખાતી નથી, છતાં ખ્ધોત નિઘ્વાનના Party the Nation કાવ્ય ઉપ-ના થયેયો 'એ દેશની ખાળો

હંદની બાળનમાં વિવિધ અક્ષરમેળ વૃત્તો ઉપરાંત કવિએ નવી કવિનામા વ્યાપક બનેલાં પરંપરાગત ઝૂલ્યા અને હાસિયીત પણ સફળતાપૂર્વક પ્રયોજ્યાં છે ‘એપ્યુઓ અગોટી’ કાવ્યમાં

એપ્યુઓ અગોટી
પ્રાપ્તિ કેમ અધર તરણે
તો ય ત્રણે વિખૂટી
સુમધનું નિત્ય પ્રસાંતરૂપ
પણે પછે આગ પ્રસાગી અખતો
ધૂંધવે પ્રાણ—ધૂપ.

એ પંક્તિઓ મંદાકાન્તા તેમજ ઇન્દર જાના કુટડાઓના મિશ્રણનો તેમજ ‘કોગ’ કાવ્યમાં

અખૂઝા અગિની

બન બન વિહરે ગંધ ઉન્મત્ત જીની.

એ પંક્તિઓમાં અંડશિખરિણી તેમજ તેમાં પણ લઘુગુરુ અક્ષરોની વધધટના પ્રયોગો ધ્યાન ખેંચશે. નવી કવિતાની અનેક વિશિષ્ટતાઓ વ્યક્ત કરતો અને જનાં પ્રયોગોના આડંબ-થી મક્કન રહેલો આ ‘ગોરજ’ કાવ્યસંગ્રહ આવકાગ્રપાત્ર છે.

શ્રી. કૃષ્ણલાલ ત્રીધગાપી ગચિન ‘કોડિયા’ની જેમ શ્રી. જયંત પાટક-કૃત ‘મર્મર’ પત્ર આ વર્ષે પ્રગટ થયેલી બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ છે. એમાં મૌઝવ, ટીતુકભાવ, ભાષા-શક્તિ સૌદર્ય હંદકોસલ, ઉપમાનોત્તુ નાવીન્ય આદિ વધુલો તરત ધ્યાન મેલેશે. પાટકનાં ગ્રીષ્મ કાવ્યોમાંથી દૃષ્ટાન્ત--પે ‘ગ્રીષ્મ-મધ્યાહન’ કાવ્ય જોઈએ. તેની પહેલી જ કડીમાં કવિએ બપોરનું ચિત્ર વ્યાજેદ્રવ ઉપમાઓ છે :

ગો દાર્ધ આ સુમયઃ ગ્રીષ્મ તલો બપોર !
ત્વને પ્રયોજન વિનાની પ્રવંન વાણી;
કે મદ આપ્યું જલો અગ્નિય તાપી;
ગો કુબકર્ણ દિન! આગસુ ને નરોર.

બીજી કડીમાંથી તોગનો વાગ્ધવિક અનુબન્ધ કનાવની એક જ પંક્તિ જોઈએ:

‘શાં ચિત્રમૂક યગ - ચાંચ છતાં ખૂલેવી’ !

‘ઉનાળાનો દિવસ’ એ કાવ્ય પણ શ્રી પાઠકના કવિત્વનો સારો નમૂનો છે. કવિએ વસંતથી આરંભ કરીને શરદ સુધીનાં કાંચો આ સંગ્રહમાં પ્રગટ કર્યાં છે. તેમાં ગ્રીષ્મના કાંચો પ્રથમ પકિતનાં કહી શકાય.

‘મર્મર’ ના સોનેટ કાવ્યોમાં ‘મને થતું’ એની ચોટને કારણે આકર્ષક બની રહે તેવું છે. એક યુવાન પોતાની નિષ્પ પત્નીને સંસારમાં દાઝેલે દેખે નભાવી રહ્યો છે. એની સૌંદર્ય - તૃષા છીપે એવું લાવણ્ય એ બિચારી પત્નીમાં નથી, પરંતુ એ પત્ની આ પુરુષને એક બાળકની બેટ આપે છે બાળક અને માતાનો સ્નેહ આ પુરુષ નિહાળે છે

અને લઘુક પિણ્ડ - જીવનથી ઊભરાતું શિશુ
થતું ઘૂંટણુભેર, છાતી મહીં આવી છુપાય ને
હસે નયન માતને નીરખી નેહની બાલક,

અને કવિ વિચારે છે :

તને અગર આહવા બની શકાય જો બાલક !

પોતાની પત્નીને આહવાનો આ જ રસ્તો માત્ર પતિ પાસે રહ્યો છે !

આ સંગ્રહમાં શ્રી. પાઠકના બે દીર્ઘ સંવાદકાવ્યો ‘ઊર્મિલા - લક્ષ્મણ’ અને ‘ધ્રુવ અને શાન્તિ’ નોંધપાત્ર કહી શકાય તેમાં પહેલું વધારે ચડિયાતું દેખાય છે. એમાં પ્રસંગ તો બોટાદકરના ‘ઊર્મિલા’ કાવ્યમાં રજૂ થઈ ગયેલો જૂનો જ છે, પરંતુ કાવ્યની પદ્ધતિ નવી છે અને ઊર્મિલાને કવિએ જરા તત્ત્વજ્ઞાની ચીતરી છે. લક્ષ્મણને ધીરજ આપતી ઊર્મિલાના હૃદયારો ભોધાંચે :

ધરો ધૈર્ય ઉર નાથ, કર્તવ્યો ઠેરી જાળ છે
સંકુલા, સૃષ્ટિની એવી અટપટી ઘટમાળ છે.

બોટાદકરની ઊર્મિલા કરતા શ્રી. પાઠકની ઊર્મિલા જુદી પડે છે, લાવનાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ વિચારની દૃષ્ટિએ. બોટાદકરની ઊર્મિલા આત્મ-સમર્પણ કરનારી ઊર્મિશીન આર્ય નારીનું પ્રતીક છે. પાઠકની ઊર્મિલામાં ક્યાંક આધુનિક સુવર્તીનું પ્રતિબિંબ જણાય છે. અનુષ્ટુપ છંદ પરનો પ્રસન્ન કાળૂ આ કાવ્યમાં ભોધ સમય છે

‘મર્મર’ના મુક્તાકોમાં ‘હે કૃષ્ણ’ ચોટદાર છે. કવિ કહે છે :

મૂઠા લલે તમ સુદર્શન દેહું ખરસી;
કિન્તુ કરો ન અગમી અધરેથી ખરસી.

શિંદમી અને મરજુનું રહસ્ય પણ જાણી બેઠેલો આ કવિ જાતી
રોજીને એક મુશ્કેલીમાં જાણે કહી રહ્યો છે :

મને શિંદમી ને મરજુની ખબર છે.

કાન્યોમાં કવિની જે સક્રિયો પ્રગટ થાય છે તેની એમનાં ગીતામાં
પણ શીણપ દેખાતી નથી. જનને જાંઝરમાં બોલી એક અસહમતની
અસમેસરીનું ગીત 'અવભેથી' મધુરું ગીત છે. 'અ'પાનો દોડ' પણ ચારુ
ગીત છે. એની પદેલી બે પંક્તિ જ લોઈએ :

આ વળે એક કાવ્યસંગ્રહ 'ત્રિરણા' શ્રી. પ્રભુલાલ કાલિદાસ વ્યાસે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાં મોટે ભાગે ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૫૦ના ગાળામાં રચાયેલી કૃતિઓ છે. છેલ્લે ગાંધીજી વિશેનું 'વેરનાં વિષ ધોળીને' ઈ. સ. ૧૯૫૪ માં અને 'પુત્ર છેલ્લ' ઈ. સ. ૧૯૫૭ માં એટલે કે આ જ વર્ષમાં રચાયું છે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિની કુદરતનાં વર્ણુન કરવાની શક્તિ, પ્રકૃતિના પદાર્થ ઉપરથી ચિંતન તારવવાની રીત, તેમ જ જીવન પ્રત્યેનો આશાવાદ ખ્યાન એવો છે.

'ધૂપસળા' 'આવળ' 'તારના ચાંલદાને' વગેરેમાં તે તે પદાર્થો જોઈને તેમાંથી કવિ જીવનમાં કર્તવ્ય વિશેનો બોધ તારવે છે.

પ્રકૃતિવર્ણુનોમાં ખાસ કરીને વર્ષાનાં વર્ણુનો તરફ કવિનું વલણ વિશેષ દેખાય છે. વર્ષાનાં તોફાનોનાં વર્ણુન છટાપૂર્વક થયાં છે. 'સ્ફુરણુ' 'તું' થે-ધરણી મા! 'ધમની બહેન' 'બ્યોમનો બ્યાધિ' વગેરે કાવ્યો ઉદાહરણ લેખે નોંધી શકાય.

સામાજિક કાવ્યોમાં કવિનો સમાજની અસમાનતા અને વિષમતા અંગેનો શેષ 'મરણ મિત્ર' 'શાનો' વગેરે કાવ્યોમાં જોઈ શકાય છે.

આ સંગ્રહમાં ચાર પાંચ ખંડકાવ્યો છે તેમાં 'ધમની બહેન' કાવ્ય ખોટાદકરના 'એલલગળા' કાવ્યનું વસ્તુ નિરૂપે છે, જોકે ખોટાદકર જેવી શક્તિ અહીં દેખાતી નથી. 'શિવાજી-માસોજી' કાવ્ય શિવાજીની ખેલદિલી અને ખાનદાનીના પ્રસંગને નિરૂપે છે. શિવાજીની મનુષ્ય પારખવાની શક્તિ અને કદરદાની એ કાવ્યવિષય છે. 'કૃતિ અને કણુ' તેમજ 'વિષ-પાન' કવિની શક્તિના સારા નમૂના છે. મહાભારત-યુદ્ધમાં કણુને પાંડવોના પક્ષે લાવવા કુંતી પોતાના પુત્ર કણુ પાસે જઈ તેને એ પોતાનો જ પુત્ર છે એવી પ્રતીતિ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. એ સમયે કણુના ઉદ્ગારો :

માતા તું મુજ સત્ય હોય જનની, કાં કેષ દી ના મળી,

કે પાંચાલી તણા સ્વયંર મહી ના મુજ વારે ચરી ?
ચોટદાર છે.

દુર્યોધન પ્રત્યે વફાદારીના સોળંદ ખાતો કણુ કહે છે :

દુર્યોધને પરમ પ્રેમથી પૃથ્વીપાન
રચાધો; ન તે સમગ્રિયો; જુનું શે જુપાવ?
પૃથ્વી ટલે, અચન મેરુ ટો, જલે જો
પાણી શું પાવક, મુયોધનને છળું તો.

‘વિષ-પાન’ માં દેવદાનવોના સમુદ્ગમનનું અને ચ કરના વિષપાનનું
પૌરાણિક વસ્તુ છે. મયન-વેગાનુ મુરેખ ચિન શાદ્દલની આગ પ કિતઓમા
કવિ આલેખી શક્યા છે :

મૂખ્યો મંદર મેધમંડલ સમા ઠેા મસ્ત મ્હાકૂમંપે;
ને કાધું દદ નેતરું નગ પરે જોા વામુખી નાગને,
આણી ઓનધિ કુંક વિશ્વમરની નાખી દીરી સામરે,
ઢેવા કૂમં, કરાલ નેતરું વગી, ઢેવા રવૈયો ખરે!

‘વેરનાં વિષ યોગીને’ એ દાવાનગ હોશવવા જતા મહાત્મા,
ગાધીની યાત્રા વરુવે છે, જો કે એમા કવિ વિષયની યોગ્ય જમાવટ કરી
શક્યા નથી.

આ સિવાય ‘લજન’ ‘વિમાનને’ ‘નહિ નહિ નમે’ ‘ક્યાં ગયા!’
‘મળો કુટાયો રણ કાગડાનો’ વગેરે કાવ્યો પણ કવિની શક્તિના સારા
દષ્ટાંત છે કવિ ચોતે વૈદ્યનાજ છે, એથી વ્યોમને પણ વ્યાધિમસ્ત કલ્પવાનું
ચૂકતા નથી. એ પ કિતઓ અહીં ઉતારવા જોવી છે .

જોચિંતા આમશને ઉર ઉડ્યો
મૂંગરો, જેમાન તાપેથી થાયે
કાળા કાળા વાદળા તમ્મરોથી
અધારાં આખે અકાર્ગ ભરાયા
ઉડ્યો એને શાસનો ધેડકો ને
ઝંઝા ઘેરી ધુમ્મરો ઘાટી યાતી
સૂ સૂ લાગે દીધું નિશાસ હરિ
કંપી રેતી કાચ એ આચક્રથી
મેધો ઢંગી ગજના—ઉહકાયે
મૂર્છા વ્યાધિ વીટતો ઘોર ભારે.

ખીલ કાઈ કાઈ કા યમા પણુ (જેમ કે 'આવગ') એમના વૈદપણી પ્રતીત થાય છે ખરી

લગભગ વીસ વર્ષના ગાળામાં રચાયેલા આ કા થો કવિ માટે સારી આશા જન્મારે છે કશી જાતના પ્રયોગ કે નવીનતાના મોહ વિના એમણે સરળ લાવનાહી રીતે પોતાના ભિન્નિવિચારો આ કાથો દ્વારા પ્રગટ કર્યા છે કા થોના છંદની બાજતમાં કવિ પૃથ્વી શાદ્દલ મદકાન્તા અતુદુષ્ઠ એમ સારુ વૈવિધ્ય લાવી શક્યા છે છંદો પર કવિનો સારો એવો ખબૂ પણુ છે માત્રામેળ છંદમાં ભાગ્યેજ એકાદ કાવ્ય રચાયુ છે, એ પ્રયોગો પણુ કવિ કરી દેખાડે એમ ધમ્મીએ

આ ક્ષેત્રમાં ગીત કા થોનો એક સમૂહ નિશિગધા' શ્રી પ્રીતમનાથ કવિએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમાં પ્રણાના પ્રકૃતિના મક્તિના કાથો ગીતો તેમજ કેન્દ્રીક મુશાયરા-ગરની કવિતાઓનો પણુ સમાવેશ થાય છે કવિએ નાનાતાન બેગાદકર, મેઘાણી જેના કવિઓની ભાવના ઝીલી છે એમ આ સમૂહની કૃતિઓ જોતા દેખાય છે પ્રારભના કવિની કૃતિઓમાં જે અભિ રમ્મિની કયાશ હોય તે આ કવિમાં પણુ દેખાય છે છતાં 'શાંતિ' 'નિરહિણી' 'કપન જાગે' 'એક નૂન' 'વટ જુક્ષ' 'રપર્ષ' મજન' વગેરે કાવ્યો ઝનિની આશાસ્પદતા દર્શાવનારા છે 'અમે માનવ' એ ગઝલ પણુ કવિના જીભસાને દીક દીક વ્યક્ત કરી શકી છે ખાસ કરીને કા ધની છેદની એ પક્તિઓ

અમે મજિત સગ કશુ, પ્રીતમ ! પાછળ નથી ફરતા

અમે માનવ નિનાશોની કજ ઓથી નથી ફરતા '

શ્રી રમેશ પાઠકનો 'આપણાં હાનરડા નામથી હાલરડાનો સમૂહ પ્રાટ થયો છે કૃત્ય-જોડાના હાનરડથી પ્રારભ કરી સપાદકે તરંગાળા તેમજ રાસરીઓમાં ગનાતા હાનરડા પણુ નોખ્યા છે

'તમે મારા દેવના દીવેન છો

આ-આ ત્યારે અમગ યદનિ રહો'

અથવા

લાઈ મારો ડાહ્યો લાઈ તો પાટને બેસીને નાહો,
પાટને ગમે છે ખસી લાઈ મારો ઉઠ્યો છે રે હસી-

જેવાં હજી પણ લોકજાણે રમી રહેવાં આ હાથરડાં હવેના જમાનામાં રેડિયો અને સિનેમા-રેકોર્ડોના પ્રચાર વખતે છે ત્યારે કેટલાં ટકશે એ પ્રશ્ન છે. એ દૃષ્ટિએ કવિએ આ સંગ્રહમાં જે હાથરડાં નોખ્યાં છે તે એમની એક મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ ગણાશે. શ્રી ધૂમકેતુએ પણ આ સંપાદકની સેવાને બિરદાવી છે. આ જ સંપાદકનાં—‘લખણીતો’ની આ વર્ષે બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે. લગ્ન તથા બીજા મંગલ પ્રસંગોએ મવાતાં ગીતોનો આ સંગ્રહ છે. બીજી આવૃત્તિમાં થોડાંક ગીતો ઉમેરાયાં છે.

શ્રી. ખોટાદકરની ‘રાસતરંગિણી’ની આ વર્ષે દ્વિતી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે તે જોઈ કવિનો આમાં કેટલો પ્રમુખ થતો હશે! ગુણિયક ગુજરાતજોમાં એકની અપાર શ્રદ્ધા આ પુસ્તકની દસમી આવૃત્તિ સાચી દર્શાવે છે.

નવલકથા

હવે નવલકથા વિભાગ તરફ વળીએ યુગે યુગે સાહિત્યનો આ પ્રકાર જનસમાજનો ખાનીતો રહ્યો છે અને રહેવાનો જ. માનવીની વાર્તાશ્રૂષ્ દરેક જમાનામાં નવા નવા વાર્તાકાવ્યની અપેક્ષા રાખવાની જ. આ વર્ષે સમીક્ષાર્થે મળેલી નવલકથાઓનું પ્રમાણ બીજા બધા સાહિત્યપ્રકારો કરતાં વિશેષ છે. પચાસથી વધુ નવલકથાઓ આ વર્ષે પ્રગટ થયેલી જણાય છે. એમાં જૂના પીઠ વાર્તાકારોની કલમ તો પ્રગટ થઈ છે જ, પરંતુ કેટલાક નવા નવા ઉદયમાન થતા વાર્તાલેખકોએ પણ પોતાની કૃતિઓ હોંશે હોંશે ગુજરાતની જનતા સમક્ષ રજૂ કરી દેખાવ છે. આ વર્ષની નવલકથાઓમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પણ ઠીક ઠીક જોવા મળે છે. શ્રી. સુનીલાલ શાહ, ધૂમકેતુ, આચાર્ય વગેરે તો આ ક્ષેત્રમાં જાણીતા છે જ. શ્રી. ધૂમકેતુએ હવે મોર્ચ અને ગુપ્ત સમય પર પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર કરવા માંડી છે અને એ યુગોમાંથી રસમયી નવલકથાઓનું નિર્માણ કરવા તરફ તેમનું વલણ દેખાય છે.

ગુણવંતરાય આચાર્ય પોતાની વાર્તાસામગ્રી માટે વિજયનગરનો સુવર્ણયુગ પસંદ કર્યો છે. વિજયનગરના ઇતિહાસમાંથી આવતી સામગ્રી એકત્રિત કરી તેમણે પણ શ્રી. ધૂમકેતુની જેમ નવલકથાની એક શ્રેણી રચવાના પ્રયત્ન કર્યા દેખાય છે. આમ ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રાંતો-

ના ઇતિહાસયુગો પગ પછુ ગુજરાતના લેખકોની દષ્ટિ જવા માડી છે તે એક શુભ ચિહ્ન છે શ્રી કનૈયાનાથ મુનશીએ ઈ સ ૧૯૨૦ ની આસપાસથી ૧૯૩૫ સુધી ગાંધીયુગને નવવક્યામાં ગૂથી ઇતિહાસના પ્રોક્ષણવાળી દળદાર નવવક્યા પ્રકટ કરી છે એ સિવાય પન્નાલાલ પટેલ, શ્રી સુનીલાન મડિયા વગેરેનો કનમકસબ આ વર્ષે પણ શક્તિશાળી વરતાય છે નવોદિત લેખકોમાં 'વિશ્વમિત્ર' ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે સમાજના પ્રશ્નો નવનવક્યામાં ગૂથીને તેમણે પોતાની વાર્તાશક્તિનો પચિય ગુજરાતને કરાવ્યો છે એવી જ રીતે શ્રી દેવશંકર મહેતાએ સૌરાષ્ટ્રની ધરતીની ફારમ પ્રગટ કરી છે એ સિવાય પશ્ચિમી તેમજ ભગિની ભાષાઓ મરાઠી બંગાળી તેમજ હિંદીમાંથી અનુવાદો પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કેખાય છે આમ વિષય તેમજ વિભાગની દૃષ્ટિએ નવનવક્યાના ક્ષેત્રમાં સારુ એવું વૈવિધ્ય વરતાય છે

ગુજરાતના સમર્થ અને લોકપ્રિય નવનવક્યાકાર શ્રી કનૈયાનાથ મુનશીની 'તપસ્વિની' નવવક્યાથી આ વિભાગની ચર્ચાનો આરંભ કરીએ

રાજ્યપાનના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા પછી શ્રી મુનશીએ લખેલી બે ભાગોમાં વહેચાયેલી અને છતાં અપૂર્ણ રહેલી એક વધુ નવવક્યા 'તપસ્વિની' આપણને મળે છે મુનશીની આ દળદાર નવનવક્યા એટલું તો ચોક્કસ સૂચવે છે કે તેમની વાર્તાનેખન પ્રવૃત્તિ હજી મદદ થઈ નથી અનેક કથાઓના મિશ્રણથી વિસ્તૃત બનતો વાર્તાપટ, અખરાકીભર્યાં સવાદો, રંગદર્શી રૈતી વાર્તામાં અમત્કારી તરંગોનું નિરૂપણ અતિમાનુષ્ય કહી શકાય તેવા પાત્રો અને વાચકને આકર્ષી રાખે તેવી વાર્તાકથનની શક્તિ—મુનશીની નવનવક્યાના આ બધા લક્ષણો વત્તે ઓકે અશે 'તપસ્વિની'માં પણ મોળૂદ છે

ગાંધીજીની સ્વતંત્રતા માટેની પ્રવૃત્તિના મડાણ થયા તે સમયની જૂમિકા લઈને મુનશીએ આ વાર્તા રચી તેમાં બારડોની સત્યાગ્રહ સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિઓ દેવી રજવાડના રગરાગ વગેરે બનાવોની ચિકિત્સા કરવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો છે અંગ્રેજીમાં બેને (chronicle) તવારીખી નવવક્યા કહે છે તેને લગતો આ પ્રકાર છે

વાર્તાનું વસ્તુ નજીકના જૂતકાળનું જ હોવાથી તે વાચકના મનમાં તાત્કાલ હોવાને કારણે તેના પ્રશ્નો સમજવામાં વાચકને સરળતા રહે એ એક

લાલ છે, તો બીજી તરફ એ પ્રશ્નો અંગે ચોક્કસ અભિપ્રાયો જાંધવામાં લેખક માટે ઉતાવળ થઈ જવાનો ભય પણ છે.

વાર્તાની મુખ્ય કથા શીલા અને રાધારમણની છે. રાધારમણ વિખ્યાત બેરિસ્ટર છે, ખૂબ વિદ્વાસી અને અહંભાવી છે. તેમના દામ્પત્યના થોડા દિવસો મુખમાં વીત્યા પછી ધીમે ધીમે રાધારમણની વિદ્વાતવૃત્તિથી અને તેના સ્વાર્થ તથા અહંભાવથી શીલા ત્રાસે છે. એના રમણીવિદારોની વાતથી તેને ખૂબ આઘાત થાય છે. તેને શુદ્ધ પ્રેમની જાંખના છે. વિદ્વાસિતાને સ્થાને સાદાઇનો પ્રભાવ ધીમે ધીમે તેના જીવનમાં વધતો જાય છે.

એ જ અરસામાં વિદ્વાયતથી બેરિસ્ટર બનીને આવેલો ઉદય તેમના જીવનમાં પ્રવેશ છે. ઉદયે પશ્ચિમની સુંદરી એલિસ સાથે લગ્ન કર્યું હતું, પણ ભારતનું વાતાવરણ એલિસને રહ્યું નહિ. તેને એક પુત્ર હોવા છતાં તેણે ઉદયને મૂકી બીજા એક યુવાન-રણચંદાની સાથે સંબંધ રાખ્યો અને છેવટે તે ઇંગ્લેન્ડ નાસી ગઈ.

ઉદય એક ભગતો લેખક પણ હતો. તેણે 'તપસ્વિની' નામની એક નવલકથા લખી હતી. એ વાર્તામાં સરસ્વતી મંદિરનાં એક અધિષ્ઠાત્રી અને નૈધિક બ્રહ્મચારિણીના જીવનમાં એક કવિનો પ્રવેશ થયો. તેની રંગરંગમાં પ્રેમની ભૂમિએ ભીજીવા માંડી અને તેણે પોતાના બ્રહ્મચર્યની પણ આહતિ આપી. આ બંને પ્રેમી આત્માઓ છેવટે રાગનાં ધર્ષના ભોગ બની મૃત્યુ પામ્યા. રાગએ તેમની નિદ્રાવસ્થામાં જ તેમનો શિરચ્છેદ કર્યો. ઉદયની આ નવલકથાના વસ્તુ ઉપર આખી વાર્તાની ધ્રુવરત રચવાનો લેખકનો પ્રયાસ હોય તેમ લાગે છે. શીલાએ ઉદયની નવલકથા વાંચી એના જીવનમાં પણ જાણે કે કવિનો પ્રવેશ થયો. તે ઉદયની તપસ્વિની બની. એક તરફ રાધારમણ પ્રત્યે શીલાની નિષ્ઠા અને બીજી તરફ કવિ ઉદય માટે સર્વસ્વનું સમર્પણ કરી દેવાનો તેનો તલસાટ એ સંઘર્ષ પહેલા ભાગમાં વ્યક્ત થયો છે. ઉદય અને શીલાનાં વલોપાતો, આત્મમંથનો, પ્રેમના તલસાટો વગેરેનું નિરૂપણ કેટલેક સ્થળે એમની આ પૂર્વની નવલકથાઓની પદ્ધતિનું જ રમરેણું કરાવે છે; એટલે કે એમાં તાજગી કે નવીનતા દેખાતાં નથી.

મુનશીની નવલકથાઓમાં આ પ્રકારના પ્રેમચિત્રણનું નિરૂપણ વાર-વાર ચર્ચાનો વિષય બન્યું છે. સમાજની રૂઢ નીતિલાવનાને આવડત આપે તેવા પ્રસંગો નિરૂપવા માટે મુનશીને બેધડા પણ લેવાયા છે. મુનશીએ તેનો ખાસ તમા 'કરી નથી આ નવલકથામાં તેમણે કહેવાતા નીતિચુસ્તોની

ઠેકડી હિઝાવી છે. મત્તમચૂર જેવા કવિ અને કાલિદાસ વિદ્વાન જેવા તંત્રી ઉદયની 'તપસ્વિની' વાર્તા ઉપર તેમાં અનીતિને કારણે તૂટી પડે છે. મુનશી એમના જીવનની સીતરના પ્રસંગો ઉપરથી પડદો ઊંચકી તેમની અનીતિ અને તેમના દુરાચારો ખુલ્લા કરે છે. નીતિના આગ્રહી અને કહેવાતા નીતિચુસ્તોને મુનશીએ આ વાર્તામાં નિર્દય રીતે આટક્યા છે. એમની ઠંડાખોરી મત્તમચૂરના પ્રસંગોમાં ખૂબ ખીલી બીડી છે.

આ નવલકથામાં સંધારમણની પત્ની શીલા અને ઉદય વચ્ચેના પ્રેમને વાર્તાના એક આધ્યાત્મિક પાત્ર રાજ્યા દ્વારા સમર્થન મળે છે તે આ વાર્તાની નવીનતા છે. રાજ્યા ઉદયની બહેન છે. તેને વારંવાર દર્શનો (vision) થાય છે, ભવિષ્યના જનાવોની આગાહી થાય છે. ઉદય અને શીલા વચ્ચેના પ્રેમને છેક સુધી તેનું સમર્થન મળતું રહે છે. ઉદય અને શીલા બંનેના જીવનમાં તે પ્રેરક બળ બની રહે છે.

રાજ્યાના વિવાહ રાજકુળના એક લાણાત સમરસિંહ સાથે થવાના હતા ત્યારથી જ રાજ્યાનાં vision શરૂ થયાં હતાં. સમરસિંહને ગાંધી મેળવવા માટે આઠ લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. પ્રેમકેટનાં મહારાણી હંસકુંવરના સાથે તેને સંબંધ હતો; ઉદયની સાક્ષીએ તેમણે સમરસિંહને રૂપિયા અપાવ્યાં. ઉદયની ગંરજ પત્યા પછી રાજ્યા સાથેના વિવાહની વાત ખોરબે નાખી સમરસિંહ અદસ્ત થઈ ગયો. મહારાજના મૃત્યુ પછી સમરસિંહ અને હંસકુંવરનાના રંગરાગો વાદ્યા તેમાં સમરસિંહ સપડાયો. હંસકુંવરનાએ દસ્તાવેજો અને પત્રો પ્રગટ કરવાની ધમકી આપી ઉદયની સાક્ષી દસ્તાવેજમાં હતી એટલે ઉદયને હાથ કરવા માટે ફરી વાર રાજ્યા સાથે લગ્નની તેમણે પેરવી રચવા માડી, પરંતુ રાજ્યા હવે આધ્યત્મિકતાના ઉચ્ચ જીવનમાં પ્રવેશી ચૂકી હતી. રાજ્યા પાસે લગ્નની માગણી કરવા જતાં સમરસિંહ ધીમે ધીમે રાજ્યાના સૌમ્ય વ્યક્તિત્વના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યો. એ દુરસ્માન હંસકુંવરનાએ બંધી વાત ગાંધીજી સમક્ષ રજૂ કરી ન્યાય માગ્યો હતો. ગાંધીજીને મંત્રી જગજીવન તપાસ માટે આવ્યો ત્યારે સમરસિંહ અને તેમના બેરિસ્ટર સંધારમણે તેને બંધા પાટા બંધાવ્યાં. એ જ વખતે રાજ્યાએ વચમાં પડી સમરસિંહની વતી ગાંધીજીને એક પત્ર લખ્યો, પોતાના દુષ્ટ કૃત્યોનો એકરાર કર્યો. રાજ્યાના આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ રાજ્યા પ્રેરક બળ બની.

સમરસિદ્ધ અને હમ્બુરમા અગેનો ન્યાયવાદ રસિક અને દેશી રજવાડાની ખટપટમાં કે કિયુ પ્રનામે છે રાજ્યાની આધ્યાત્મિકતાની અમર રાજમાન્યમાં પણ વ્યવસ્થાથી દેખાય છે ગવિ ત્રિપાઠી-એક સામ્યવાદી કાર્યકર દેશીસમાં લગાણ પાડવા કોંગ્રેસ પક્ષમાં ભગે છે ત્રીના ઉદય અને રાધારમણના જીવનથી તે પગિચિત કોસથી તેમની વિરુદ્ધ ખટાટ કરી તે ત્રીના અને રાધારમણનું દામ્પત્યન જિનનિન કરી નાખે છે આ કમ્પ્રોમીસ પછી રાજ્યાની દૃષ્ટિ એને દઝાડે છે એની આગળ એ સ્તીરુતા અનુભવે છે છેવટે શુદ્ધ હૃદયનો મની રાજ્યાનો વિશ્વાસ સપાદન કરે છે

ગજ્યાને તેખકે આ નવન્યાનુ એક અતિમાનુષા પાત્ર બનાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે તેની નિર્દોષતા પત્રિતા, તેનો આધ્યાત્મિક પ્રભાવ તેનું સૌમ્ય જના સફળે વક્ષ કરનારું વ્યક્તિત્વ વગેરેનું નિઃપણ્ય અસરકારક બનાવવા તેખકે સારી જહેમત લેધાવી છે એવ જના વરવાર એના દર્શનને લેખેએ પાર્તાની વસ્તુસકનના માટે ભારધાન પણ મની રહે છે અને મુનશીના પ્રયાસ જના એ પાત્ર યોગ્ય લેધાવ પામી શકતું નથી

વાર્તાકાર મુનશીએ નવન્યામાં બાગેડોની રીલડત તેમાં વસ્તુત્તમાધને પ્રભાવ, ગાધીજીનું પ્રેરક વ્યક્તિત્વ રાજ્યમત વગેરની પણ મૂલ્યથી કરી લીધી છે બારડોલીના પડત સાથે વાર્તાકારે સામ્યવાદીઓની યોજનાઓ પણ ગાઢા રંગે ચીતરી છે સામ્યવાદીઓની કુગ્ગિ નીતિ તેમની જીવનરીતિ તેમના દલ વગેરે પર મુનશીએ ખૂબ પ્રદાર કર્યા છે રવિ અને મોનાના પાત્રો દ્વારા મુનશીએ ભારતના સામ્યવાદની કુટિલતાઓ પ્રગટ કરી દીધી છે આ પ્રસંગોમાં પણ મુનશીને ઠાપોર સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે સામ્યવાદીઓ પરના તેમના કમ્પ્રોમીસ અમચમે તેવા છે મોના અને રવિના કામચનાઉ લગ્નજીવનના વર્ણનો એ રીતે જોવા જેવા છે એમના આ કટાક્ષો સ્વચ્છ નથી, તેમાં આવેશ છે પ્રચાર પણ છે અને મીઠું ચુગરાત મા બારડોલીના સત્યાગ્રહ વખતે સામ્યવા નો પ્રવૃત્તિ આટલી મધી વિકસિત એટલે કે ધ્યાનમાં આવે તેવી હતી પણ નહિ એમલે વાર્તાની સમયભૂમિકા સાથે એ બધી પ્રવૃત્તિઓ અમચત લાગે છે અને વા મા Chronology આનુષંગીકો દોષ આવે છે

ગાધીજી અને બારડોલીની પ્રવૃત્તિના વર્ણનો અગે પણ એક એ વાત અર્થા માગી લે તેવી છે

બારડોનીમા જગજીવન નામનોકાર્યકર રાનીપરજના દૂમળાઓની સેવાનું કાર્ય કરે છે. દૂમળાઓને તેમના વહેમોમાથી મુક્ત કરવા તે જૂવા જદ્દમરોની સહાય લાઈ એમ ॥ મધા દેહેવનાને દગ્યામા પધગવે છે જગજીવનની આ યુક્તિ ગ્રેક છે ગમ્મી તો છે જ પરતુ એ જગજીવન બ્યારે દૂમળાઓને દેવદેવનાને સ્થાને નવા આવેના ગાધીદેવની પૂજા શિખવાડે છે તે નિયમ લાગે છે વડુ આચર્ય તો એ વાતનું છે કે ખુદ ગાધીજી પણ એ વાતને હસનામા કાઢી નાખે છે ગાધીપૂજામા નોમો સગી ન પડે અથવા ગાધીજીના મદિશે ન રચા ૧ કે તેમનામા દેવતાનું આગેપણ ન થાય તે માટે ગાધીજી ખૂબ જાગ્રત હતા એવા પ્રયત્નોને તેમણે જાહેરમા વારવાર વખોડી કાઢ્યા છે વાતીકાગ આ બીનાઓથી સુમાહિતગાર હોય જ છતાં આવી ઘડનાનું આનેખન થાય તે પ્રતીતિકર લાગે તેવી વાત નથી એવી જ રીતે હ સકુ પર બાના મામવાની તપાસ મટે ગાધીજી જગજીવનને મોકલે છે રાધારમણ અને સમરસિંહ નને જણા તેને સાવ ગલગી માહિતી આપી તેની પાસે જીધા જ હેવાન તૈયાર કરાવે છે જગજીવન બોળા લાવે એમની બધી વાતો સ્વીકારતો હોય તેવો રખૂ થયો છે નવાઈ એ વાતની છે કે ગાધીજીએ આવી મહત્વની ખાતમા તપાસ માટે નીમેનો માણસ કાચો કેમ હોય ૧ સામાય રીતે ગાધીજીની પમદગી નીવડેલા માણસ પર જ દબે એ કાચો પુરવાર થાય તો ગાધીજી માટે નાનમ કહેવાય

ગાધીજી અજેના આ મે મુમઓ અચરિપદ લાગવાથી તેમનો અકી નિર્દેશ અવશ્યક બ થો છે

નવવકથામા આપતા અમલકારી તરફ નિશી પણ થોડું ક કહેવું આવ સ્કય છે અરવિદ અજમ જતા રસ્તામા રાજના એક સ્વામીરાજના પગિ ચપમા આવે છે સ્વ મીગજની કથા રસિક અને રોમાયક છે જૂતકાળમા તે રાજી લદ્દ હતા ત્યારે ચદન નામનો યુવતીના પ્રેમનો પરચો તેમને થયો તેમને માટે ચદને ઉવન સમર્પણ કર્યું પ્રેમના આ બલિદાનની રાજી લદ્દ પર જીડી અગ્ર થત ચદનના મૃત્યુ પછી ઘણા વર્ષથી આ સ્વામી ૧૦૪ એકાંત સાધના કરતા હતા ચદનને પ્રત્યક્ષ કરી નૈવેદ્ય ધરતા હતા એ સમયે નૈવેદ્યની યાગા પણ આધર ટકી રેતી હતી

આ બધી ઘડનાઓમા મુનશીએ તેમની બીજી અનેક નવવકથાઓની જેમ અમલકારી તત્વ દાખલ કર્યું છે વાતો એધી રોમાયક અને અદ્ભુત રસયુક્ત મને છે, તેમ છતાં વાતોની વાસ્તવિકતા એડી જોખમાય છે એ

નિર્વિવવાદ છે. એમ છતાં મુનશીનું Romantic ભાવો તરફનું વળુ તેમને આવી ઘટનાઓ તરફ ટ્રેરતું કોય તેવો સભવ છે.

મુનશીની ઘણી નવનકથાઓની જેમ 'તપસ્વિની' પણ નાટ્યરસમળની શકે તેવી છે. આ નવનકથામાં શીના રાધારમણ અને ઉદય વચ્ચેના સ્વધર્મો, રવિ અને મોનાના દામ્પત્યજીવનના પ્રસંગો, રાજાની આધ્યાત્મિક અનેકના વર્ણનો નાટ્યાત્મક થઈ શકે તેવા છે. વાર્તાના અંત ભાગમાં રાધારમણની માટગાને તાર ચલાડી રાખવા બંધ સ્વામિનિષ્ઠ શીના પોતના પ્રેમી કવિ ઉદયને ફિટકાર કરી દોડી જતા છે એ પરિસ્થિતિમાં નાટ્યાત્મકતાની અવધિ છે એમ છતાં 'તારિવતી'ના એ ખડ વાચ્યા પછી એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે મુનશીની દૂર્વની નવનકથાઓની જેમ આ વાર્તા જામની નથી લહેગની લાગે છે, પાત્રો પણ ચિત્તને રપશી શકે તેના દેખાતા નથી.

વાર્તાના શીર્ષક ઉપરથી તપસ્વિની કાણુ એવો પ્રશ્ન બની શકે તેમ છે ઉદયની નવનકથાને આધારે એમ કહી શકાય કે શીનાને પ્રેમ માટે કઠોર તપશ્ચર્યા કરતી પડે છે, એટલે શીના તપસ્વિની છે, પરંતુ શીના માત્ર ઉદય માટે તપસાવના કરે છે, એમને શીના માત્ર ઉદય પૂરતી તપસ્વિની થી શકાય મમય નવનકથાને ત્રક્ષમાં લઈએ તો વાર્તાના લગભગ મધ્ય જ પાત્રો ઉપર પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડતી આધ્યાત્મિકતાના ઉચ્ચ માર્ગે વિકસરતી, દિય વ્યક્તિતા સંપર્કમાં રહેતી વનાવરણને પવિત્રતા અપાતી રાજગા આ નવનકથામાં સાચી તપસ્વિની છે.

મુનશી પછી ગુજરાતના મીઝ એક સમર્થ વાર્તાકાર પન્નાલાલ પટેલની નવનકથા 'ભાંગ્યાનાં લોરુ' ની ચર્ચા કરીએ માનવીની લવાઈ' ના અતુલ ધાનસા લખાયેની આ 'ભાંગ્યાનાં લોરુ' નવનકથા પણ પહેલીના જેવી જ બેકાર છે. પટેલની નવનકથામાં પણ છાપ્પનિયા દુકાને જે તાડવ મચાવ્યું તેની અંતર—તેના લીધેનું ઓળા આ વાર્તામાં પણ પથગયેલા પડ્યા છે માનવી માત્ર હેતુ આઈ ગયું છે એમને દુકાનના અને તેના પરિણામે બીનેના ટોળાની ધાડની ધાગતી દેખાય છે એ સમયે પહેલાની જેમ જ પ્રજાની આગેવાની વાતોનાવક કાળુના હાથમાં આવી પડે છે જીવના જોખમો ખેડીને કાળુ વાનણી માટે બિયા લઈ આવે છે અને લોકોને આપે છે નવનકથાના આરંભથી જ જૂઝ્યા અધીરા તોડોના ચિનો, બીનેના ટોળાના કુમવા કાળુની અજગજની કામગીરી વગેરેમાં ચિત્ત એકરસ

બની જાય છે. દુકાનની પરિસ્થિતિનાં વર્ણનો - ચિત્તવેધક છે. અનેક પ્રકારની જીવસંઘાસની પરિસ્થિતિઓમાં કાળુનું પ્રેરક જગજોય તો તે રાત્રી છે. રાત્રીને હવે તે ઘરમાં લાવીને બેસાડે તો તેને પૂછનાર કોઈ નથી, પણ જ્યાંસુધી લાવી (કાળુની પત્ની) હયાત છે ત્યાંસુધી એવી. કલેશદાયક પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા તે તૈયાર નથી. જતાં બને એકમીજાતને જોઈને હૈયાની ભૂખ લાગે છે, વાતચીતનો, સહકારનો આનંદ તેઓ લૂટે છે. કોઈ કોઈ વાર કાળુ પોતાનું હૃદય ખોલે છે ત્યાર રાત્રી તેને પાછો સમજાવીને શાંત કરી દે છે. રાત્રી આ વાતોનું ખરેખર દેવતાઈ પાત્ર છે. કાળુની પ્રવૃત્તિઓમાં તો શીક, પણ કાળુની નિરાશાઓમાં પણ રાત્રી જ દીપક બને છે. અરે, તેને કાળરાક્ષસ થતો અટકાવનાર પણ રાત્રી જ છે.

‘રાત્રીના હૃદયમાં સમય સૃષ્ટિને રાક્ષસ કરતું કરુણાનું તત્ત્વ વાર્તાકારે સુંદર રીતે આલેખ્યું છે. કાળુની પત્ની જાણી આમ તો રાત્રીની વેરણ છે. જાણીથી રાત્રી-કાળુનો પ્રેમવહેવાર અજબવો ન જ હોય, પણ એ જ ભક્તી જ્યારે કોઈકનું બાળક ઉદરમાં સંધરે છે અને કાળુના હાથ તેના ગળાની આસપાસ બીંસાય છે ત્યારે કાળુના સખત ફિટકાર કરી મેણાટાણાથી અને બીજા અનેક કરામતોથી કાળુનું મન મનાવનાર અને જાણીને અત્યંત અપવનાર રાત્રી પોતે જ છે. અરે, કાળુ પોતાના નહિ એવા એ પુત્રને સગા દીકરાની જેમ ઉછેરવાનું વચન આપે છે તે પણ રાત્રીને લીધે જ. અને રાત્રી પણ કાળુની સિદ્ધિઓમાં રાખે છે. એના જીવનમાં પણ પરમ વિસામો હોય તો તે કાળુ જ છે. કાળુ અને રાત્રીના હૃદયની મંગલ લાવનારો અને તેમની કરુણતા વાર્તાકારે આગાહ ચીતરી છે.

એ મંગલતા સામે મોરચો માંડનારો, એ કરુણાને ખતમ કરી નાખનારા ફુટ ઝેરવેરનાં તત્ત્વો પણ આ વાર્તામાં નથી એમ નહિ. કાળુની સમગ્ર સદૃશ્યોને દલાવી નાખે તેવી આસુરી વૃત્તિ મુખી નાનિયાના પાંચમાં વ્યક્ત થઈ છે. કાળુની મોટાઈ તો એનાથી ખમાતી જ નથી. તેમાં પણ નાનિયાને ઘેરથી નાકી ગયેલી તેની જૂતી રીં જોડીને કાળુ એને ત્યાં પાછી પંચ દ્વારા પરાણે જોડાવી આપે છે ત્યારે જૂ. ૧ વેરઝેરમાં ધી હોમાય છે. કાળુની મોટાઈ તોડી પાડવા, તેને હલકો પાડવા નાનો મુખી સતત મથામણ કરતો જ રહે છે. એમાં તે ફાવતો નથી ત્યારે કાળુના દીકરાનાં લગ્ન થયા પછી તરત જ તેને બાવાઓ મારફતે જૂમ કરી દે છે રાત્રીના વચને પોતાના દીકરાની જેમ જ ઉછેરેલો (અને બધા સ્નેહ પણ) તો એ

પુત્ર ૫૦ જ દોળાયેનો) એ પુત્ર ગૂમ થના જ કાળુ જુધું બાળ જલે
 કેમગી નય છે. નાના ઉતર વેમ આપીને ત્યાં ને ત્યાં એનો દેહલો દેવા
 જેટનો શમિ કાળુમા છે ધણા તો મળુ એમ કરશે એવું માની પણ એ
 છે, છતાં કોનું નજી કેમ મળુ દેવે આ જધી જીવનની જ જાગૃતી યાચ્યો
 છે જેમ જેમ એના હૃદયને આધાન પહોચના નય છે તેમ તેમ એના
 દેવામયી માધુષ્ય પ્રગટતું જાય છે કવિ નુદનમ્ કહે છે તેમ ન નાની જધી
 જ કુટતા પણ આખરે તો “નાળુના જીવનનો એમ જીવનનો ઉતાર અને
 મોડક ઘાટ ધરી આપે છે” આમ કુટતા પણ છેવટે તો સદૃશતિના વિજયનુ
 જ આધન બની રહે છે અને કાળુ ન્યારે ખરેખર જીવનથી યાચ્યો છે,
 તેમ મા વૈનામ આવવા યાચ્યો છે (મગપુ તેનો પુત્ર તો ગયો જ, એટલું
 જ નહિ પુત્રની પાછળ જાની પણ મર્ધ) તે વખતે જ તેના ઉત્ક્રાંત જીવન-
 મા અમીવાદળી વન્સે છે કાળુના જીવનનો બધે જ આધાર ગયેનો જોઈને
 મળુની દેવે જીવન પ્રત્યેની ઉદાસીનતા નિદાગીને રાગુ પોતાનું ભયુ-
 ભાદ્યુ નગ અને જધી સપત્તિ મૂળે કાળુના ધન્ય ભેસે છે કાળુ પોતે
 પણ વિધાતાની આ જધી ખેલનોવા ભેષ્ અથ જ પામે છે જલે કે
 ગળુને જેજવી અ પદા માટે જ નાનો નિમિત્ત જાયો તેમ હાથે છે પોતાના
 કૃત્યે ડી પાનગા પસ તો નાનો પણ ગયે હાથે ખાઈ આ દુનિયામાંથી
 વિદા : હાથ જાય છે આમ છેવટે વાર્તામાં મમજ તરંગે જ વિજયી બને
 છે કાળુને તેનો જોવાયેનો પુત્ર પણ પાડો મળી આવ્યો છે

અપ્પનિયાની પરિસ્થિતિને મૂલિકા તરીકે લઈ કાળુ અને ગળુના
 જીવનની આમપાસ ગૂંથાયેની આ વાર્તામાં જીવનના અનેકવિધ વળાંકો
 કથાત્મક રીતે ગૂંથાય છે લેખકે પોતે અનુભવેલું મામલું તેના સદૃ-
 અસદૃ અંગે સચે પૂરેપૂરી વાસ્તવિયતાથી ગૂંથ્યું છે વાર્તાના પ્રસંગો
 ભેદ છે છતાં સુદર છે વાર્તાખરે અપ્પનિયો દુઃખ તે સમયની પરિસ્થિતિ,
 મોરા મિતનગીઓની પ્રશ્ન નવી જ આવેની રેઠાડી વગેરેના ઇતિહાસ
 આ વાર્તામાં સાડળી લીધો છે

વાર્તામાં કાળુ અને ગળુના મનોમંથનો નેમન મને લાવેલું ઝીણું
 વટમયું આનેખન દુઃખજની પરિસ્થિતિના બીજા ચિત્રો નાનાની દેવા
 નિયનના વર્ણનો વગેરેમાં લેખકનું કૌશલ પહેનો નવલકથા ‘માનવીની
 સારાઈ’ કરતા જરાય ઓછું થતું લાગતું નથી વર્તા વેગથી વડી જાય છે
 જો કે વચમાં વચમાં ‘જોરે તાવડા તણું’ પુતલોના પગનાં વગેરે પ્રકરણોમાં

વેગ જરા ધીમે પડે છે વાર્તાકાર જાણે વાતની મલાલી મલાલીને કહેતા હોય તેમ લાગે છે, એમ છતાં 'રેડ મચી રહી' 'ફરતો નામ' ગોરે તાપ્યા તથા વગેરે પ્રકરણો સ્વતંત્ર રીતે બેસા રહી શકે તેવા છે.

કાશુ અને રાજીના લગ્નમાં મુખ્ય રીતે વિગત પામતી આ નવલકથા આમ તો સંપૂર્ણ હોવા છતાં વલ્લભરાના કેટલાક પ્રસંગો જાણે આધર લટકતા રહી ગયા હોય છે વલ્લભરાએ કાશુના પુત્રને જામીન તરીકે રાખી ગામનોકાને બજારો ધીર્વાં તે ઘટનાઓનું પરિણામ જાણવા મળતું નથી.

પરંતુ વિશાળ પટ પર વડેલી વાર્તામાં આવી કેટલીક શિદ્ધતા રહી જાય એ શંકા છે હેલ્થ વાર્તાની લાપાસની અંગે એક વાત ખાસ કહેવી જોઈએ કે આ વાર્તામાં લેખકના પ્રદેશની તળપદી બાનીના પાર વિનાના શબ્દો શહેરો વાચકને કાઢી કઢે, તેમ છતાં લેખકની વાર્તાની સફળતાનું એક મુખ્ય કારણ આ તળપદી બાની છે એ નોંધવું જોઈએ. જેની સરખામણીમાં સાક્ષરી લાપા પછી ફિક્કી લાગે તેવી જોરદાર તળપદી બાનીમાં આ વાર્તા કહેવાઈ છે. આ બાનીને કારણે જ લેખકે ચીતરેતું ગામનું સંજ્ઞન બની શક્ય છે કવિ સુદરમ પન્નાલાલ પટેલની આ બાની વિશે કહે છે તેમ "એમની વાર્તાની જે અસર બાની છે, કથનની જે રીત છે તે આપણી પ્રવાહપતિન સાહિત્યકીય રીતિની નહિ પણ એ લોકોની વાચકાધી પ્રગટતી એક અનોખી, ગુજરાતના પ્રાત પ્રાતની જે વિશિષ્ટ વાદ્યતાઓ છે તેવી જ કાઈથી થયું બેઠી ન બેઠી એવી, બધાં એની રીતે કેટલીક વાર તો મેદાન મારી જાય એવી જગવાળી, શબ્દના અને વાક્યના ખાસ વળાંક અને મળવાળી ખાસ અર્થશક્તિ અને વેધકતાવાળી બાનીની રીતની છે" "માનવીની લવાઈ" અને "લાગ્યાના બેરુ" માં આ બાની એના પૂર બહારમાં ખીને છે, એના પાનોના મુખમાંથી એ વાણી જે શબ્દશક્તિ બતાવે છે તેની આગળ વિદ્વાની વાણી ફીગ લાગે છે જાણે અને પન્નાલાલની શૈલી પણ ન્યાયે આ રીતે વહે છે તારે તે વધારે કાર્યસાધક બને છે આ બનેલ કથાઓ આ પ્રદેશના મનેષ જે ગંતે ઉભડક જ બેઠા બેઠા વાતો કરતા હોય છે, તેમ ઉભડક વાણીમાં જ વહે જાય છે. ખુશીમાં બેસીને લખના કે દીવાનખાનામાં વાત કરતા માણસોની નહિ પણ ધેડીએ પતાણીને દોડતા કે હાથમાં હોઠો રહી જનને ચીપિયામાં અગરો પકડી વાત કરતા પાનોની આ વાણી છે અને ગુજરાતમાં આ વાણી આવી રીતે આટલા સધન સમર રૂપે બેઠી આવે છે એ પણ આ કથાઓના ખાસ કાળો છે."

પન્નાનાથ પટેલ પછી એમની જ દિશામાં પણ પોતાની લાક્ષણિક પદ્ધતિએ પ્રવૃત્તિ કરનાર શ્રી. સુનીનાથ મડિયાની 'લીલુડી ધરતી' નવલકથા તપાસીએ.

નવલકથાના ક્ષેત્રે અનેકાનેક શક્યતાઓનો નિર્દેશ કરતી ગામડાના સમાજજીવનની તેમજ માનવહૃદયની ભીતરમાં ડોકિયું કરી તેની નિર્મળતા અને નિર્મળતાઓ છતી કરતી શ્રી. સુનીનાથ મડિયાની 'લીલુડી ધરતી' આ વર્ષે જે ભાગમાં પ્રગટ થયેલી નવલકથા છે. ચીલાચાનુ નવલકથાઓથી જુદી રીતે પ્રસંગ પાત્રી રજૂઆત વગેરેમાં કંઈક નાવીન્ય આણી આ વાર્તા દ્વાગ લેખકે નવલકથાક્ષેત્રે એક અભિવ્યક્તિ પ્રયોગ કરવાનો હેતુ રાખ્યો છે. વાર્તાનું મૂળ કથાખંજીર વાર્તાકાર પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ "એક સગર્ભા પરિણીતા પર, પતિના અવસાન પછી આજીવન આવે તો એનું નિર્દોષપણું સાબિત કરનારું કાણ? 'કાંઈ જ નહિ' અથવા તો એની નિયતિ જ..." એ હોવા છતાં એ ખીજ વાર્તાના લગભગ ઉત્તરાર્ધમાં જઈને પડ્યું અને પ્રજનનનું 'મોટીવ' આ કથાખંજીર ઉપર સવાળ થઈ બેઠો. એટલે લેખક કહે છે તેમ "કથાનો આડો બોલો વિસ્તાર ગમે તેટલો થયો હોવા છતાં આ 'મોટીવ' એના કેન્દ્રચાને રચી છે."

વાર્તામાં મુખ્ય કથાપ્રવાહ સંતુ, ગોળ અને માંડણનો છે. સંતુ અંગે ગોળના પિતરાઈ માંડણની નજર સંતુ ઉપર ઠરી હતી. ગામના દરબાર શાહજાની મોક્ષતર્કા સંતુની મસ્કરી કરવામાં તેને આનંદ આવતો હતો. પણ સંતુની શક્તિનો પરચો મળતાં શાહજા ટાંકો પડી ગયો માંડણ પણ પોતાના ઠાપું માટે પગ્તાઈ રહ્યો. સંતુની અનેક ચેતવણી છતાં ગોળરે માંડણને ફગાવે પોતાના સ્વજન તરીકે અપનાવી લીધો.

કુટુંબીના દિવસોમાં દર વખતની જેમ એમના ગામમાં પાસેના ગામથી નાણિયેરની રમત ચમતાર દરીફા આવી સૌથી ઓછા ધા કરી અમાજની દૂક પર નાણિયેર પહોંચાડવાની શરત જાગી. એ પડકાર ગોળરે ઝીડ્યો. ત્યાં ઝડપમાં એના પર જગી પેરાવની હતી ત્યાં માંડણે આડો ધા ઝીડ્યો. માંડણ દૂઠો થયો પણ સંતુએ તો એને કોડ વર્ષનો થાવ એવો આશીર્વાદ દીધો. મડિયાને કંઈ ઉપર એની પ્રીતિ વરસી રહી.

શાહજાએ તો આવી બેવડી જીત માંડણને ખુશ જાટક્યો. સંતુની મસ્કરી કરવા બાંધેલો વખત પહેનાં જ ગોળરે તેનું ડાચું જાગી નાખ્યું હતું; તેની ઝમેની સંતુનું આજીવન પણ તે કરી ગયો હતો; છતાં પિતરાઈ

પર એવું વહાલ વરસાવી હાથે આપ'ગ ચવા બદલ શાદ્દળનાં ખૂબ મેલુટોણાં તેણે વહોરી લીધાં. માંડણમાં વળી પાછો સેતાન બગ્યો. જિ'ડે જિ'ડે સંતુને પોતાની કરવાની વાસના તો હતી જ. પોતે સાથી આડા ઘા ગ્રીથો અને ગોખરને બચાવ્યો તેનું કારણ તેને પણ સમજાયું નહિ. ગોખર ખતમ થઈ ગયો હોત તો કદાચ સંતુને એ પામી શકત. આથી ગડમથલમાંથી તેનામાં લાપરવાઈ આવી. તે ગંજેરી અને શરાખી બન્યો. તેની સ્ત્રી તો તેનાથી ત્રાસીને બળી મરી હતી. માંડણની દુઃખી અવસ્થામાં ગોખર અને સંતુ તેની કાળજી રાખતાં હતાં. પણ માંડણ તો કંઈક જુદું જ વિચારતો હતો. સદ્ અને અસદ્ વચ્ચે ઓલાં ખાતો માંડણ એ આ વાર્તાનું સુરેખ માનવપાત્ર છે.

અચાનક એક પ્રસંગે સંતુને શાદ્દળભાની ડેલીએ કંઈક કામ પ્રસંગે જવું પડ્યું. તેમણે તેને જરા અસર' થતાં શાદ્દળભાએ તેને રાકી રાખ્યાની વાત જીડી. સંતુનો કળિયો ગોખરે નહિ તેટલો માંડણે પોતાને માથે વહોરી લીધો. સંતુની મરકરી કરનાર શાદ્દળભા પર માંડણ ખૂબ છંછેડાઈ જાયો.

ગોખર અને સંતુનો સંસાર સુખી હતો. સંતુ સગર્ભા બની હતી. એની મધામણી પણ તેણે ગોખરને એકાંતમાં કરી હતી. આ વાત હજી બીજાં કોને પહેંચે તે પહેલાં એક લય'કર અકસ્માત બન્યો. દૂવામાંથી પાણી કાઢવા માટે ગોખરે દૂવાના પથ્થરો ફેડવા માટે સુરંગ આપવા માંડી હતી. દૂરામાં તે જીત્યો. માંડણને એકાએક શું સૂઝ્યું. તે સંતુની ચીસાચીસ છતાં તેણે દૂવા પરનો પહોંતો ચાંપી દીધો. દૂવામાં મોટો ધડાકો થયો. ગોખરના કુરચા જીડી ગયા. તેનો હાથ જીછળીને દૂવાની બહાર પડ્યો. 'લીલુડી ધરતી'નો પ્રથમ લાગ આવો અત્રેજી નવલકથાના કોઈ પ્રસંગની ઘાટ આપે તેવા કમકમાટીભર્યા દૃશ્યથી પૂરો થાય છે. ગોખર એ વાર્તાને નામક—એનું મૃત્યુ નવલકથાની અધવચમાં જ થાય તો વાર્તાની ઝમક શી રહે ? સંતુ પર આટલી તડી વરસાવવાનું વાર્તાકારને પ્રયોજન શું ? અનેક વાચકોએ વાર્તાકારની સામે આ પ્રકારની ફરિયાદ કરી છે. પરંતુ આ વાર્તા, આગળ કહ્યું તેમ, ચીલાચાપુ નવલકથાઓથી ટેટલેક અંશે જુદી પડે છે. અહીં વાર્તાનામક ગોખરનું કથાની અધવચમાં જ મૃત્યુ થાય છે એટલે નવલકથાલેખનનો સામાન્ય ચિરત્તો કદાચ જળવાતો નથી, છતાં સંતુની સગર્ભાવસ્થા અંગે પતિની ગેરદાબરીમાં આજી મુકાય, તેનો કોઈ

સાક્ષી ન રહે એવું આ વાર્તાનું મૂળ કથાગીત જનજવવા માટે ગોખરનું મૃત્યુ અનિવાર્ય બન્યું છે. સંતુની તો લેખકે ખૂબ તાવણી કરી છે. ખુદ માડણ પોતે ગુનામાંથી મચવા માટે ગોખર-સંતુ વચ્ચેના ઝઘડાની અને સંતુએ જ શાદૂળમાને પગણવા માટે પત્ની તો ચાપ્પાની વાત કરે કે, સંતુના આધાન માટે ગામડાનો સમાજ તેને પીખી ખાય છે. સંતુ અને ગોખરના વેગીઓ તો દીક પણ્ય તેની સગી બેઠાણી—બિજમ પણ્ય તેમજ શામેલ છે. પોતાની શુદ્ધતા પરવાર કંગવા માટે સંતુ ઝિક્કળતા તેનમાં હાથ નાખે છે અને ભયંકર રીતે દાઝી જાય છે. સંતુના પર આટલો જલો મીનમ વરચો છતાં તેની વહારે ધાય તેવું કોઈ જ ત્યાં નહતું ? મર્વ જગત ઉપર વિલસનુ બળવાન સર્વ તત્ત્વ આમ પરાભવ પામે અને દુષ્ટતાનો વિનય થાય તો પત્રો જીવન અને જગત પર થદા કયાંથી રહે? આવા પ્રશ્નો આ પ્રસંગે ઉપગ્રિયત ધાય તેમ છે. પરંતુ ઘણી વાર જગતમાં એવી ઘટનાઓ બનતી હોય છે કે દેખીતી નજરે દુષ્ટ તત્ત્વોનો વિનય થતો દેખાય, પણ્ય અંતે તો તેનો પગજય જ ટોચ છે.

સંતુની કસોટી એ સર્વ અસર્વ વચ્ચેનું ધર્મણુ હતું. થોડા સમય પૂરતો આસુરી તત્ત્વોનો વિનય દેખાયો. પરંતુ સંતુની જ્યારે વેદના જોયા પત્રી કોર્નાય મનમાં એના શુદ્ધ ચારિત્ર્ય વિને શંકા રહી નહિ. સંતુની સમાજમાં રક્ષા ધાય અને અમિત્કસોટીમાંથી એ બચે તે માટે ગામડાના હોટવવાળા રધા ભટ્ટ ઉપવાસ કર્યા અને કસોટી ખોલી પોતાનો પ્રાણ અર્પ્યો. અમલ મામે જૂઝવાનો આ પ્રયત્ન પણ ઓછો પ્રેરક નથી.

આ રીતે ભટ્ટ એ ખપુ વાર્તાનું એક વિશિષ્ટ પાત્ર છે શરૂઆતમાં સંતુની મરકેટી કંગવામાં શાદૂળમા માડણ વગેરેનો એ માગરીત હતો. રધા ભટ્ટ ગામમાંથી કોઈ અમથી સુચાગ્નને ઉપાડી જઈ કોઈ બાદ આફ્રિકાથી આવ્યો હતો. એની હોટવમાં જ આ બધો ડાયરો જમતો હતો એનું જીવન શુક હતું પત્ની અને પોતાનો પુત્ર પણ ગુમારીને તે પાછો આવ્યો હતો. એ બધી જીવનની ઘટમાળમાંથી આ જાહનુના મનમાં વિકૃતિ પેા થઈ હતી પોતાને હેરાન પેશાન કરી મૂકનાર સમાજ પર વેર લેવાને જ તેણે ટોટલને એક અડી જનારી મૂખ્યો હતો.

પરંતુ અચાનક આશ્રમના વાગવાળાઓ પામેથી દેનો ચૂમ ધયેનો પુત્ર ગિરનાપ્રસાદ મળ્યો, તેની પુત્ર ઝખના સફળ થઈ. તેની શુદ્ધતા-

કોરતાને રથાને વાત્સલ્યનું ઝરણુ વહેવા માંડ્યું અને હૃદયનો કબળો કરી ખેંઢેલા ફુટ તરવો સત્ જાવોના પ્રબળ વેગ સામે ઝૂકી પડ્યા

રધા ભેટ માંડણની સામે હિંમતભરે સાક્ષી પૂરી, સંતુને ખમાવવા માટે પ્રાણત્યાગ કર્યો. આ જ મંગલતાનો વિજય છે. અધર્મ સામે જૂઝવામાં જ ધર્મનો પુરુષાર્થ છે. સંતુની અગ્નિ કસોટી સામે આવો એક માણસ ઉપવાસ કરે, પ્રાણ આપે, તે જ સૃષ્ટિની મંગલતાનો વિજય છે.

સંતુનું જીવન ખડિત કરનાર મહણ પણ પોતાના કૃત્ય માટે ઓછો પરતાતો નથી. નસામાં તેણે જોખરને વધેરી નાખ્યા પછી તેને બાન પ્રગટે છે. જે નસા તે અતીત બને છે. છૂટ્યા પછી જલહેરમાં ચાલુને તે મા તરીકે સંબોધે છે. માંડણ નવવક્યાના સામાય સિરગતા લેખે લખે ખલનાયક ગણાય, પરંતુ માનવી માત્ર સાગ નરસાનો પિંડ છે; ઘણું ખરું તે સંબોગોનો જ શુભાશ બનતો હોય છે. જે માંડણ જોખરની ઉપરનો લા ઝીલી સંતુને જીવનદાન આપે છે તે જ માંડણ જોખરને વધેરી નાખી તેનું જીવન ખડિત કરે છે. એ જ માંડણ સંતુને માતા તરીકે સંબોધી મરમું પ્રાપ્તિ પણ કરે છે, સંતુની પ્રસૂતિ વખતે તેને મરેલી દીકરી જન્મે છે. સંતુ પાગલ બની જાય છે ત્યારે એને દીકરીની ખોટ પૂરી પાડી એના જીવનમાં બળ પુરનાર પણ માંડણ જ છે. માંડણ એ રીતે ખલનાયક નથી જ. વાર્તાકારે યોગ્ય રીતે કહ્યું છે કે શેકસ્પીઅરના ખલનાયક જેવા આ વાર્તાનાં ખલ પાત્રો છે. તેઓ નરાતાલ ફુટ હોવાં નથી. સંબોગો તેમને નિમિત્ત બનાવે છે અને સારાનરસા કાર્યમાં તેમને પ્રજ્વલિત થવું પડે છે.

સંતુ જોખર અને માંડણની મુખ્ય કથાની આસપાસ ખીજ અનેક ગોણ કથાઓ વીંટળાયેલી છે તેમ, લેખકે કહ્યું છે તેમ, મુખ્યત્વે પ્રજ્વલિત જ કેન્દ્રમાં રહેલો દેખાય છે. અબિકા હોટવવાળા રુઢનાય લદ અને અમથી સુધારણુની કથા, ઉપર જોયું તેમ, પુત્રજન્મનાને જ વ્યક્ત કરે છે. પુત્ર વિના રુક્મતા અને શુષ્કતા દાખવનારા રધા ભટ ગિરજો પાછો મળતાં જ વાતસલ બની જાય છે.

ખીજ કથા સમજાવવા દેકારણાં અને તણુલા દરખાસની છે. તણુલા રોગિષ્ઠ હોવાને કારણે સમજાવવાની માન્યતાની અખના અપૂર્ણ રહે છે અને તેથી જ રધા ભટની મદદથી અમથી સુધારણુના દીકરાને ખરીદી લાવી શાફળલા તરીકે તેને ઉછેરે છે, પુત્રજન્મના પૂર્ણ કરવા મારે તેને

દેટલા બંધાં કરતો કરવાં પડે છે, અને છતાં આવી રીતે પુત્ર પામ્યાને આનંદ તો તેને કદી મળી શકતો જ નથી ગગમ બચાવવા કે પુત્રને વારસ તરીકે જિભે કરવા દેટલા બધા કાવાદાવા દરનારમાં ચાલે છે તેને આ વાર્તામાં થોડો ઠંસારો છે. એ ઘટનાઓ આકર્ષક હોવા છતાં સમગ્ર નવલકથાને અતે આ ઘટનાઓના તાણાવાણા બગબગ સમેટાયા નથી તેથી છાપ મન પર રહી જાય છે.

ગીધા હુવાણા અને તેની પત્ની ઝમકુને 'ગાકુ' ભરીને' દીકરા છે. પરંતુ બંનેના જીવનમાં માત્ર ખાગશ જ રહી છે. અહીં પ્રગતિનું અંખનાનું વિશેષી ચિત્ર છે. અતિવાસનાયુક્ત દામ્પત્યમાં છેવટે તો ખારાશ જ રહી જાય છે. ગીધા હુવાણાના મૃત્યુ પછી પણ ઝમકુને ધરવ થતો નથી અને પોતાને વસ્તાર રજગતો મૂકીને ખીખનું ઘર માડીને તે બેઠે છે એક તરફ પ્રગતિનું માટેની તીવ્ર અંખના, ખીચ તરફ ખૂબ બહોળા વિસ્તારની અકળામણ અને છતાં વાસનાની અતૃપ્તિ, એક તરફ સંતુના બાળકને અનૌરસ કહી તેની સામે આલેપ કરનારાં અજવાળી કાકી અને છતાં પોતાને જ ત્યાં અનૌરસ બાળકની માતા બનનારી દીકરી જુડીની રક્ષા કરવા મથતાં અજવાળી કાકી, આમ જીવનની વિષમ પરિસ્થિતિઓ વાર્તાકારે આ વાર્તામાં કુશળતાથી દર્શાવી છે. એક તરફ હાલ પટેલ પોતાના બે બે દીકરાઓને નજર સામે ફાટી પડતા જુએ છે તો તેમનો વર્ણોથી ચૂમ થયેલો દીકરો દેવશી તેમને પાછો પથ્રુ મળે છે. વાર્તાકારે વિશાળપટ પટ ફેલાવેલી આ નવલકથામાં સામાન્યપણે નવલકથામાં દેખાતો પ્રણયત્રિગોણ, કંઈપૂતળા જેવાં કલાગર પાત્રો વગેરે તરવો ટાળીને વાચકોની રૂઢ માન્યતાઓને આઘાત આપીને પણ નવલકથાલેખનની એક નવી દિશા ઉઘાડી આપી છે. વાર્તાકારની એ વાત સાચી છે કે જીવનમાં હંમેશ મધુ જરાગર પાર જીતરતું નથી. જીવન અનેક અકસ્માતોથી ભરેલું છે. સૌગંદના એક નાનકડા ગામડાના સમાજજીવનની આવી એક ઘટમાળ રજૂ કરવાનો વાર્તાકારે એક સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. ગામડું છે તેનું જ તટસ્થ ભાવે તેમણે આવેખ્યું છે. ગામડાની ધરતીના ધૂગમાં પવેલાવા વિના આવી વાગ્તવિક પરિસ્થિતિઓ, સચોટ તગપદો ભાષા, નજરમાંથી ખસે નહિ તેના સારીનરસો ભાવનાઓથી સમર પાત્રો વગેરેનું આલેખન ચર્મ શકે નહિ. આ સર્વમાં વાર્તાકારની શક્તિની પ્રતીતિ થાય છે. છતાં વાર્તામાં વર્ણવેલા મામજીવનમાં કે પાત્રોમાં હરિયાળી કે લીલોતરી દેખાતી નથી. મોટે ભાગે દુઃખ, પીડા અને ઉપાધિનો જ

પરિચય થાય છે. તો પછી આવાર્તાનું શીર્ષક 'લીલુડી ધરતી' શા માટે ? એવી મતલબના પ્રશ્નો પણ વાચક તરફથી ઊઠ્યા છે. એ પ્રશ્નો ખરેખર ઉચિત છે. વાર્તાકારે સ્ત્રીને આ નવલકથામાં એક પાત્રોક્તિ દ્વારા લીલુડી ધરતી તરીકે સરખાવી છે.

“અસ્ત્રીનો અવતાર તો લીલુડી ધરતી જોવા છે...એની ઉપર શિયાળો ખાળીને ભડચું કરાં ગેલે એવા હિમ પડે, ચોમાસે ખારેખ મેઘ ખાગા થાય ને ઝળે ઉનાળે ખાળી નાખતા તડકા તપે તથે એના દીદાર જોનારની આખમા લોહી આવે; પણ અંતે તો ઈજા ધરતી વળી પાછી લીનીછમ થઈને લહેરાઈ જીઠે તથે આપણીજ આખ ઠરે”

(૫ ૬૭-૬૮.)

આ ઉપમા જે રીતે વર્ણવાઈ છે તે જોતાં તે અરપટ લાગે છે. આ ઉદ્દેશારે સત્તુને અનુવક્ષીને હોવા છતાં સત્તુના જીવનમાં એવી હરિયાળી કથાય દેખાતી નથી. જીવનની ખૂમ તડકી છાયડી વેઠ્યા પછી એના પરમ આધારસ્વ એક ખાળાટી તેને મળે છે પરંતુ એ તો માન દિલાસાસ્વ છે તેની જીવન ધ તોને લીલુડી બનાવે તેવું તેમાં કાઈ દેખાતું નથી. સ્ત્રીની ધોરજ સાથે ધર્મની સરખામણી હોય તો 'લીલુડી' સખ્દ અનાવરવક બને છે. પરંતુ વાર્તામાં એક બીજું પાત્ર સત્તુની જોડણી બિજમતું છે. પતિ વર્ણધી જૂન થયો છે તેની ગેરહાજરીમાં તેની આશામાં તે ખૂબ તપ તપે છે, એ પતિ પાછો મળતા જ તેના જીવનમાં હરિયાળી દેખાય છે.

પરંતુ વાર્તાકારે તો સમગ્ર સ્ત્રી માટે આ ઉપમા પોષ્ટ છે. વાર્તાના સ્ત્રીપાત્રો કે વાર્તાના પ્રસંગો જોતાં 'લીલુડી ધરતી' એ શીર્ષક સાર્થક ઠરતું નથી ગુદાસરની કદી ન સુકાતી એવી લીલુડી ધરતીનો જ આ શીર્ષક દ્વારા ઉલ્લેખ હોય તો જુદી વાત છે.

હતાવાર નવલકથાનેખનમાં વાર્તાકારની કેટલીક ખુસ્કેલીઓ, (જેમ કે કેટલાક પ્રકરણોમાં બિનઆવશ્યક પ્રગટાર વગેરે), અહીં જોઈ શકાય છે જેની વાવણી અંગે વાચકોએ જ કેટલીક ક્ષતિઓ દર્શાવી છે આ ક્ષતિઓ અંગે લેખકનો ખયાવ યોગ્ય નથી. લેખક પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તે પ્રમાણે તેમની આ નવલકથા 'એનોના મૂળ તરત્વો' માટે કોઈ વાચવાનું નથી અને એ ક્ષતિઓ તેમની બાધુ બહાગ નથી. વાર્તાકારનો આ ખયાવ પ્રતીતિકર નથી જેતીના વ્યવસાયમાં રમ લેનારા વાચકોને પુસ્તકમાં એ વિષયમાં અનુમિત નિર બુદ્ધિયેષુ દેખાય તો તેમને ગ્સક્ષતિ અવરય થાય.

વાર્તાકારને કાલ્પનિક સૃષ્ટિ નિરૂપવાનો અધિકાર છે, પરંતુ એ અધિકારને પણ મર્યાદા છે. ખેતી વાવણી કે એવા બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રે કલમ ચલાવતાં પહેલાં તે અંગેનું યોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે. નાની નાની ગણ્યાતી બાજતોમાં પણ જનગત વાર્તાકારને ગાફેલ રહેવું પરવડે નહિ. વાર્તાને અંતે કેટલાક અધ્ધર રહી ગયેલા તાણાવાણા, (જો કે એ ત્રીજા ભાગની અપેક્ષા જગાડે છે) અંતમાં ઘોડુંક તાલમેલિયાપણું વગેરે આછીપાતળી મર્યાદાઓ બાદ કરીએ તો ગ્રામજીવનની એક આકર્ષક નવલકથા રજૂ કરવામાં શ્રી. સુનીલાલ મડિયા સફળ થયા છે.

હવે ખીજા એક જાણીતા વાર્તાકાર શ્રી પેટલીકરની કૃતિ 'શકુન્તલા'નો પરિચય કરીએ. કવિ કાલિદાસના સુપ્રસિદ્ધ નાટક 'અભિજ્ઞાન શકુન્તલ' માંથી પ્રેરણા લઈને લેખકે આ નવલકથા રચી છે જનાં લેખકે કહે છે તેમ વાર્તાનું મધ્યવર્તી કથાનકે સ્વતંત્ર છે. લેખકે મૂળે કથામાં કે નાટકમાં આવતા અદ્ભુત રસના ચમત્કારી પ્રસંગોને ટાળીને અથવા કેટલીક વાર પલટાવીને નવલકથાનું સમગ્ર વસ્તુ બુદ્ધિમાલ જનાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે, એટલે કે મૂળ કથાનકના પ્રમો આધુનિક દૃષ્ટિકોણથી ઉઠેલવાનો તેમણે યત્ન કર્યો છે. એ યત્નની સફળતા-નિષ્ફળતાનું સરવૈયુ દ્રૂકમાં કાલવાનો પ્રવાસ કરીએ. મૂળ નાટકનું વસ્તુ દ્રૂકમાં જોઈએ તો કલ્પવૃક્ષપિની ગેરહાજરીમાં તેમની પાલકપુત્રી શકુન્તલા અને દુષ્યન્ત રાજા વચ્ચે પ્રથમ નજરે પ્રેમ થયે. તેમણે છૂપી રીતે ગાંધર્વ વિવાહ કર્યો. દુષ્યન્તે પ્રેમ ચિહ્ન તરીકે પોતાની વીંટી સગર્ભા શકુન્તલાને પહેરાવી. ત્યાર પછી નગરમાં પાછા ફરેલા દુષ્યન્તની યાદમાં અતિથિની અવગણના કરનારી શકુન્તલાને દુર્વાસાએ શાપ આપ્યો કે દુષ્યન્ત તને જુઠી જશે. શકુન્તલાની સખીઓએ આ વાત જાણી. તેમની વિનંતિથી દુર્વાસાએ શાપનું મારણ આપ્યું કે કોઈ પણ સ્મરણચિહ્ન જતાવવાથી રાજાની સ્મૃતિ પાછી આવશે. આ બધી ખીનાથી અજાન શકુન્તલા સાસરે વિદાય થઈ, પણ દુર્વાસાના શાપની અસર તણે આવેલા રાજાને પૂર્વ પ્રસંગોની કંઠી સ્મૃતિ જ રહી ન હતી. તેણે શકુન્તલા સાથેના કોઈ પણ સંબંધનો ઇન્કાર જ કર્યો, અને એની વાતની સત્યતા માટે પુરાવો માગ્યો. પુરાવો શકુન્તલાએ આંગળા પર શોધ્યો, પણ એ તો રગ્તામા જ ગૂમ થઈ ગયો હતો. દરજ રમાં અપમાનિત થયેલી શકુન્તલાએ મરીચિ ઋષિના આશ્રમમાં આશ્રય લીધો. ત્યાં તેને પુત્રપ્રસવ થયો. ત્યાર પછી અચાનક માછીમાર પાસેથી

શકુન્તલાની વીટી દુઃખન્તને મળતા તેની સ્મૃતિ જાગત ચર્ષ. આશ્રમમાં શકુન્તલા અને તેના પુત્ર સાથે દુઃખન્તનો સુખદ મેળાપ થયો.

વાર્તાકાર પેટનીકરે દુર્વીસાના શાપનો તેમજ વીટીના ચમત્કારનો પ્રમગ શુદ્ધિપ્રાપ્ત બને તે રીતે યોગ્યો છ દુઃખન્ત શકુન્તલાને પ્રેમચિહ્ન તરીકે વીટી પહેરાવે છે શકુન્તલા એ વીટીનો પહેના તો સ્વીકાર પણ કરે છે, પરંતુ દુઃખન્તની મહાન ભેટ પોતે ઉદરમાં જાળી છે એ વિશ્વાસે તે બાજુ સમગ્રચિહ્ન સમ્પ્રવાની ના પાડે છે અને રાજાનો અતિ આગ્રહ છતાં એ વીટી પરત કરે છે આ પ્રસંગની આવી યોજના સહેતુક છે. રાજા દુઃખન્ત શકુન્તલા સાથેના સંબંધનો ઇન્કાર કરે ત્યારે બાજુ પુગવા લેખે શકુન્તલા કોઈ નિસાની રજૂ ન કરી શકે એ માટે આ પ્રસંગ આવશ્યક બને છે આ પ્રસંગ યોજવામાં લેખકનું શુદ્ધિકૌશલ હોના છતાં તે જનામ જાણી લીધા પછી ખૂબી કહેવા દાખલા બેઘો બની જતા લાગે છે. એ પછી આપઘાત કરવા જતી શકુન્તલા આગળ ગૌતમી પોતાના જૂતકાપીન ઝનનનો 'સામાન્સ' વણીવે છે તે શકુન્તલાના આશ્વાસન પૂરતો ઠીક છે, પરંતુ ગૌતમીના પાત્ર સાથે સુસંગત નથી બનતો.

એ પછી એક બીજો પ્રસંગ જોઈએ રાજાદિ અને પ્રેમધર્મના સંઘર્ષમાં રિખાતો રાજા વાય. પ્રમાણે શકુન્તલાને તેડારી શકતો નથી, એ રીતનું આ વાતામાં આવેખન થયું છે. પ્રેમધર્મ માટે રાજાદિ તોડનાનું સામર્થ્ય દુઃખન્તમાં નથી. રાજાદિ પ્રમાણે અપ્સરા કન્યા શકુન્તલા પટરાણી થઈ શકે નહિ, અને દુઃખન્તનો શકુન્તલા પ્રત્યેનો પ્રેમ એટલો ઉત્કટ અને દૃઢ છે કે શકુન્તલાને પટરાણીપદથી જરા પણ ઓછું સ્થાન મળે એ અવાવી લેવા તે તૈયાર નથી. આવા ચાનસિક સંઘર્ષ વખતે જ અચાનક શકુન્તલા નાજદરબારમાં એની સમક્ષ આવીને બેભી રહે છે રાજાદિને વશ વર્તનાર રાજાને અચો સ્તો થઈ છે. સાન અનાય રીતે એ શકુન્તલા સાથેના સંબંધનો ઇન્કાર કરી દે છે. વાર્તાકાર એ પ્રસંગની જમાવટ સુર રીતે કરી શક્યા છે, જના બધું પહેંચેથી જ ગોઠવી રાખ્યા હોય તેમ દુઃખન્ત એક પછી એક જૂઠાણા ફેકે રાખે છે તે આશ્ચર્યજનક લાગે છે અપમાનિત શકુન્તલા પાસે રાજપુરોહિત એકાંતે બધી ઘટનાનો સીટ કરે છે શકુન્તલા દુઃખન્તનો પોના પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ શકે છે તે ને પટરાણીપદનો આગ્રહ મૂળી દે તો ગજમહેનમાં તેનો અમાવેશ થઈ શકે તેમ છે પરંતુ આશ્રમની આ મુગ્ધ તાપસકન્યા પટરાણીપદને

હક છેડવા તૈયાર નથી પોતાના લાવી પુત્રનો હક એથી રૂબી જાય પોતાના પ્રેમમુખ માટે પુત્રનો અધિધાર કેમ હુમાવી શકાય? આગળ ઉપર પુત્ર જવાજ માગે તો? વળી લોભ પણ એના વિશે શું ધારે? શકુન્તલા જેવી મુગ્ધ તાપમકન્યાને આ બધા રાજપ્રપચોતુ ભાન આટલી બંરી ઝડપની સી રીતે યર્ષગયુ એ એક કાયડો છે. એ ગમ/ગીજ હતી માટે તો બધું જ્ઞાન એને અનાવાસે નહિ રહ્યું હોય!

શકુન્તલાના પ્રશ્નો તોડ ન આવવાથી સ્વમાનભેર જીવવા માટે તે મરીચિ આશ્રમમાં વસવા જાય છે. મરીચ આશ્રમનું વર્ણન તેમજ ત્યાં અપાત્ર વ્યાખ્યાન પોડિયેગીના આશ્રમ અંગેની વિચારણાનું ધર્મિશ્રામ હોય એ શક્ય છે. મરીચ મુનિના આશ્રમના વર્ણનમાં લેખકે પોતાનો પ્રિય એવો સમાજસુધારણાનો વિષય વણી લીધો છે આશ્રમમાં શકુન્તલાને પુત્ર જન્મે છે એ બધી વાતો ઊડતી ઊડતી રાજાને કને આવે છે રાજા બિનવારસ હોવાથી પ્રજા પોતે જ શકુન્તલા અને તેના પુત્રનો સ્વીકાર કરવાની રાજાને સૂચના કરે છે ગમ/ગીજના અદબમતથી રાજા છૂટે છે અને વાતોનો સુખાત આવે છે.

‘શકુન્તલા’ નવલકથાના વચન દ્રશ્યના વાર્તાકારની પ્રસંગ-યોજનામાં ભુદિઆતુર્ષ કંટનીક વાગ પ્રસંગની મુદર જમાવટ, પ્રશ્નોની આધુનિક દષ્ટિબિંદુથી ઇચ્છાવટ એ બધા તત્ત્વો આકર્ષક હોવા છતાં ધણી વાર પ્રસંગચયનામાં લેખકનું તાત્કાલિકાપણ, પાત્રયોજનામાં અત્યંતિ વાર્તાની ગૂઢઆતમાં આધુનિક તેમજ ધૌર્ગધિક પદ્ધતિનું વિચિત્ર મિશ્રણ વગેરે દોષો કહે તેવા છે.

હવે શ્રી ધૂમકેતુ તથા શુભવત્સવ આચાર્યની ઐતિહાસિક નવલ કથાઓની તપાસ કરીએ.

‘ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય’ના અનુમધાનમાં લખાયેલી શ્રી ધૂમકેતુની નવલકથા ‘મમ્મટ ચંદ્રગુપ્ત’ મુખ્યત્વે ચાલુક્યના મુલ્લદીપણી સાથે ચંદ્રગુપ્તના સુશાસન માટેના પ્રયાસો અને સે યુક્ત નિકેટર સામેના વિજયની હપીકતો ગૂંથી લે છે નદરાજના પ્રવાન પડિત કાલ્યાવન (રાક્ષસ)ની યોજનાઓ ધૂન મેળવી તેને ચંદ્રગુપ્તને અનુકૂળ કરવાની ચાલુક્યની યોજનાઓ વિગ્રમય પમાડે તેવી છે ધૌર્ગ્યની સદાવશી ચાલુક્ય સદિત આખી પરિપદને પ્રતીક્ષામય સળગાવી દેવાના રક્ષસના પ્રયાસ અને મલોત્સવ સમયે ચંદ્રગુપ્તનો ઘાત કરવાની રક્ષસની યોજના આ એ વાતોના

મુખ્ય પ્રસંગો છે. ચાલુક્ય પોતાની વિગ્ધાણુ શુદ્ધિથી પોતાના વશાદાર સાથીઓની મદદથી અને ગ્રામ્યરોની કામગીરીથી રાક્ષસની યોજનાઓ નિષ્ફળ બનાવે છે. વસ્તુસંકલનની દૃષ્ટિએ આખી રચના સફળ છે શરૂઆતથી જ રાક્ષસને છતવાના ચાલુક્યના પ્રયાસો ચાલુક્યના વિલક્ષણ અને તેજની વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવી દે છે. વસ્તુગૂંથણીમાં લેખકની ત્રીજીવટભરી કાળજી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ રાજ્યખટપટમાં વાર્તાની સાકળનો એકે અકોડો સિધ્ધિ દેખાતો નથી પણ પળે પળે જિગાસા ઉત્તેજે તેવી પ્રસંગયોજનામાં લેખકનું વાર્તાકાર તરીકેનું ચાતુર્ય જણાય છે. આ વાર્તામાં માન અગત સ્વાર્થ કે સત્તા માટેની રાજ્યખટપટનો ચિતાર નથી. ચાલુક્ય પોતે અગતરીતે એ બધી વસ્તુથી પર છે, એની એક માત્ર ઝખના ભારતને પરદેશીઓના હુમલા સામે સમર્થ રાજ્ય તરીકે 'ખડું' કરવાની છે. પ્રજામાં સુવ્યવસ્થા, સલામતી, આમાદી પ્રવર્તે, રાજ્ય લોકસેવક બની રહે, પપિદ દ્વારા રાજ્યકારભાર ચાલે અને એ બધું પનારીને પોતે પોતાના તક્ષશિલાના વિદ્યાધામમાં ચાલ્યો જાય એ એની અભિનાયા છે ચાલુક્યના આ ઉમદા વિચારો હોવાને કારણે જ રાક્ષસની હત્યા કરવાને બદલે તેના ગુણોની—તેની સ્વામીનિષ્ઠાની કદર કરી સામ્રાજ્ય માટે તેને છૂટી લેવાની તે યોજનાઓ થકે છે. મિત્ર માટે પ્રાણસમર્પણ કરવા તત્પર બનેલા અદન્યાવ માટે તે ધન્યતાના ઉદ્ગારો કાઢે છે આમ આખી નવનકથામાં સાઘત ઉચ્ચ ભાવનાઓનું વાતાવરણ પ્રસારી રહેલું દેખાય છે. ધૂમકેતુ ભાવનલીન નવનકથાકાર છે વાર્તાના પાત્રો દ્વારા તેમણે સુદાસન વિશે, વિદ્યા અને રાજ્ય વિશે, રાજ્યના કર્તવ્ય વિશે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે આજના સંજોગમાં વિશેષ નોંધપાત્ર બની રહે તેવા છે

ચાલુક્યના રાજપ્રખ્યો અને સાથે સાથે તેમની ઉમદા ભાવનાઓ ઉપગાંન રાક્ષસનું પાત્ર પણ આકર્ષક છે. રાક્ષસ એ ગજનીતિનું સત્તાન જ નથી એની નિખાનસતા, સહ પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખવાની તેની સ્વાભાવિક ઇતિ, ગાજનિષ્ઠા વગેરે તેના પ્રત્યે માન અને સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે તેવા હોવા છતાં ચાલુક્યની મદદતા અને તેના મુત્સદીપણા આગળ રાક્ષસ નિષ્ફળ જવા જ સર્જાયેલો છે એની પ્રતીતિ તરત જ થઈ જાય છે ચાલુક્ય અને રાક્ષસનું મિનન વાર્તાકારે મનોહારી શૈલીમાં રચ્યું કર્યું છે જે મહાન પુરુષો એક ઉમદા ધ્યેય માટે એકત્ર થાય છે તે આખો પ્રસંગ પ્રેરક છે.

આ આખી કથા વાચતા વિશાખતલ્લુ 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટક સ્મરણુમા આવે જ. નવલકથામા મુખ્ય કામગીરી મહાઅમાત્ય ચાણુક્યની જ હોવાથી સત્રાટ ચક્રગુપ્તનું બંધિતત્વ દર્શાવે જવાનો ભવિષ્યો થયો છે, એમ હતા ચાણુક્યનું સ્વપ્ન પોતાનું કરી લેનાર, તેની યોજનાઓમા બુદ્ધિપૂર્વક અને નિષ્ઠાપૂર્વક ભગ ભજવનાર, નિર્મળ હૃદયના અને પ્રજાપ્રેમી સત્રાટ તરીકે તે હૃદયમા અંકિત થાય છે ચાણુક્યની યોજનામા વફાદાર સાથીઓ તરીકે નર્તિક, શ્રીરંગી અને ગુપ્તચર ભાગુરાયણના પાત્રો પણ દીપી ઊઠે તેવા છે શોણોતરા યવનીના સાવ નાનકડા પાનમા પણ લેખકનો કસમ પ્રગટ થાય છે.

રાક્ષસ જિતાયા પછી સેયુક્સ સામેના યુદ્ધથી વાર્તાનો ખીન્ને ભાગ પડી જતો લાગે છે એ પ્રસંગોમા પણ ચાણુક્યના સુત્સંગીપણાનું દર્શન તો છે જ, પરંતુ એ પ્રસંગની જમાવડ કંઈક જુદી તરેહની છે હેનન અને ચક્રગુપ્ત વચ્ચેના પ્રણયની કથા જો આ બીજા ભાગમા વર્ણવાઈ ન હેત તો આ નવલકથા પ્રણયનિરૂપણથી સાવ વચિત રહી જત

એ કથામા સેયુક્સ નિઠેટર સામે ચક્રગુપ્તના મજદળના યુદ્ધનું વર્ણન રોમાચક અને તાદશ છે વર્ણનો તેમજ પ્રસંગોમા લેખક પૂરી ઊંણવટ દાખવે છે સેયુક્સ નિઠેટર સામે ચક્રગુપ્ત વિજેતા બની તેની દીકરી હેનનને પરણે છે એ ઐતિહાસિક સત્યની આસપાસ વાર્તાગરે કંપનાની પુરવણી કરી લાગે છે અને છેવટે દેશન જેવી વિદેહી યુવતિનો પ્રગિયદ સ્વીકાર કરે તો જ ગળ લમ મરી શકે એવી ચાણુક્યની યોજના દર્શાવી વાર્તાગરે રાગ્નશાહીને ધ્યાને લોકશાહીને મિરદાવી છે ચક્રગુપ્તના જમાનામા પણ એવી લોકશાહી હતી એ લેખક કહેવા હ-છે છે. વરણ, પાત્રનિરૂપણ, સવાદ, ભાવના ર્શન, સૈની એમ દરેક રીતે ધૂમોગુની આ વાર્તા આનંદપ્રદ છે

એ પછી ઐતિહાસિક વાર્તાશ્રેણે જણીતા શ્રી ગુણવત્તરય આચાર્યની ગુજરાતના, પાટણના તેમ જ વિજયનગરના ઇતિહાસને નિરૂપતી નવલ-કથાઓની ચર્ચા કરીએ

તુરુખોના આક્રમણો સામે ગુજરાતના ગજાઓ જ્યારે એક થવાને બદલે કુઠકુટ મના તેમજ સંપ્રદાયના ઝઘામા નચી રહ્યા હતા, વિવાસમા ચક્રચૂર હતા તે વખતે પોતાની જનામદીની કુતુમ ઐત્રકની સેનાના દાત ખાટા કરી નાખનાર પાટણના નાગર વીર શ્રીધર મહેતાને કેન્દ્રમા રાખીને

સ્વાયેલી ગુણવંતરાય આચાર્યની નવલકથા 'શ્રીધર મહેતા' ગુજરાતની વીરશીલ ગૌરવ વ્યક્ત કરે છે. તુરુષ્કાના ખીમ આમ્રમણ વખતે ગુજરાતમાં મોળા ભીમદેવનું-ખરી રીતે-રાણી લીલાદેવીનું રાજ્ય હતું. નાભી-હળમ તેમનો કોટવાવ હતો. તુરુષ્કામાં ત્રાસ ફેલાવનાર પરમાર ધારાવર્ષ, શ્રીધર મહેતા વગેરે ચોદાઓની હવે પાટણને જરૂર નહોતી લાગતી. ગુજરાતની ભક્તિથી પ્રેરાઈને તેમણે આપેન સનાહ ભીમદેવ કે લીલાદેવીને ન રુચી અને કુતુહલની નામમાં તેઓ ફસાયા. પાટણમાં ગુજરાતના વીરે નાં મુકાનો ગજ ખડકાઓ. લીલાદેવી જનતી કેદ પકડાઈ ભીમદેવ નાસી છૂટ્યો. નાભી કોટવાવે તુરુષ્કાની સેવા સ્વાકારી પાટણમાં તુરુષ્કાનો ગળ્યઅમન શરૂ થયો.

ભીમદેવને શ્રીધર મહેતા તેમજ પરમાર ધારાવર્ષ વિના છૂટકો ન થયો. ભીમદેવને તો રાણીની પડી હતી, પરંતુ શ્રીધરે ગુજરાતની ભક્તિથી પ્રેરાઈ ફરી વાર ગુજરાતને તુરુષ્ક વિહોણું કરવાનું બીકું ઝડપ્યું. પોતાના એક વિશ્વાસુ મંત્રી મૂળરાજના જ એકે વશજ જયંતને પાટણનું પાણી માપવા મોકલ્યો.

પાટણમાં જયંતની પ્રવૃત્તિના પ્રસંગો રોમાંચક છે. વાર્તામાં છેક સુધી આકર્ષણ જમાવતા એ પ્રસંગો વાર્તાનું મુખ્ય આકર્ષણ છે.

પાટણમાં અતીત મકન ભારથી સામેના જયંતના સાહસો, નાભી કોટવાવની નોકરીમાં રહીને તેણે કરેલી કરામતોનો રાણી લીલાદેવી ધર્મ જૂનવા બદલ તેણે કરેલો ફિટકાર, નાભી કોટવાવની એણે હરાજ કરેલી પત્નીને તેણે લીલાદેવીને નસાડવા માટે કરેલો હિપ્પોગ્રાફ વગેરે ઘટનાઓ નાટ્યાત્મક અને રોમાંચક છે. ગુણવંતરાય આચાર્યની નવલકથાએ તુ મુખ્ય બળ 'જેટલું' વિચાર-દર્શનમાં નથી તેટલું પ્રસંગજમાવટમાં છે. એમના પ્રસંગો સામાન્ય વાચકને સહેજે રસમાં તાણી જાય તેવા સીધા સ્પષ્ટ અને નાટ્યાત્મક હોય છે. મુનશીની નવલકથામાં હોય છે તેવી મુત્સદ્દી-પરની અટપટી જાળ કે ધૂમકેતુમાં જે અવારનવાર દેખાય છે તેવી પાત્ર-નિરૂપણની ત્રીજીવટ આચાર્યની નવલકથામાં દેખાતી નથી. એમના પ્રસંગો બહુધા જુરસામાં જ રાચે છે. સચોટ સવાદો દ્વારા અને નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિઓ દ્વારા તેઓ એકદમ વાચકને વાર્તામાં રસ લેતો કરી મૂકે છે. વાચકને વળું સમજવા માટે મયામણ કરવી પડે તેવી સંકુલ વસ્તુઓની તેમની વાર્તાઓમાં નથી એ એમની સિદ્ધિ અને મર્યાદા બંને છે.

પાટણમાં જયંતની લીલાદેવીને નમ્યાડવાની તરફથી રસિક અને નાટ્યાત્મક બનાવવાના લેખમાં વાર્તાકારને અત્યુક્તિનો વારંવાર આશરો લેવો પડ્યો છે એ, તેવી કૃત્રિમતા પણ આવી જાય છે. નાબી ઠાટ-વાવની પત્નીનું જાહેર રમતા પત્નું નાટક એ પ્રસંગ ખરે જ અત્યુક્તિસર્પો છે. એવી જ રીતે નાબી ક્રાંતચાનને જયંત અને વેગે વાર્તાના અંતભાગમાં પરદેશ કરે છે તેમાં પણ નાટકિયાપણાનો જ ભાગ થાય છે.

વાર્તામાં શ્રીધર મહેતાનું વ્યક્તિત્વ તો અનોખું જ છે. જયંતની પાછળ જ આરમ્ભ મોદાગરના વેશમાં આવી શ્રીધર મહેતા જે રીતે પ્રજાની તાકાતનો તાગ લે છે તેનાં ચિત્રો રસિક અને મનોહર છે. જૈન બ્રાહ્મણોના અવગ્રહ શમાવી મહાજનો પામે મદદનું વચન લઈ, લીલાદેવીને ધોડે બેમાડી શ્રીધર મહેતા પધાયન થાય છે તે પ્રસંગ અમરદાર છે. એ પ્રસંગો દરમ્યાન જ ઘુડુખો ગુજરાતના તોખારોનું તેજ જુએ છે. ગુજરાતમાં સુધનાનના વડીલ દરમ્યાન જયંતની એક પ્રતિજ્ઞા સાચવવા શ્રીધર મહેતા દિલ્લીમાં ઘુડુખો પર ટૂટી પડે છે. ઘુડુખોને ફરી વાર ત્રાહિ પોકરાવે છે અને છર્તા આ બંધુ માન ગુજરાતની ભક્તિ માટે તેમણે કયું છે. રાજા ભીમદેવ કે રાણી લીલાદેવીની કૃપાનો એક છાંદો પણ તેમને હરામ છે.

વાર્તાનું કાપાન ગણી લીલાદેવીનું છે. છેક સુધી તેની જિજ્ઞાસા અને સત્તાવિવાસનાવના ટૂટી રહે છે, પરંતુ લીલાદેવને હવે શાસન મળે તેમ નથી. રાણા ભીમદેવ જોકે શાસન કરતા નીલાદેવીને વડુ પસંદ કરે છે. છેવટે શ્રીધર અને જયંતને સૌરાષ્ટ્રના અને ગુજરાતના મંડલેશ્વર તરીકે સ્થાપના પૂરી પરમાર ધાગવર્ષ સંતોષથી આપ મીએ છે અને એમ વાર્તા સુખદ વિગમ પામે છે. સોલંકી સમયના ગુજરાત વિશે ભારતીય વિદ્યા-ભવને પ્રગટ કરેલાં સાહિત્યનો મૂળ આધાર લઈ તે ઉપરથી વાર્તાકારે પોતાની કલ્પનાના રંગો પૂરી આ વાર્તાને અમરદાર બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. વાચકોને છેક સુધી આકર્ષાઈ ગયે તેવાં ઘણાં તત્ત્વો આ વાર્તામાં સંકેતે જડી આવે તેમ છે.

એમની બીજી નવવકથા 'રથ હરિહર'માં તેમણે તેમની દષ્ટિ વિજયનગરના ઇતિહાસ પર સ્થિર કરી છે.

વિજયનગરના મહાગામ્યનો ઇતિહાસ રંગબેરંગો છે. ઇતિહાસકારો કહે છે કે ગુપ્તના સુવર્ણયુગને પણ જુલાવે એવો ભવ્યની બહોળાવાનીનો

યુગ વિજયનગરે દીઠો હતો. વિજયનગરના સામ્રાજ્ય વિશે અનેક દેશી વિદેશી લેખકોએ ખૂબ પુસ્તકો લખ્યા છે; બે કે તેમાં મતમતંતરો ખૂબ હોવાથી એ સામ્રાજ્યનો કેટલોક ઇતિહાસ રચાઈ ચર્ચા શકતો નથી.

વિક્રમની દશમી-અગિયારમી સનીથી લગત ઉપર તુર્કોનાં ટોળાનાં આક્રમણ શરૂ થયાં અવાહ્દીન ખીલજના સમયમાં મુજરાત રાજાઓ. આખા ઉત્તરાપચને ઊંચાલિન કરનાર તુર્કો માટે મુજરાતના પતનથી દક્ષિણાપચનું કાર મુશ્કેલ થયું. વિક્રમ સંવતના ચૌદમા સૈકામાં તુર્કોએ દક્ષિણમાં પ્રવેશ કર્યો. ફિરંગીના કહેવા મુજબ વિ. સં. ૧૩૪૯ માં અવાહ્દીન ખીલજ દેવગિરિને છૂટી ગયો હતો. ત્યાર પછી સંવત ૧૩૬૨ માં તેના મેનાપતિ મલેક કાકુરે દેવનગરી પર આક્રમણ કર્યું. સંવત ૧૩૬૬ માં વરંગલ પર ચડાઈ થઈ. તુલુક આગેવાનો દક્ષિણાપચની નબળાઈથી વાકેફગાર હતા. તેઓ વારાફરતી એક એક રાજાને નિશાન બનાવી આક્રમણ કરતા હતા. તેમને ખબર હતી કે દેશની કટોકટીની વેળાએ પણ આ સંપ્રદાયજનની રાજાઓ એક થઈ શકવાના નથી. શેવ, વૈષ્ણવ, જૈન, વીરશૈવ વગેરે અનેક સંપ્રદાયો એ સમય રાગદેવમાં ચકચૂર હતા. એકની પડતી એ ખીજનો આનંદ હતો.

વાર્તાકારે શ્રમ લઈ વિજયનગર વિશેનાં અનેક પુસ્તકો તપાસીને વિજયનગર વાર્તાશ્રેણી માટે સારો મસાલો ભેગો કર્યો છે. એ સામગ્રી ત્રણ નવલકથા રચાય તેટલી છે. રાય હરિહર વિજયનગર શ્રેણીની પ્રથમ નવલકથા બની છે.

વિ. સં. ૧૩૪૯ માં હોયસલ બાદશાહ દ્વારા સમુદ્રમાં રાજ્ય કરી રહ્યો હતો. વરયુનમાં તુરુખોનો છેલ્લો સામનો ત્યાંના રાજા પ્રતાપ રુદ્રને હાથે ચાલતો હતો તે સમયની કથા રોમાંચક ગ્રંથોમાં આલેખવાનો વાર્તાકારનો પ્રયાસ છે.

હોયસલ બાદશાહ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો હતો. એની પ્રતિજ્ઞા હતી કે મદુગના નાયક પાંડ્યા સામ્રાજ્યને જન્માષ્ટમી સુધીમાં પોતાના વેદાંતદેશિક રાજાઓ આમે હાજર કરવો, એ પ્રતિજ્ઞા પાર ન પડે તો અગ્નિપ્રવેશ કરવો. પાંડ્યા એમણે સૈવ સંપ્રદાયનો હતો. આ બંને સંપ્રદાયો વચ્ચે હાડવેર હતું. બંનેના કર્મકાંડ જુદા હતા. વૈષ્ણવ ધર્મનું વર્ચસ્વ વધારવા એવા સોમયાઓને ટેર કરવા એ મદારાજ બાદશાહ માટે ઔરવની ખીના હતી,

પરંતુ પાંડય સોમૈયો વીર હતો. જ લાગરાજે તુરુડો આગળ માથું નમાવ્યું હતું, પણ આ સોમૈયો કદી તેમને નમ્યો ન હતો. જન્માષ્ટમી નજીક આવી બલ્લાળના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા સોમૈયો હાથ આવતો ન હતો. તમવામાંથી હાથ ચઢી પતિનો ચિનાપ્રવેશ અટકાવવા માટે રાણીએ ઉપાય ક્યવ્યો તે પ્રમાણે બલ્લાળે એક જૂના ઠેઠી સંગમરાયને યાદ કરી પોતાની ધર્મબંડેનું સૌભાગ્ય સાચવવા સંગમરાયે સોમૈયાને પકડી લાવવાનું બોલું આપ્યું. માત્ર એક શરત કરી કે સોમૈયો વીર છે. તેની સાથે વીર પુરુષને યોગ્ય વર્તવ રાખવો બલ્લાળને એ શરત મંજૂર કર્યા વિના છૂટકો ન હતો. વાર્તાનો આરંભ જ લેખકે બલ્લાળની પ્રતિભાની સૌમ્યિક ઘટનાથી કર્યો છે. જિજ્ઞાસાને સનેજ કરે તેવા પ્રસંગો લેખકે જોરદાર શૈલીમાં રજૂ કર્યા છે. સંગમરાય ઉપડ્યો તેની યોગનાની કે બોલુ વિગતોમાં વાર્તાકાર ઊતરતા નથી, પરંતુ સોમૈયો-પાંડય નામક સંગમરાયના હાથમાં આવ્યો એ હકીકત માત્ર નોંધે છે. સોમૈયા જેવા વીર નામક અનાયાસ સંગમરાયના હાથમાં આવી પડ્યો.

પાંડય નામકની ઠેઠી અવસ્થામાં તેને અપમાનવામાં બલ્લાળરાજે કશું બાકી રાખ્યું નહિ. ધર્મસભાની વચમાં વેદાંતદેશિક ગજગુરુની હાજરીમાં સંગમરાયે બલ્લાળને તેની શરત યાદ દેવડાવી. તેના નિષ્કાર કર્યો. સોમૈયાના અપમાનથી ઊકળી જોડેલા સંગમરાયના પુત્રે બલ્લાળ સાથે આભીર (દંડયુદ્ધ)ની માગણી કરી, પરંતુ બલ્લાળે કશી મચક આપી નહિ. પિતા અને પુત્ર મરસભામાં બલ્લાળને પડકાર દેહી અડસસાટ આપ્યા ગયા. આ બધા પ્રસંગો જોરદાર શૈલીમાં રચાયા છે. ભાષા અહીં પ્રસંગના પ્રણેશ અને એ આવેશ આ વાર્તાકારની શૈલીનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સોમૈયો અપમાનની જરા પણ પરવા કર્યા વિના અણનમ જિભો રચા હતો. મહારાજને એ નમ્ર ન કરે તો એની આંખો ફોડવાની રાજ્યએ આજ્ઞા કરી, પરંતુ જરાય ચડકવા વિના પોતાનાં અગાં આંખોમાં ધોંધી સોમૈય એ બે રત્ન કાઢી આપ્યાં. આ આખું દરજ સનસનાટી ભર્યું બની ગયું છે. ચત્રચિત્રોમાં અવા પ્રસંગો પ્રેક્ષકગણ પર સરસ પકડ જમાવી રહે તેની અતિનાટ્યાત્મક રીતે લેખકે તે નિરૂપ્યા છે. સોમૈયાના આ કૃતથી ધર્મસભામાં સન્મારો દેવાય છે ત્યાં જ બન્ને વધુ સભારો દેલાવરા માટે વરંચુલથી કૃપાજી નામક એક મહત્ત્વનો સંદેશ લખને આવે છે, વરંચુલની રાજમાતાએ પોતાના પુત્ર પ્રતાપરુદ્રદેવનું માથું મોદદ્યું

છે. તુરુખોના આક્રમણ સામે એકતાનો સંદેશો એ માથું મોકલીને તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે. કૃષ્ણાશ નાયકનું લવણ, તેની પાસે ખુલ્લું પડેલું પ્રતાપ-રૂપ માથું-આ અધી ઘટનાઓ બદલાઈને દિગ્મુદ કરી નાખે છે. એની આવરી અવગ્યાન-એના મનોમંથનનું વાર્તાકારે સમર્થ ચિત્ર આપ્યું છે. એક એક પ્રસંગ એવા વેગથી આગળ વધતો જાય છે તેના પરિણામ વિશે વાચકનું કુતૂહલ હંમેશાં જ જાય છે બદલાઈની ખીજો દિવસે આગા છટે છે-હરિહર અને સંગમરાયને જ્યાં હેય ત્યાંથી પકડી લાવવાની બંને જણાને બદલાઈ પાસે તરત રજૂ પણ કરવામાં આવે છે. વળી પાછો લેખકનો અમત્કૃતિનો શોખ પ્રગટ થાય છે. બદલાઈ અને ખી નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિ સર્જે છે. સોમૈયા નાયકને નમાવવા તેના માથા પર મોટો ભાર મૂકવા માગે છે. હરિહર અને સંગમરાય બદલાઈની આ કૃષ્ટતા જોઈ જ રહે છે. એકાએક બદલાઈના જાહેરાત કરે છે કે સોમૈયા પર જે ભાર મૂકવાનો છે. તે દેશના શાસનનો-તુરુખો સામે યુદ્ધ કરનાર સેનાપતિની જવાબદારીનો આ અમત્કૃતિ આપુ વાતવરણ પલટાવી દે છે. હરિહરને દંડનાયક બનાવવામાં આવે છે.

એકદમ ટૂંકા ગાળામાં આ બધા પ્રસંગોનો વેગ અને આવી અમત્કૃતિઓ મનમાં જમતી નથી, છતાં વાર્તાના વેગીલા પ્રવાહમાં ખેંચાવાનું આકર્ષણ પણ ઓછું નથી. સોમૈયા નાયકને નવી દૃષ્ટિ આપવા માટે બદલાઈ પોતાની પુત્રી માથાને પરણાવે છે

આમ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયો અમત્કારી રીતે તુરુખો સામે યુદ્ધ કરવા માટે એકત્ર થાય છે. તેમાં કૃષ્ણાશ નાયક મહત્વનો ફાળો આપે છે. થોડા જ દિવસમાં અચનાક ખીજ બે સનસનાટી લઈ બનાવે બને છે. સોમૈયાનો સાવકો ભાઈ સુંદર બદલાઈ પાસે માથાના લગ્નની માગણી કરવા આવે છે, પરંતુ માથા અને સોમૈયાના લગ્નની વાત જાણી તુરુખોના અરણ્ય સેવવા તે પાછો ચાલ્યો જાય છે. ખીજ તરફ તુરુખો સ મે યુદ્ધ કરવા કાલમુખ વિદ્યાર્થકર ખરખર લઈને નીકળે છે, પ્રભ પાસે બલિદાન માગે છે. આ બધા બનાવોથી પ્રભમાં એક નર્વ જ ચેતના આવે છે. સાંપ્રદાયિક અધ્યા દૂર કરી આક્રમણકાર તુરુખોનો સામનો કરવાની યોજના માટે મહા-સમિતિ મળે છે, પરંતુ સુંદર વિશ્વાસઘાતી અને દેશદ્રોહી નીવડે છે. તુરુખોને છૂપે રસ્તે દાખલ કરાવવાની તે યોજના કરે છે. તેની જ પત્ની માથા પ્રત્યેના સ્નેહ અને હિપકારને વશ થઈ માથાને જાંબી વાત કરે છે, માથા

અપૂર્વ સૌર્ય વડે ભોંયરામાંથી એક પછી એક બહાર આવતા ગુરુખોની કલ્પેઆમ કરે છે. ગુરુખોનો નાયક મનેક બહાઉદ્દીન કેદ પકડાય છે. કેદ પકડાયા પછી એને શિક્ષા થવાની વેળાએ તે મોટું પ્રવચન આપે છે તે ગ્રાહ્યતાવિક બની શકતું નથી. હરિહર સાથે તે યુદ્ધ માગે છે. પડછંદ મનેક બહાઉદ્દીન ચપળ હરિહરની સાથેના યુદ્ધમાં પરાજય પામે છે. આ બધા જ બનાવો આકર્ષક રીતે વાર્તાકારે રજૂ કર્યા છે. સુંદરને હદપારની શિક્ષા અને ગુરુખોના પરાજય સાથે વિજયનગર ઐલિની આ પહેલી નવલકથા હરિહરને વાર્તાના કેન્દ્રમાં સ્થાપી સમાપ્ત થાય છે.

આ નવલકથાની ખૂબી એ છે કે વાર્તામાં લેખકે જે ઐતિહાસિક કે અનૈતિહાસિક પ્રસંગો ગૂંથ્યા છે તે ખૂબ વેગીલા અને સનસનાટીભર્યા હોવાના કા છે વાર્તાપ્રગટ મંદ પડતો નથી. વાર્તામાં લેખકની શૈલીનું ઓજસ પશુ ધ્યાન ખેંચે છે. જો કે કેટલીક વાર એ શૈલી આડંબરી અને કૃત્રિમ પશુ બની જતી હોય છે. કૃષ્ણાજી નાયકના કે મનેક બહાઉદ્દીનના પ્રવચનમાં અથવા શરખાતના ચારપાંચ પ્રકરણોમાં એ મર્યાદા સહેજે જણાઈ આવે છે.

વાર્તાલેખકનો ચમત્કૃતિનો શોખ વાર્તાને સહેલાઈથી ચલચિત્રમાં પંક્તિથી શકાય તેવી બનાવે છે. પ્રસંગો જુરસાદાર હોવા છતાં ધણી વાર વધુ પડતા નાટ્યાત્મક લાગે છે. વાર્તાકાર પોતે સ્વસ્થ રહી શકવાને બદલે આવેશમાં તણાતા હોય તેમ લાગે છે. વાર્તાકારનો આખો approach romantic છે.

‘રાય હન્દિર’ના અનુસંધાનમાં ગુણવંતરાય આચાર્યની વિજયનગર-ઐલિની બીજી નવલકથા ‘કૃષ્ણાજી નાયક’ નામથી પ્રગટ થાય છે. વાર્તાકાર પર ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખનમાં ઇતિહાસ સાથે છૂટ લેવાનો આલેપ વારંવાર મુકાયો છે. આ નવલકથાની પ્રતાવનામાં વાર્તાકાર ખાત્રી આપે છે કે વિજયનગર અંગેની નવલકથાઓમાં તેમણે ઇતિહાસ પ્રત્યે છૂટ લીધી નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રસંગોને કલ્પનાના ઘેરા રંગો વડે ચીતરવાની વૃત્તિ પર પણ તેમણે સંયમ રાખ્યો છે.

હેનુની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ પૂર્વેની નવલકથાનો જ વિષય આ વાર્તામાં આગળ વધે છે. ગુરુખોનું આક્રમણ અને તેનો સામનો કરવા માટે જુદા જુદા આગેવાનોની સાંપ્રદાયિક અને બીજા ભેદ બૂધી ‘વિજયધર્મ’ને

નામે તુરુષોને દહાવવાની તમત્તા એ વાર્તાનું મુખ્ય વસ્તુ છે ગર્હ નવત્રકયાના અતમાગમા ગય દરિદરને માથે દેશગદ્દણની જવાબદારી નાખી બહનાગગમ સન્યાસી બન્યો ત્યાથી આ વાર્તા આગળ ચાલે છે આ વાર્તાનો નાયક કૃષ્ણાં છે કૃષ્ણાં, રાજા કાપિનદેવ, સન્યાસી બલ્લાળ વગેરે વચ્ચે અમુક ત્રિયાગ્ને દોવા છતા ખૂબ પગક્રમો કરી તુરુષોને દહાવવાનો પુરુષાર્થ તેઓ એકન ઘડીને કરે છે કૃષ્ણાં નાયકનું શબ્દ સેનામાથી નામવુ, વનગી નામની યુવતીને તુરુષોના ઘેરામાથી બચાવવી વગેરે પગક્રમોનું વાર્તાકારે રોમાચક સળીમા નિરૂપણ કર્યું છે રાજા કાપિન નાયકની મ્હક રાજનિષ્ઠા કૃષ્ણાં સાથેના તેના મતભેદ, કાપિનદેવનો આવેશ વગેરેનું વર્ણન પણ આનંદમદ બને છે

એમ છતા વાર્તામા ગગૂ કન્યાની મહત્વનો ભાગ રોકે છે ગગૂ કયાલીએ જ હસનના બ્રાહ્મણી રાજ્યનો ગ્રેગ્ર ગગૂ બ્રાહ્મણુ ન્યોતિની એમ કદાપીને એની પ્રતિષ્ઠાનું વાર્તાકારે રોમાચક અને અમત્કૃતિમયું વર્ણન કર્યું છે તુરુષોના દોમાગ તરીકે કામ કરવાનો તેના પગ આરોપ છે રાજા કાપિનદેવ તેને દડહગતીનો ન્યાય આપે છે પરંતુ તેની તરફ ધસમસતો હાથી તેને જોતા જ શાત ઘડી જાય છે કાપિલદેવ ખડ્ગ લઈ તેને મારવા ધસે છે તો એ ખડગના તે આસાનીથી ટે કકડા કરી મેદની વચ્ચેથી ચાલ્યો જાય છે સમગ્ર રાજના પંજમા તે ફસાય છે ત્યાં પણ પોતાની ભુદ્ધિ શક્તિથી તેને મુગ્ધ કરી તેનો વિશ્વાસુ પ્રધાન બને છે કૃષ્ણાં નાયક પણ તેની ન્યોતિથી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવા તેને સાધવાનો પ્રયાસ કરે છે આ જ ગગૂ બ્રાહ્મણે એક મોચણ સાથે સસાર માડ્યો હતો તે પરજોનો હતો તુરુષોનો જસૂસ હતો ગયકગણનું માથું તેણે સ્વહરતે કાપીને તુરુષોના ચણામા ધસ્યું હતું દક્ષિણપથના મહામ કલેષરોમા તે દેશદાહી તરીકે જાણીતો હતો પગતુ ટેવટે દમનમાજ તુરુષો ઉપર પાછળથી પોતાના સૈનિકો સાથે તૂટી પડી તેમના સૈન્યને જીત બિન્ન કરી તેમા જ મૃત્યુ પામતી વેળા તેનો જે એકગાર છે તે ચોકાવનારો છે તુરુષોની જાસૂનીના અચળા તજે તે દક્ષિણપથની જ સેવા કરી ગયો હતો કગણનું મગતક તેણે કરણને તુરુષોના જમાનુષી ત્રાસમાથી ઉગારવા એની જ આગ્રાથી કાપ્યું હતું આ બધી વસ્તુઓ તે ખુદની કરે છે વાર્તાના અતમા ગગૂ ન્યોતિનીનો આ એકગાર ખૂબ સચોટ અને નાટ્યાત્મક

જને છે વાર્તાવિષય દક્ષિણપથના મંડુએપરો અને તુડુડો વ નેના સધર્મનો દોષ જાણી ગયો. ગૂ કન્યાનીની દક્ષિણપથને મળેલી પરોક્ષ મંદની કથા વાર્તાવસ્તુમાં એમ અનેાખુ આશ્ચર્યજનુ જની ગદે છે આ વાર્તામાં મગૂ કન્યાનીની આ જનમુમપ્રગતિ ઉપનાત મુમવમાન મુગાની અને મદેગ નામની યુવતીની આગે પ્રેમ- । ૫૩ નેખકે વડી લીડી છે એ પ્રેમકથામાં ૫૫ મગૂનુ પાત્ર અગયનુ જની ગદે છે, મગૂનેા મુમવમાન મુગાઓ માયે પગિયવ, એ- મોચણ માધે નેના મમાગ, તેના મનોગવો વગેરેના મુરેખ ચિત્રણને માન્યે મગૂ કન્યાની આ વાર્તાનુ આશ્ચર્ય પાત્ર જની ગદે છે મગૂ કન્યાની એ જ પેરો બ્રાહ્મણી ગામધનો પ્રેરક મગૂ જ્યોતિષી એમ મદપી સર્જને વાર્તાનારે તેની આસપામ વસ્તુની મૂલ્યણી કરી છે વાર્તાનારે જ્યાં ઐતિહાસિક મનભેદો દેખાયા ત્યાં પોતાની કદ નાનો ઉપયોગ કરી પ્રસંગે કન્યા છે મગૂ જ્યોતિષી એવુ એક પાત્ર છે પ્રમગોની બાગતમાં એમ કદી શમય કે ઐતિહાસિકમત્ય જનગવરાનો વેખકનો દાવો દોષા જના પ્રમગોના નિરૂપણમાં મપનાના ઘેરા ગો આજ્યા છે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે દરદમનીના ન્યાયના પ્રમગમાં, શમરેના પજમાં મગૂની પ્રગતિ વેગાએ, કૃષ્ણાગ તુડુડોના પેગમાંથી વદનગીને બચ વે છે ત્યારે વગેરે અને પ્રસંગોમાં ઐતિહાસિકમત્યની આસપામ મપનાનો વીકરી ઉપયોગ નેખકે કથોદગે એમ લા યા વિના ગદેનુ નથી વાર્તાકાગના નાટ્યા મક નેની, લાલોનો આવે । વગેરે તેમની પૂર્વની નવનકથાઓમાં નેના મગતા સ્પષ્ટો આ વાર્તામાં પણ પ્રતીત થાય છે શુપુતરાયની આ પ્રગતી વાર્તાઓમાં સમરી પ્રેમને વગમગ દેશવદે દેવાયો હોય એમ લાગે છે દેશપ્રેમ શૈર્ય એ જ વાર્તાનુ કેન્દ્ર જની ગદે છે સમ ખાના પૂતી આગી પ્રેમકથા વાર્તામાં વજાઈ દોષ તો તેમાં પણ પ્રેમની મુલાવમતાને ગ્યાને આવે । અને જુગમે જ પ્રતીત થતા દેખાય છે

આ વાર્તા પૂતી એક જીગ વસ્તુ એ મેવાની છે કે તેના પ્રમગે વેગીના હોવા જના વસ્તુમવનાની દિગ્દિએ જોડે એ તો વાર્તા વસ્તુની એ સમમ જાણ ચિત્ત પગ પડતી નથી પ્રસંગોમાં કમમદતાનો તેમજ સુસ્થિતતાનો અભાવ વરતાય છે તુડુડુ મુગાઓના પાત્રોનુ નિરૂપણ પણ એવુ જ સિચિવ લાગે છે એ પાત્રો સ્પષ્ટ રીતે ચિત્તમાં અકિત થઈ

શક્તિ નથી. અનેક કથાપ્રસંગોના અટપટા મિથ્યલુને કારણે રચના શિથિલ બની શાગે છે.

એ પછી 'સંધ્યાના રંગ' નવલકથામાં ગુણવતરાય આચાર્યે થોડા દાયકા પૂર્વેના ગુજરાત કાઠિયાવાડની આયમની જહોજલાલી દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. નાનકડાં ગામ્બો વચ્ચેના અગત વેરઝેગ, તે માટે મિયાણા વગેરે પરદેશીઓની મદદ, અમદાવાદમાં મુઝર સોદામગની પ્રતિષ્ઠા, ગાયકવાડ આનંદરાયની ખટપટો અને દુર્દશા વગેરે બાબતોને લેખકે આ વાર્તામાં સાંકળી લીધી છે.

શિથિલ વસ્તુસંકલનાવાળી, પાત્રવિકાસની ઊણપ પ્રગટ કરનારી, માત્ર પ્રમગોની ઝમકમાં અને લપાના ધૂનિમ આવેશમાં ગચનારી આ નવલકથામાં થોડુંક ગંજન તેના નાટ્યતત્વને કારણે મળવા સિવાય એકંદરે વાર્તાકારની કસમને યશ આપે તેવી આ નવલકથા નથી.

આ જ લેખકની એક સામાજિક નવલકથાની પથ્થુ અહીં જ ચર્ચા કરી શકીએ.

ગુણવતરાય આચાર્યની આ સામાજિક નવલકથા 'રતન' પહેલાં એક સાપ્તાહિકમાં 'કકુ અને કન્યા' નામથી પ્રગટ થઈ હતી. એ નામની મીઠી પથ્થુ નવનાથા હોવાથી પુસ્તકાકારે તે 'રતન' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ

આ નવલકથામાં ગામડાની એક કન્યા રતનના જીવનમાં પ્રેમની તડકીળાયડીને ચિતાર છે. રતનના પિતા ઓધવજી બાપાએ એક દુઃખી નિરાધાર બાળકને આશરો આપ્યો. એ બાળક-મનુભાઈના પિતા મ દિરમાં પૂજારી હતા દેશી રજવાડાની ખટપટમાં એક વાગ એ ટિપાઈ ગયા. એને મૂક માગ મારી એમનું ખૂન કરનાર પ્રભાશંકર ફોજદાર હતો. ઓધવજી બાપાએ મનુને લગુલી ગણાવી મુગઈ મોકલ્યો. મુગઈમાં મનુ લેખક તરીકે પ્રખ્યાત થયો ઓધવજી બાપાએ તેને બોલાવી રતન તેને સોંપી. બનેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. વિવાહ પછી મનુ પાછો મુગઈ ગયો તે દરમિયાન પ્રભાશંકર ફોજદાર આપત્તિના કાળમાં પોતાના પુત્ર મદનની સોપણી ઓધવજીને કરી ત્રણ મદન જેતીવાડી શીખે એવી એમની હોશ હતી પરંતુ મદનને તો પત્નિથી દળે જેતી કરવી હતી. એની બેવજા એની નિર્બળતાઓ, એની સગીનકલા વગેરેથી રતન આકર્ષાઈ અને મદન તરફ તેનું હૃદય દબ્યું. પ્રભાશંકરે પુત્રના લખણૂ ખર્ચ અને

અર્થદીન અખતરા જોઈ તે માટે ઓધવજીને જવાગદાર ગણી તેમના પર ફરિયાદ માંડી. ઓધવજી સહકુટુંબ મુંજાવ આપ્યા. રતનના હૃદયની વાત મનુએ જાણી તેણે રતનની મક્કમતા જોઈ. છેવટે એક ભાઈ તરીકે રતને તેની પાસે મદન સાથેના લગ્નમાં સદાય માગી. મનુનો છૂટકો ન થયો. ઓધવજી બાપાના કોધની સીમા ન રહી. પરંતુ મદન નિર્મળ અને અસ્થિર મનનો હતો એના પિતા પ્રભાસંકરે તેનું અલ્પક સાથે લગ્ન ગોઠવ્યું. મદનમાં તેનો સામનો કરવાની હિંમત ન હતી. છેવટે રતનને પંરનાવાની જ વેળા આવી તે વખતે મનુએ ગર્હગુચ્છરી જૂથી જઈ રતનનો ફરી હાથ ઝાલ્યો.

વાર્તા કહેવાની લેખકની પદ્ધતિ રસીલી છે. પ્રસંગજમાવટ તે સારી રીતે કરી શક્યા છે. આનક ચડાવે તેવા પ્રસંગો યોજવાની તેમની સારી હાવટ છે. એથી વાર્તામાં સતત આવેશનું તત્ત્વ દેખાયા કરે છે. વાર્તામાં છેવટે મનુ અને પ્રભાસંકર વચ્ચેની મારામારી, શુંડાઓના હાથમાંથી એક બાલિકા ગોપીને છોડાવવાના મનુના પ્રયાસો વગેરે પ્રસંગો નાટ્યાત્મક છે. સંવાદો પણ ઝમઝમદાર છે. કનૈયાલાલ મુનશીની નવલકથાઓની જેમ આચાર્યની નવલકથાઓ પણ સહેલાઈથી નાટ્યાત્મક પામી શકે તેવી છે એમ કહી શકાય. પાત્રલેખનની દૃષ્ટિએ જોતાં ઓધવજી બાપા સરચ ચીતરાયા છે. રતનના પાત્રમાં અત્યુક્તિ અને અવારતવિકતા વારનાય છે. ગામડાના રૂઢ સમાજમાં જિહ્વેલી છોકરીના જીવનમાં એકાએક આવતા પક્ષટા અને મુંજાઈ જેવા અગત્યના શહેરમાં પણ તે વિવિધ પરિસ્થિતિઓનો લજેલી યુવતીની જેમ સામનો કરે તે બધા પ્રસંગો ઝટ પ્રતીતિકર બને તેવા નથી. મનુના પાત્રમાં પણ ભાવનાના રંગો વિશેષ દેખાય છે. વાર્તામાં ગોપીની આડાયા વસ્તુસંકલનાને ખાસ ઉપકરક જનતી નથી. કથામાં તેથી નાહકનો પ્રસ્નાર ચાલ્યો છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં આચાર્યની આ કાઠ ખાસ વિશિષ્ટ વક્તવ્ય વિનાની છતાં વાચકને પ્રસંગોના પૂરમાં તાણી જાય તેવી નવલકથા છે.

હવે ઐતિહાસિક નવલકથાઓનાં બે સરકરણો વિશે અહીં થોડી ચર્ચા કરી લઈશું.

પચાસ કરતાંય વધુ વર્ષથી નવલકથાક્ષેત્રે એકધારી પ્રવૃત્તિ કરનાર સિદ્ધહરન લેખક શ્રી ચૂનોલાલ વર્ધમાન શાહે આ વર્ષે તેમની એક નૂની

નવલકથા નવ સંસ્કરણ કરીને 'બાલમોહિની' નામથી પ્રગટ કરી છે. ગુજરાતમાં-પાટણમાં લોમહેવ ખીજના રાજ્યઅમલને જૂમિકા તરીકે લઈ આ વાર્તાની રચના કરવામાં આવી છે. સોલંકી યુગની જૂમિકા લઈને અનેક નવલકથાકારોએ જુદા જુદા વિષયો પર અને ટેટલીક વાર એક જ વિષય પર જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી અનેક નવલકથાઓ રચી છે.

ભીમદેવ ખીજના સમયમાં ગુજરાત પર ગુરુખોનો સતત ભય અમૂમી રહ્યો હતો. એ પહેલા કેટલાય આક્રમણો ગુરુખોએ કર્યા હતા, પરંતુ જોઈએ તેવી સફળતા તેમને મળી ન હતી. એ સમયે ગજપૂત રાજ્યો કુળના અને રાષ્ટ્રકૂટાયના ઝગડામાં રચ્યા પચ્યા હોવાને કારણે ધીમે ધીમે નમળા પડતા ગયા અને એમની નબળાઈનો પૂરો લાભ ગુરુખોએ લીધો. ભીમદેવ ખીજના અમલ દરમ્યાન એ ઝગડા ફૂલીફાલી રચ્યા હતા. ગુરુખો એ તક માટે ટાપી જ રચ્યા હતા. ભીમદેવ ખીજના અમલથી ગુજરાતની પડતીનો પ્રારંભ થયો.

વાર્તાકારે પહેલી વાર આ નવલકથાને 'પાટણની પડતીનો પ્રારંભ' એ શીર્ષક આપ્યું હતું. એ નવલકથા નવું સંસ્કરણ પાળીને બાલમોહિની' નામથી હવે પ્રગટ થાય છે.

આ નવલકથાનો મુખ્ય વિષય હિપર જોયું તેમ પાટણના ભીમદેવ અને ગુરુખો વચ્ચેના સંઘામનો અને તેમાં લોમહેવના પરાજયને લગતો હોવા છતાં વાર્તાકારે એ ઐતિહાસિક સત્યની સાથે પરાજયના કારણ તરીકે એક લોકમાન્યતા બેગલી નવલકથાને ઓપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એ માટે તેમણે 'બાલમોહિની'નું પાત્ર સજ્જુ છે.

બાલમોહિની પાટણની બહાર જગલમાં એક શિવાલયમાં રહેતા વૃસિહ સંન્યાસીને રાક્ષસી નદીના જળમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. જેમ વૃસિહ સંન્યાસીને જૂતકાળ લોકોથી અજાણ હતો તેમ આ કન્યાના માતા પિતા કુળ વિશે કંઈ માહિતી ન હતી આ બાબતને જોઈ વૃસિહજીએ લવિષ્ય લાખ્યું હતું કે જો કોઈ તેનો સ્પર્શ કરશે તેના સર્વસ્વનો સંહાર થશે.

બાલમોહિની નિર્દોષ, સરળ અને મુંદર બાળા હતી એ દરમ્યાન લોમહેવ કુલુદીન એમક સાથેના યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યો. તેનો ખાસ મિત્ર સેનાપતિ વીર જીવનરાજ કેદ પકડાયો. કુલુદીને તેનો સંહાર લઈ

પાટણમાં પોતાનો પગદડો જમાનવાનો ઈરાદો રાખ્યો હતો, એટલે પરાધીન અવસ્થામાં પણ એમકે જીવનરાજની પૂરી ખાતર બગદાસ કરતો હતો. રાણા લીમદેવને જીવનરાજ વિના મુનકાર લાસતો હતો. સંન્યાસીએ જીવનરાજને એમકના પગનાથી હોડાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. એની સાથે મોહિની પાટણ નગરમાં આવી. નાણાં લીમદેવને સંન્યાસીની રજૂઆત ચેતવણી હતી હતા લીલાવતી ગણીને તેના પર નજર ફરી અને થોડા સમય તે મહેલમાં વળી.

એ દરમિયાન સંન્યાસીએ અજમેર જઈ જીવનરાજને મુક્ત કરાવવાના ને પ્રયાસો કર્યા તેનાં કથા વાર્તાકારે રોમાંચક સૈદ્ધાંત વર્ણવી છે. બેના નામની એક વારાગનાની સહાય જીવનરાજને મળી જીવનરાજે પણ એને પ્રેમ સ્વીકાર્યો હતો પણ કારણ પ્રગટ થતા કુત્સુહીનને ધાપમ કરી જીવનરાજ નાસી છૂટ્યો.

પાટણમાં આખા પછી મોહિનીને જોતા જીવનરાજ પણ તેના પ્રત્યે આકર્ષાયો. એના મોહમાં તે પોતાનું દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય ભૂલ્યો. કુત્સુહીનનાં તે પાટણ પર આપતી નજર હતી જ. એ વેળાએ જેવાએ 'ગણેશલાલ' બનીને પોતાનો લાગ લગવ્યો. એક યુવતી ખાતર પોતાનો દેશધર્મ ભૂલવા માટે તેણે જીવનરાજને ફિટફારી તેના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કર્યો જીવનરાજ અને મોહિની જગનમાં એકબીજાને લગનમાળા પહેગવવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં જ આ ઘટના બની. જીવનરાજને હાડોહાડ લાગી આવ્યું. મોહિનીને મૂકીને તેણે કુત્સુહીન સામે મોરચો માડ્યો. કુત્સુહીન અને જીવનરાજના યુદ્ધની કથા પણ રસીની અને રોમાંચક છે. યુદ્ધનો વાર્તાકારે આમેહમ ચિતાર આપ્યો છે. બંને સેનાપતિઓની યોજનાઓના વર્ણનો સુરેખ છે યુદ્ધમાં પણ બેના જીવનરાજની પડખે જોડી રહે છે. ઘુરુઓનો કચ્છરધાણુ નોકળ્યો કુત્સુહીને જીવનરાજના માથા માટે ધનામ જાહેર કર્યું. ઘુરુઓમાં નવું જોમ આપ્યું જીવનરાજ અને જેવા બંને યુદ્ધમાં એકસાથે જ ખપી ગયા. નવે અવતારે ફરી મળવાના મનોરથ સેવતા બંને મૃત્યુ પામ્યા ત્રિસિદ્ધ સંન્યાસીની સૂચનાથી ફરી પુરુષાર્થ કરવા માટે લીમદેવ અદસ્ત યર્ષ ગયો તેની રાણી લીલાવતી ઘુરુઓને હાથે સપડાવા કરતા મૃત્યુને બેટી એન મૃત્યુ પહેલા જ એને મોહિનીનું સ્મરણ જાગે છે. આ જ મોહિની

તેણે એના જન્મ પહેલાં માયાસ્વરૂપે સ્વપ્નમાં જોઈ હતી પાટણના વિનાશ માટે તે નિર્માણ થઈ હતી બાવમોહિનીનો ભીમદેવે જીવનરાજે સ્પર્શ કર્યો, અને પરિણામે ભીમદેવે પાટણ અને પોતાની તાણી યુમાના જીવનગજ ધૂળમાં રોગાયો મોહિનીનું નિર્માણ જે કાર્ય માટે થયું હતું તે કાર્ય પૂરું થયું તે પછી પાછી તે સરસ્વતીના જળમાં જ ડૂબી ગઈ

આમ એ કલ્પિતધ્યાનો આધારે લગ્ન વાર્તાકારે કૃષ્ણદીન એક અને ભીમદેવના મુહોનો ચિતાર રજૂ કરી પાટણની પડતીનો હેવાન આપ્યો છે વાર્તામાં મહત્ત્વ આકર્ષક પાત્ર મેનાનું જણાય છે એ પાત્રમાં લેખકે સાચી ચમત્કૃતિ પણ ચોંટાળે છે મુસ્લિમ વારાગના તરફે તે જીવનરાજની સેનામાં રહ્યા તેને નાસી છૂટવામાં મદદ કરે છે 'ગજેશનાલ'નું ૨૨૫ ધરી જીવનરાજની દેખલાણાં ખેંચે છે તેના કર્તવ્યમાં તેને ગ્રેરે છે તેની સાથે જ મૃત્યુ પામે છે ગુજરાતની દાઝ આ મુસ્લિમ વારાગનાને આટલી બધી શા માટે? રજૂમે ૧૦ પર જીવનરાજના આ પ્રશ્નથી ખુનામાં થાય છે કે જેણે મુસ્લિમ વારાગના નહિ પરંતુ પાટણમાં જ જન્મેલી ગુજરાતી હિંદુ યુવતી હતી સંજોગોએ તેને અજમેગમ ધસડી હતી તુરુ મેના સહસ્રાસમાં પણ તે અજમેગમ થઈ ન હતી

પ્રસંગગૃહાણી, પાત્રનિરૂપણ વર્ણન વગેરે દૃષ્ટિએ જોના આ નવલકથા એક દરે સફળ થઈ છે અને આ તેની બીજી આકર્ષક છે તે તેની લોકપ્રિયતા પણ સ્પષ્ટ છે, એમ જતા આ નવલકથામાં પાટણની પડતીના કારણરૂપે 'બાલમોહિની' ની કથાનો ઉપયોગ ઉચિત નથી દેખાતો ગુજરાતના ગજાઓ કુતકુતના અને સ્વાર્થના ઝગડામાં પડી ખુનાર થઈ ગયા અને તેથી તુરુખે સામે એકત્ર થઈ લડી શક્યા નહિ એ ઐતિહાસિક સ્તંભ છે એ સંસ્કૃત સ્થાને પાટણની પડતી માટે 'બાલમોહિની'ને નિર્માણ કરવી એના માત્ર સ્પર્શને કારણે પાટણ પાયમાલ થઈ ગયું એમ દર્શાવવું, એમાં તાર્કિકતા લાગતી નથી આવે ચમત્કાર પ્રજ્ઞના પુરુષાર્થના મૂળમાં ઘા કરી તેમને પ્રારમ્ભવાદ તરફ દોરે તેવી સલાહ । રહે છે

મુનીલાલ વર્ધમાન શાહની ઈ સ ૧૯૧૩માં લખાયેલી બીજી એક નવલકથા સોમનાથનું શિવલિંગ'નું આ વર્ષે નવ સંસ્કરણ પ્રગટ થયું છે લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે લોકોની વાર્તારુચિ ધસતી જતી હતી અને વિરપ કરીને ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં તેમનો રસ વિશેષ હતો તે સમયે આ વાર્તાકારે સોમનાથના મંદિર પર મહામદ ગઝનીની સવારીના

પ્રસંગો આ નવનિધાનાં ગદ્ય કથાં છ મહત્ત્વ ગજનીની લેખકત્તિના પ્રસંગો, તેની સોમનાથ પગની ગવાગી વખતે મુરદેવીઓ, ભોમનાથાવળીનું શોધ, મોમનાથના મ દિગ્ધા ગજનીનો પ્રવેશ, શિવલિંગ છૂટીને પાછા ફરતી વેળા ભોમિયાએ ગજનીને નજીક ગજની તેના પગ લીધેલું વગેરે પ્રસંગો ઇતિહાસિક છે વાર્તામાં નવવક્રધામુખી પ્રશ્નને ન તોળે, ઉત્તરે અને ચાલક ચડાવે તેરી મંદોમા આ પ્રસંગો રજૂ કર્યા છે. દમીરની બદામી, રાખી બકુલાદેવીના સાદરા, મુમત્તમાનો અને ગજપુતો વગેરે મોમનાથ આગળ થયેલા મુદ્દો વગેરના વર્ણનો આકર્ષક નીવડે તેવા છે

હવે નવનિધાના ક્ષેત્રમાં આશાપદ નવોદિત લેખક તરીકે પોતાની કૃતિ 'મંગલધાત્રા' દર્શને પ્રગટ થતા શ્રી. વિશ્વમિત્રની એ કૃતિ તપાસીએ એમની આ આગમની નવવક્રધામા પ્રગટ થતો તેમનો વાર્તા પ્રસંગ ખરેખર પ્રશ્ન સનીય છે તેમાં લેખકે એક મહત્ત્વના સામાજિક પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે. વાર્તાનું વસ્તુ એવું છે કે એક વકીલ સામાજિક ભેદભાવોને બાજુએ મૂકીને માનવનું માનવ તરીકે મૂલ્ય સમજવા હાથે છે એમની પ્રામાણિક માન્યતા છે કે દરેક વર્ણના છોડીને પણ જો સરકારી વાતો છુ મળે તો તેની શક્તિઓ ખીલી જાય છે માનવ છેવટે તો માનવ છે અને તક મળે તો ગમે તે માનવ પોતાનું હોર બતાવ્યા વિના ગઈ શકતો નથી એક અખતરા લેખે ગામડામાંથી તે એક કોળીના છોડીને ઉઠાવી લાવે છે મારદાની બધી બાગીચો બગાડના એક વખત કોળીના આરેક વર્ણના છોડીને એના માળાપની જામતિ વિના મોટરમાં બારેબાર પોતાને ત્યાં ઉપાડી લાવે એ વાત સહવિન લાગતી નથી, પરંતુ એ અપ્રતીતિકર બનાવમાંથી જ સમગ્ર વાર્તા વિકાસ પામે છે વકીલના વિચિત્ર સ્વભાવથી વાંકેફગાન એમના પત્ની વિમળાબાને આ કોળીના છોડી વિગતો પોતાના કુટુંબમાં સમાવેશ કરવો જ પડે છે વિગત હવે વીરેન્દ્ર બને છે. વકીલની મેટી દીકરી ચંદ્રપ્રભાને તો એની અસહકારિતા પ્રત્યે ભારે નફરત છે વીરેન્દ્ર પણ જોડો સ્વમાની નથી ચંદ્રપ્રભાની જરા પણ દરમર તે કરતો નથી વકીલની મહેત્ત છે કે વીરેન્દ્રને ખૂન લાલુચી ગણાવી સરકારી બનાવવો અને સમાજના આ કૃત્રિમ ભેદભાવ દૂર કરવા માટે એક પ્રયોગ કરી જોવો. તેથી જ વકીલસાહેબ તેનામાં ખૂન રસ લઈ તેને વિકાસને માર્ગે દોરતા જ વ્યથ છે દરેક વર્ણના ગાળામાં વીરેન્દ્ર કોયેજ સુધી પહોંચી જાય છે. વકીલની મહેત્ત સંતોષાતી જાય છે. એ દરમિયાન ચંદ્રપ્રભા અને

વીરેન્દ્ર વચ્ચે અતારનવાર ચક્રમ્બક ઝરતી જ હોય છે. વીરેન્દ્ર જોયો એક હવડી વર્ણુનો આગ્રિત એને જરા બોલાવવાની પણ દરકાર ન કરે તે વાત તેને ખૂબ છે. વીરેન્દ્રનું ગ્રમાન તેને ખોટું અભિમાન લાગે છે. એ દરમ્યાન ચંદ્રપ્રભા વધીનના મિત્ર એક ડોક્ટરના પુત્ર વિનયના પરિચયમાં આવે છે. એ બંનેના લગ્ન થાય તે બધાને રુચતી વાત છે વિનય વધીસના ધરના વીરેન્દ્રને જુએ છે અને તેની વાત જાણી તે પણ તેના તરફ ઝુગાય છે. ચંદ્રપ્રભા અને વિનય તેને અપમાનના પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ વીરેન્દ્ર મચક આપતો નથી એ જોડે છે એટલું પણ જે જોડે છે તે ચંદ્રપ્રભા અને વિનય બંનેને વાગે તેવું છે. ધીમે ધીમે ચંદ્રપ્રભાનો પચિચ વિનય સાથે વધતો જાય છે તેમ તેમ મનમાં તે વીરેન્દ્ર અને વિનયની સરખામણી કરતી જાય છે કે આ એજાએજો રવમાની વીરેન્દ્ર એ ખરેખર અભિમાની નર્થ; જ જીવદું. પોતે જ એની હવડી વર્ણુને તિરસ્કારી તેને એવો કદાપી લીધો છે. એની સન્માનણીમાં વિનય સકુચિત અને ઈર્ષ્યાળુ હોવાનું તેને સમજાય છે. ધીમેધીમે તે વીરેન્દ્રને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એની સાથે વાર્તાવાપમાં તેને આનંદ આવે છે. વિનયને આ બધી વાત રુચતી નથી. તે વીરેન્દ્રનું તેમ જ ચંદ્રપ્રભાનું પણ અપમાન કરે છે. એથી તે ચંદ્રપ્રભા વીરેન્દ્રની વધુ નિકટ આવે છે. વિનયના દલી માનસથી તેને ત્રાસ થાય છે. એવામાં એક પ્રસંગ બને છે. વિનય, ચંદ્રપ્રભા અને તેની બહેન શીના સાથે આનંદધર્મને ગયો હોય છે એક વાર રાગિના પાલ્લ પહેરમાં એ ત્રણે જણા પ્રકૃતિના સૌંદર્યની વાત કરતા હોય છે ત્યાં તેમની વાતોમાં એક લૂટાગે ભગ પાડે છે. લૂટાગને જોઈને જ વિનયના ગાત્ર ગળી જાય છે. વિનયની હાજરીમાં જ લૂટાગે ચંદ્રપ્રભાનો મોનાનો દોરો તોડી લઈ જાય છે. ખુદ વિનયની વસ્તુઓ અને તેનું ખમીસ સુધા ઉતારી જાય છે. વિનય જરાપણ મામનો કરી શકતો નથી. આ પ્રસંગ પછી પોતાનું મોં લાલ રાખવાનો વિનય મિથ્યા પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ ચંદ્રપ્રભા તેમજ શીલાની નજરમાંથી તે સાવ જિતરી જાય છે એ પ્રમંગે પોતાની વર્તણૂકનો ખયાલ કરનારા વિનયનો દંભ અને તેના પર વરસતા ચંદ્રપ્રભા અને શીલાના માર્મિક કટાક્ષોનું આશ્ચર્ય વાર્તાકારની કુશળતાનો પરિચય કરાવે છે.

એમાં જ એક બીજા પ્રસંગે મોટી રાત્રે ફરીને આવતાં એક નેપથ્ય ભરેલી ગલીમાંથી ચંદ્રપ્રભા અને શીલા પર હલ્લો થાય છે.

એમનું આવી જ બન્યું હોત, પરંતુ ન જાણે કયાથી વીરેન્દ્ર ત્યાં આવી ચડે છે એ પાંચ મિનિટની લડાઈનું ચિત્ર માત્ર આજા લસરકાઓ વડે જ લેખકે પ્રત્યક્ષ ક્યું છે. વીરેન્દ્ર બંનેની રક્ષા કરે છે અને એમ કરતાં તે ગુડાની છરીથી ધાવવ થાય છે વટીનના ધરમા વીરેન્દ્રનાં માન ખૂણ વધી જાય છે. ચંદ્રપ્રભાને હવે વિનય તો યાદ પડ્યું આવતો નથી. વીરેન્દ્રને જ તેનું મન ઝખે છે. એકાએક બંનેને સમજાય છે કે તેઓ પરસ્પર પ્રેમમાં છે આ બધી ચાતો સમજતો વિનય બધી વાત વિમળાબાને કાને નાખે છે અને તે ચોકે છે.

ખીજી તરફ વક્રીવ વીરેન્દ્ર માટે ઉચ્ચ વર્ણની કન્યાઓ શોધવાના પ્રયત્નો કરે છે એમનો અખતગે બધા વધાવી લે છે, પરંતુ કોળીના છોકરાને કન્યા આપવા લક્ષ્મણ સુધારકો પશુ તૈયાર નથી. અરે ખુદ વક્રીલસાહેબ પશુ એ માટે તૈયાર નથી થઈ શકતા. હલકી વર્ણના એક છોકરાને લખાવી ગણાવી સરકારી બનાવવા નુધી તે જઈ શકે છે, પરંતુ પોતાની દીકરીનું બગ્ન તેની માથે કની દેકે એટલું માનસિક ગત્તું વક્રીલ સાહેબનું નથી. એવામાં વિમળાબા તેમને ચંદ્રપ્રભા અને વીરેન્દ્રના પ્રેમની વાત કરે છે. વક્રીલ પોતે આમા વીરેન્દ્રને મદદ કરી શકના નથી તેનું પોતાને અપાર દુઃખ છે. પરંતુ સમાજ દળ એટલે પ્રગતિશીલ થયો નથી. વક્રીલ સાહેબ અહીંથી પાછા પડે છે વીરેન્દ્ર એમની વેદના સમજે છે, ચંદ્રપ્રભાની દારુણ ગિચિતિને પશુ તેને ખ્યાલ છે. પરંતુ વક્રીલ પ્રત્યેની તેની વફાદારી છતે છે. ચિગતે હવે તે પોતાને ગામ પાછો ફરે છે અને હવે જાગી ન પડે તે માટે પેતાની બચપણની અખી જન્મના સાથે લમ કરે છે. એક કડવું મત્ત વીરેન્દ્રના વિચારોમાંથી-અનુભવમાંથી પ્રગટ થાય છે કે ભદ્ર સમાજ એ હેવટે પોતાનો નથી જ. સુધાગની વાતો જાહેરમાં ભયે થતી હોય પરંતુ નીચવા થરના સમાજ સાથે જગતસંબધ બાંધવા જોટની હદારતા કે પ્રગતિશીલતા એ સમાજમાં હજી નથી જ આવી. હેવટે તો એ લાકડાનો દુકડો જ હતો. વક્રીલ માહેએ જૂલથી તેને ભદ્ર સમાજના દરિયામાં ધકેલ્યો. અતે તો દરિયામાંથી તેને બહાર જ દડાંવાઈ આવવું પડ્યું. આમ લેખકે સમાજના એક પ્રશ્ન તરફ આ વાતો દ્વારા આંગળી ચીંચે છે. ચંદ્રપ્રભા જે વીરેન્દ્રની હલકી વર્ણને શર્યાતમાં તિન્દકારની હતી તે જ હવે વીરેન્દ્રના ગયા પછી આડવન કુમારિકા રહેવાને સંકલ્પ કરે છે, જીવનભર હવે એ બેદલાવની લોખંડીદીવાલોને તોડવામાં જ

મચી રહેવાનું ઇચ્છે છે. એના શબ્દો ખરેખર પ્રેરક છે અને વાર્તાકારનું વક્તવ્ય પણ એ જ છે. ચંદ્રપ્રતા વીરેન્દ્રને કહે છે : 'એવી દીવાલો ભલે મજબૂત હોય, મારું કે તમારું તેને તોડવાનું મનુ ન હોય તો ભલે, મારું જીવનકાર્ય એ જ યશે, જિંદગીભર દુથોડી ને ટાકણું લઇને હું એ દીવાલો કોપ્યા કરીશ! બસ, કોપ્યા જ કરીશ. હું સમજું છું કે તેને હું તોડી શકીશ નહિ, પણ શું એટલીય આશા ન રાખું કે વૂટ ના તો ભલે, જર્જરિત તો સાધારણ પણ ખેત્રી શકીશ? કારણ કે એ તોડવાની મદ ક્રિયામાં પણ મને આનંદ આવશે, કારણ કે એની પાછળ મારું 'સ્વર્ગ' આવ્યું છે. વરેન્દ્ર નામનો માનવી જોને હું હૃદયપૂર્વક આહતી હતી, તે દીવાલ પાછળ જ બિંબો છે. શું એટલી આશા મને જીવનમાં રસ ભરવાને બસ નથી? ભલે ને, એ આશાનું પ્રત્યક્ષ ફળ ન હોય, પણ આત્મિક ફળ શું નથી સાપડવાનું?' (પૃ. ૨૮૨)

આજના યુગમાં સમાજના એક મહત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા કરનારી આકર્ષક પ્રસંગવાળી આ વાર્તા એક નવોદિત લેખક તરફથી મળે તે આનંદની વાત છે. વાર્તાની પ્રસંગગૂંથણી સુગ્રિહ છે. શરૂઆતની ધિક્કારની લાગણીમાંથી છેવટે ઉત્કટ પ્રેમસંગમ સ્વરૂપ છે તેની ગૂંથણીમાં લેખકનું કૌશલ પ્રગટ થાય છે. એ પ્રેમકથાના પ્રસંગો કડુણ અને રોમાન્સિક છે. વાર્તાના એકે એક પાત્રો જીવનથી ધન્યતા હાડમાસના પૂતળા છે. વકીલના પાત્રને લેખકે ખૂબ સરસ ઉદાવ આપ્યો છે.

વાર્તાકારની સલાહકર્તા પણ તેમનું કૌશલ વ્યક્ત કું છે. પ્રસંગને અનુરૂપ સંવાદો કડુણ વીર શૂગાર રસનો આગ્વાદ કરાવે છે. પ્રામથ્યનના પ્રસંગોમાં તેમજ જમની અને વિરમ વચ્ચેના વાર્તાલાપમાં લેખકે તળપદા શબ્દો યોજીને એ ચિત્રો વાર્તાત્મિક બનાવ્યા છે. જમનીનું પાત્ર એની જોરદાર તળપદી જાનીને લાંધે ખીલી બેઠે છે.

નવવક્યાકાર તરીકે આ વાર્તામાં 'વિવિચિત્ર' સારો એવો કસમ દાખવી શક્યા હોવા છતાં હજી શુદ્ધ ભાષાપ્રયોગો તરફ તેમણે ધ્યાન રાખવું આવશ્યક ગણાશે. આ વાર્તામાં કેટલીય ખોટી અને વિચિત્ર વાક્ય રચનાઓ નજરે પડે છે (પૃ. ૩૨, ૭૦, ૧૦૦ ઇત્યાદિ). વાર્તામાં ૭૫૫ શબ્દો પણ પાર વિનાની છે (પૃ. ૭૧, ૧૧૮, ૧૩૦, ૧૬૪ વગેરે). આશા છે કે વાર્તાકાર હવે પછીની કૃતિઓમાં આ વિશે વધુ કાળજી રાખશે.

મેઘાણીને પમને ચાવી સૌરા ટૂની જૂમિનુ ખમીગ વાર્તાઓ હા । પ્રગટ કરનારા લેખકોમા હવે શ્રી દેવશ મર મહેતાનુ નામ પણ ઉમેરુ ધટે છે

લોખંદાહિત્યની મહેક રેનાની અને નૌરા ટૂની તળપદી બાનીનું જોમ દર્શાવતી 'ધગ્તીનો પછેડો' નવનવાના નેખકે શ્રી દેવશ મર મહેતા છે પેતાના સિયમ અને નક્ષા કને પ્રાણુ આપનગ એક આનંદનું દેક પ્રત્યે ગગસણીના પ્રેમમર્યા વર્તાવને ના જો એની વેનડી ગાનને દ વાજે જ અટકે છે એનો પતિ એને તંગીડે છે અપમાનનો ઘૂટ ગમીને પણ મૃત શાહાપુના રમનપુને તે દૈતામા નાચવે છ વાનનાથી ભર્પા ભર્પા અને ફુટ નિર્મળ પતિ સાથે ગાસણીનો મનમેળ જામનો ન નથી છેવટે મૃત્યુ પછેડો ઓઢીને જ ગગમણી પતિને પુદ્ગ પ્રેમનો જોધપાઠ આપી શકે છે વાર્તાનુ વગુ પાતળુ હ. વાર્તામરે મનાચો મનારીને વાર્તાને નિમ્નાગી છે વાર્તામા હમીરી અને રડાની એક ખીજ આનંદ પણુ ગૂઢાર્થ છે વસ્તુ સકવનાની દષ્ટિએ આથી પ્રસંગોના અંગના બનમર જોડાયેલા દેખાતા નથી અને વાર્તાનો પટ નિનજરૂગી ગીને નિમ્તગતો દોરાથી વાર્તા સિધિલ બને છે હવુબાના પાન હા । લેખકે ૨૬ રમ અને કર્ત ન જ્યમાન વગેરે વિશે પોતાના વિચારો ઠાનયા છ તેમજ સૌના ટૂના ધગ્તીનુ ખમીગ દર્શાવવા પ્રયાસ મ્યો છે, પરંતુ નુજાન પ ન વાર્તા । નાજ માનસના પડધા પાડતુ હોય તેનુ કૃતિમ દેખાય છે બીજ પાનો પણ ખામ આકર્ષણ મી શકે તેવા નથી મવાદોના ફેટીક વાગ જોમ દેખાન છે ગાંધિવાવાડના તળપ । ગિમ્પરાગા એ જૂમિના લોખંદી માન્યતાઓ વગેરેનો લેખકનો પરિચય આરો એવો છ અને તે વર્ણનો તેમજ નવાદો દ્વાગ વ્યક્ત થયો છે લેખકનો માનુષ્યમિપ્રેમ પાને પાને ટપકે છે છતા નિર્મલક લબાણુમા સગી જગા મવાદો ટાગી શકાયા હોત તો વાર્તા વધુ દીપી ઊઠત એમ છતા એકદરે વાર્તાગરની લેખનશક્તિના વિનાસની શક્યતાઓ આ વાર્તામા અવસ્ય દેખાય છે

આઝાદી માટે ભારતમા જે આદોલનો ચા ચા તેમ થી અને- વાર્તામરેએ પ્રેરણા લઈ પોતાની કૃતિઓ રચી છે શ્રી ગૌતમની નવલ થા જ્યોતિ ' બીજ વિશ્વયુદ્ધની જૂમિમા લઈને ચાચેરી નવનકયા છે એ સમયે આખા દેશમા આઝાદી માટે જગુ આદોલન ગાધીનની નેતાગીની હેઠળ ચાની ગુલુ હવુ આ નવનમ્યામા હિ સ- માતિમા નાનનાર એક ભુતુર્ગ નેતાના નેમ નીચે ફેટયાક ભાવનાશીલ યુવક યુવતીઓ એક ન થાય છે તેમની તમન્ના

અગ્રેજોના ખૂન કરી તેમના મરજમની ભાગફેડ દ્વારા આઝાદી લાવવાની છે આખા હિંદમાં એના હિંસક ક્રાંતિકારોના મડળો ગ્યાયા છે તદ્દુપરાત જાપાન અને જર્મની સુધી પહોંચીને પગ આ યુરકો બકાગથી ક્રાંતિ માટે તૈયારી કરી રહ્યા છે ક્રાંતિકારી યુવાનોની આ વાપક પ્રવૃત્તિ દગ્ધ્યાન બલિંનનું પતન થાય છે મહાત્મા ગાંધીનો જોતમાથી દુખરો થાય છે અને હવે છેલ્લા બનાવો પછી ગંગજ અવી ગહુ છે એમ જોઈને નેતા તેમની હિંસક કાલિની લડનને સમી દર્શ એમતમા ચાલ્યા જાય છે

વાર્તાના પરિણામ પરથી તમાસ મગતા વર્તાના હેતુ વિશેષ દતા થતી નથી ભારતમાં આઝાદી આની તે મહાત્મા ગાંધીજીની અહિંસક લડતથી આવી એ વાત સુવિદિત છે પરંતુ આ વાર્તામાં એ લડતનો ભાગ્યેજ કાઈ ઈશારો મળે છે કે તિકા ૧ નેતાના વિરાન ઉપરથી જ મરાજ આખ્યાની વાત સમજાય છે, પરંતુ એ હિંસક પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે કે કેમ એ વિશે તો મીન જ સેનાયુ છે આથી વાચકના મનમાં વાર્તાના હેતુ વિશે કે વર્ક ગેગસમજ થવાનો સંભવ રહે છે વાર્તાના ચોતાનો હેતુ ગપ્પટ રાતે વ્યક્ત કરી શક્યા નથી

વાર્તાના પ્રસંગોની પસંદગી આકર્ષક છે પરંતુ પ્રસંગોનું નિરૂપણ ચિત્તાકર્ષક બનતું નથી કેવળાનામાંથી ટ્રેડીને નસાડી મૂકવાની યોજના, સ્ત્રીમરમાં બાબ મૂકી દારૂગોળો સળગાવી દેવાનું ઝાવતરુ વગેરે પ્રસંગો વાસ્તવિકતાની પ્રતીતિ ન મરાવતાં કંઈક અગ નાટકી લાગે છે હિંસક ક્રાંતિના વાતાવરણની ગભીરતા તેમાં જોના મળતી નથી વાર્તામાં ત્રણ ચાર પ્રસંગો મિ ૧૧ મોટે ભાગે ક્રાંતિની ચર્ચાઓથી જ આ નવલકથા ભરેલી દેખાય છે નાતાના બધાજ પાત્રો ક્રાંતિની પ્રવૃત્તિ કરતા તેની ચર્ચા વિશેષ કરતા હોય તેમ દેખાન છે આ બધા પાત્રો બિમિલ અધીર અને ચચગ છે વા વાર ખાતા પીન હમતા રત ગ્રેમ કરના આ બધા પાત્રો ક્રાંતિની બાપુ રમન રમતા હોય તમે બાસ થય છે ક્રાંતિના બનાવો તો બાપુ મૂર સ જત થી કશી જ મુશ્કેલી વિના પાર પડી જતા દેખાય છે, એથી વાર્તામાં વાસ્તવિકતાનો અશાવ લાગ્યા કરે છે બલિંનના પતનનો પ્રમગ સરસ રીતે ઉઠાવ પામી શકે તેમ નાના છતા તેમાં પણ અરવાભાવિ તાનું જ મોટે ભાગે દશન થાય છે વર્તાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે આ પાત્રોની ગ્રેમકથા પણ આજી આજી વહી જાય છે ક્રાંતિકારી નેતાનો સ્પષ્ટ આદેશ છે કે ક્રાંતિ દગ્ધ્યાન ગ્રેમની પામગતા વચમાં લાવવી

નહિ, ગ્રેમની તાનણી કરી તેને દૃઢ બનાવે. આ વાર્તાના પાત્રો મુરેશ, જ્યોતિ, ડો પ્રમથ, કલ્યાણી, ડાસા વગેરેને પોતાના ગ્રેમ વિશે સયમ ફેળવે. પડે છે, પરંતુ આ પાત્રો મોટે ભાગે ગ્રેમમાં નિઃશ્વાસ નીવડતા નથી. મુરેશ અને જ્યોતિ વચ્ચે ગ્રેમ હોવા છતાં આઝાદી આપ્યા સુધી બંને જુદા ગ્રેમને વચમાં ન આવવા દેવાનો સંમત કરે છે. ડો પ્રમથ પણ કલ્યાણીને મૂળ બલિન પહોંચી જાય છે પરંતુ પ્રસંગો એવા બને છે કે જ્યોતિ મુરેશના ગ્રેમને વિચારી ડાડટને પોતાનો સ્નેહ આપે છે, મુરેશ અને કલ્યાણી પણ એકબીજાના સ્નેહને સહારે છે અને છેવટે તેમના મુગલ ન્યય છે એટલે આ નવનકથાના પાત્રો વાર્તાનાપના ભાવનાવાદી, ઉચ્ચ આદર્શ ધરાવનારા દેખાવા છતાં વાસ્તવમાં તેઓ માર્ગ વગ છાપ પાડી શકતા નથી. ક્રાંતિકારી નેતા આ બરા પાત્રોનો ખૂબ પૂજ્યભાવ ગ્રેહવત્ત છે. એમનું વ્યક્તિત્વ પણ વાચકને આકર્ષક છે. ગ્રેમ નીવડતું નથી વાર્તામાં લેખકે ઓકલ્ટાણની એક સંસ્થાનું પણ વર્ણન વર્ણી લીધું છે પરંતુ એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ વાર્તામાં પ્રત્યક્ષ થતી નથી. આ વાર્તાના પાત્રોમાં લેખકે તેમનો બેદલ્યો ભૂતમળ જુદી suspense અને ચમત્કૃતિ લવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ડો. પ્રમથ, અમીના ઉપે સગા સતા વગેરે પાત્રોનો જનમ બેદલ્યો છે પરંતુ એનો ધરસ્ટાટ ખામ ચમત્કારી બની શકતો નથી અને મુખ્ય વસ્તુને તે ઉપકારક પણ નથી વાર્તાના સંવાદોમાં ભાવનાઓનું દર્શન મૃદુલીક વાર થાય છે, પરંતુ મોટે ભાગે તે સામાન્ય વાર્તાનાપો જેવા બની જાય છે. તેમાં કશી ચમક દેખાતી નથી. વાર્તાની શ્રુતિ અને વિચારની પસંદગી સગસ હોવા છતાં વાર્તાના કૌશલની ખામ છાપ આ નવનકથામાં વગતાતી નથી.

દ્વિતીય વાર્તાઓ દ્વારા રીક રીક ખ્યાતિ ગાનારી મોહનલાલ પટેલ 'હિંદના પાનખા' વાર્તા દ્વારા નવનકથા ક્ષેત્રપોતાની કનમની અગ્રમાયશ પ્રેરે છે. જનનમાં નસતી કેમના મે પાત્રો બીની અને હમીરની એક કૃષ્ણ ગ્રેમકથા આ નવનકથામાં લેખકે રજૂ કરે છે. આ બે પાત્રોના ગ્રેમની વચમાં રહેતો એક રહેઠા જનમન દાખન થાય છે. બીનીના નિયિત વ્યવહારને મરણે હમીરની મુગતા સર્જાય છે. હમીર અને લીની વચ્ચેના પ્રણયપ્રસંગો અપુર્ણિત ભરાં ભાગે તેવા છે. લીની જનમન મારે શરેઆ જાય છે તે પછી વાર્તાના પ્રસંગો બરાબર જનમના નથી વાર્તા નાણી પાત્રી જાય છે. શરેઆ લીનીના

સંપર્કથી જનમનનું એકદમ પરિવર્તન થવું, લીલીના સંસ્કારોમાં થોડા જ સમયમાં અવનવે પદ્મો આવવો વગેરે વસ્તુ ઝટ ગળે બિતરે તેવી નથી જનમન તેમજ લીલીનાં પાત્રો પણ વિચારશીલ કરતાં તરંગી વિરેષ લાગે છે, એમના વ્યક્તિત્વની સ્પષ્ટ છાપ બિડી શકતી નથી. એમની સરખામણીમાં હમીર સારો ચીતરાયો છે. એના પ્રેમનાં મનોમંથનોનાં વર્ણનોમાં લેખકની કવચની સફળતા દેખાય છે. વાર્તાના અંતમાં રામીને હમીરા સાથે સંબંધ બેઠી દેવો, આગનો પ્રસંગ યોગ્યવો, લીલીએ હમીરા અને રામીને જોયા પછી જનમનને પરણી જવું એ બધું તાલમેલ જોવું લાગે છે. હમીરને મૂકીને લીલા જનમનને પરણે હમીરને નફ્ફટકે રામીને પરણવું પડે, એ અંત કલાત્મક લાગતો નથી વાર્તાગ્રાપો અને વર્ણનોમાં પણ બહુ ઝમક નહિ દેખાવાને કારણે વાર્તા વચમાં વચમાં ફિરસો બની જતી દેખાય છે. પાત્રોની તળપદી બાની પણ ખાસ સામર્થ્ય દાખવી શકતી નથી. એમ છતાં વાર્તાકારમાં કસમ છે. રજૂઆત અને શૈલી પર વિશેષ ધ્યાન અપાય તો તેમનો એ કમળ હીપી નીકળે એવી આશા આ વાર્તામાં દેખાય છે.

શ્રી રતિલાલ ગિરધરલાલ શાહ. કૃત 'હું અને દિવ્યબાળા' માં એ બર્મિંશીય પ્રેમીઓનાં જીવનગમરણોનું આલેખન છે. વાર્તાના નાયક રાજયોગી સ્વપ્નમાં ગુરુના આદેશથી રાજપાટ તનજ વનવાસ સેવે છે. ગુરુની મના છતાં તેને દિવ્યબાળા નાખતી યુવતીનો પતિવ્રત કરવો પડે છે; દિવ્યબાળા પણ ભવેભવના પતિની શોધમાં નીકળી છે. બંને એકબીજાના સહચારમાં સુખી દિવસો વિતાવે છે. એક દિવસ દિવ્યબાળાનો એક લાઈ તેમની પર્ણકુટિમાં આવે છે. તેના મહાવામથી દિવ્યબાળા પ્રત્યે આ રાજયોગી શંકા સેવે છે અને શેષ દાનવે છે. દિવ્યબાળાને મૂકી એ આલ્યો જાય છે. રસ્તામાં એક ગુરુ તેની આકરી કસોટીઓ કરે છે. એનું સરીગ રક્તપિત્તથી ઘેરાયેલું છે. એની સેવામાં તે પ્રવ્રત થાય છે. થોડા સમય બાદ દિવ્યબાળા એક નાનકડા પુત્ર સાથે તેને પાછી મળે છે. બંનેનું સુખી દામ્પત્ય પાછું પહેલા માટે છે. આદિવાસીઓની સેવામાં તેઓ જીવન ગુજારે છે ત્યાં પહેલા બાળક પછી દિવ્યબાળા તેમજ ગુરુ અવસાન પામે છે, પરંતુ દિવ્યબાળાના દર્શનનો વાર્તાનાયક હમેશા અનુભવ કરે છે.

વાર્તામાં સૌથી નોંધપાત્ર વસ્તુ તે પાત્રોની બિજબિજી લાગણીઓ છે રાજયોગી ખૂબ બર્મિંશ છે. તેના ગમદેષ પારવિનાના છે. વનમાં તપ માટે

નીકળ્યો દોવા છતાં તેની લાગણીઓ પર તેનો જરાપણ સંધર્મ નથી. એના કરતાં દિવ્યબાળા વધુ સમજી અને દૃઢ તેમજ પ્રેમાળ છે. વાર્તામાં ઠેર ઠેર લેખકે ધર્મ, તપ ત્યાગ, સેવા વગેરે વિશે મંતવ્યો વેધ્યા છે. કેટલીકવાર તો બીજો એ મંતવ્યો મટે જ વાર્તા લખાઈ હોય તેવા ભાસ થાય છે પાત્રો રખડ છાપ પાડે તેવા નથી એમના વિચારોમાં સુમંગલતા કે પરિપક્વતા દેખાતી નથી. ઊર્મિનો આવેશ તેમના ગ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વગ્તુસ કલનાની દૃષ્ટિએ વાર્તા શિષ્ટિય છે આદિવાસીઓના પ્રકૃત્યમાં વાર્તા પ્રચારમાં સગી પડે છે. વાર્તાને અંતે વાર કરતી પાત્રોના મૃત્યુ આપ્તી વાર્તાકારે વાર્તાને કટુણુ બનાવવા પ્રયામ કર્યો છે. વાર્તામાં દિવ્યબાળા અને ગજથોગીના પુનઃજન્મના પ્રેમની ઘટનાઓ અમ્તકારી છે, એકંદરે આ વાર્તા કથાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ આમાન્ય કોટિની છે.

એમની ખીજ નવલકથા 'મિમલમૂર્તિ' લેખક કહે છે તેમ આજના અણુયુગની નવલકથા છે. વાર્તાનો નાયક નિરંજન સમર્થ નવલકથાકાર છે. તેની નવલકથા પાછગ જનતા ગાંડી જની છે. સચ્ચ પ્રસાદ એના પતિની દીકરી મુચેતા તેને આહે છે. ખીજ તન્ક ડો. યશવંત એક બાહોશ વૈજ્ઞાનિક છે. અણુશક્તિના વિજયના તેમજ હાઇડ્રોજન બોમ્બ બનાવવાના તેના મનોરથ છે. ભારત સરકારે પણ તેની કદર કરી છે ડો. યશવંત એકવાર તેની માંદગીમાં સરવા નામની નર્મ આધે પરિચયમાં આવે છે અને બંને એક ખીજને લગ્નનો કેલ પણ આપે છે. ત્રીજી યુગલ વૃદ્ધ બેરિંગ્ટન વામુદેવ અને તેમની સુવાન પત્ની વિમલાનું છે. વિમલા પેતાનો અધર્મ સમજીને પતિવ્રતા જતી રહે છે. બેરિંગ્ટન વામુદેવ યશવંતની સેવાઓથી મુગ્ધ જતી તેને દત્તકપુત્ર તરીકે સ્વીકારવા ઇચ્છે છે, પગ્તુ ડો. યશવંતની નજર વિમલા તન્ક છે. વિમલા તેને ધૂતકાગે છે. સરચપ્રસાદની નજર પણ યશવંત તન્ક છે. મુચેતાનો નિરંજન સાથેનો સંમંધ તેમને પમંદ નથી. યશવંત મુચેતાને મેળવવા પણ ખૂબ રાજ છે સરવા પ્રત્યે તે વિશ્વામઘાન કરે છે, પરંતુ મુચેતાને યદવ ન પ્રયે જગ પણ પ્રેમની લાગણી નથી. એ અગ્સામાં વૃદ્ધ બેરિંગ્ટની પત્ની વિમલાના જીવન પ કળા દીની ચેટે છે. એની ઘોડા મમલ આ કિ ૪ બેરિંગ્ટનું મૃત્યુ થયું હોય છે વિમલા આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે. એને અપ્ટ કરનાર પુરુષ કોણ? આ suspense ઉપર જ આખી વાર્તાની ઇમારત ઊભી છે. આ પ્રસંગ નવલકથામાં પાત્રોનો દોવા છતાં વાર્તાકાર એ પ્રમંગની વિગતો વિશે બિલકુલ મૌન મેવે છે

વિમળાના પતિવ્રતાધર્મમંત્રનો પ્રસંગ યોગ્ય રીતે યોજાયો લાગતો નથી. વાર્તામાં એકાએક જ નિર્મળાના ઉદ્દગારો દ્વારા ખબર પડે છે કે તે બ્રહ્મ યર્ષ છે. વાર્તાકારનો આ કૂદકો વાર્તામાં મોટું ગાબડું પાડે છે.

સુચેતાનું નિરંજન પ્રત્યેનું આકર્ષણ જોઈ સરયૂપ્રસાદ અને યશવંત બંને હંછેડાય છે; એને ખૂબ પડે છે. દૂર ગામમાં એની બદલી થાય છે, એના પર લાય લેવાનો આરોપ મુકાય છે. વિમળાને બ્રહ્મ કરવાનું આજીવન તેના પર આવે છે કારણ વિમળાની કરુણ અવસ્થામાં નિરંજન તેને પૂરી સહાનુભૂતિથી મદદ કરી ત્યક્તા આશ્રમમાં ગોઠવી આપે છે. વિમળા અને નિરંજનના સંપર્ષો વિશે શકા આણી સુચેતા, નિરંજનની બહેન રંજના અને બીજા બધા જ તેનો સંપર્ષ છોડી જાય છે. નિરંજન પર આ બધી વિપત્તિ છતાં વિમળા એ ભેદનો ખુલાસો નથી કરતી એ આશ્ચર્યજનક છે. એ ભેદ પ્રગટ કરવામાં એને કશું જ તુકસાન નથી. બિલકુલ પોતાના તારણહાર નિરંજનને તેથી મદદ થાય તેમ છે. પરંતુ વાર્તાકારે એ બધો ભેદ હેલ્યે જ પ્રગટ કરવાનો હેતુ રાખ્યો જણાય છે.

યશવંતના વિશ્વાસઘાતના આઘાતથી સરલા મૃત્યુ પામે છે. યશવંત પોતે પણ હાઈડ્રોજન બોમ્બની તૈયારીમાં અકસ્માતથી મૃત્યુ પામે છે. મૃત્યુ વખતે એના એકરારથી સહુના મનનો ખુલાસો થાય છે કે વિમળાને બ્રહ્મ કરનાર ડો. યશવંત હતો. નિરંજન અને સુચેતાના લગ્નથી વાર્તાનો સુખાત આવે છે.

વાર્તામાં આ suspense એ જ મુખ્ય વસ્તુ હોવા છતાં એ અસરકરક બનતો નથી, એ વસ્તુસંકલનની મર્યાદા છે. પાત્રોની ખાબતમાં ડો. યશવંતની ખટપટોત્તુ નિષ્પણ સારું છે. ખલનાશક તરીકે તે શોભી જાય છે. વાર્તાના નાયક નિરંજનમાં લાવનાના રંગો વધારે પડતા આવેખાયા છે સજીવ લાગતો નથી સુચેતા સરલા વિમલા વગેરે પાત્રો કીક ચીતરાયા છે. વિમલા આ વાર્તાની વિમલ મૂર્તિ છે એવું લેખકનું મતવ્ય છે; પરંતુ વિમલાના પાત્રનો વિચાર કરતા આ વિશેષણ અસ્પષ્ટ છે. વિધવા તરીકે એને વિમલમૂર્તિ કહી હોય તો જુદી વાત. વિમલમૂર્તિનો આદર્શ વિમલામાં કઈ રીતે લેખક નિરૂપવા માગે છે તે સમગ્રનું નથી.

આ વાર્તા આજના અણુયુગની છે એવો લેખકનો દાવો વાર્તાના પ્રસંગો અને વસ્તુસંકલના જોતાં યથાર્થ ઠરતો નથી. વાર્તાનો મુખ્ય વિષય પ્રજુલ-ત્રિકોણ છે. વાર્તાની વચમાં અણુશક્તિ વિશે થોડાંક મત્તઓ વ્યક્ત કરવાથી વાર્તા અણુયુગની નવલકથા બની શકે નહિ. વાર્તામાં એનું વિજ્ઞાનને લખતું વાતાવરણ જ જમતું દેખાતું નથી.

વાર્તામાં સામાન્ય કક્ષાનાં પાત્રો, અત્યુક્તિમર્થા સંખ્યાત્મક પ્રસંગો લાંબા અને કેટલીક વાર અર્થહીન સંવાદો વાર્તાને ફિગ્મી બનાવે છે. વાર્તા સંક્ષિપ્ત રૂપે રજૂ થઈ સફી હોત તો કંઈક સચોટ બની શકે તેમ હતી. આ વાર્તા હજી કસાતી કલમની રચના છે તેવી લાગણી આ વાર્તા વાંચતાં થાય છે.

લગવતીકુમાર શર્માની કૃતિ 'આરતી અને અંગારા' રાજ્યપુત્ર ધંટનાની જૂમિકા પર રચાયેલી છે. ગુજરાતી દક્ષિણીના મુંબઈના અધકાની તેમજ બીજી ચિત્રવિચિત્ર નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિઓ, કિન્નાબોરીથી અંધ બનેલો પાંદુરંગ, કર્તવ્યનિષ્ઠ સમજદાર મોહન, ચૂમગુબોર શ્રીમંત નરોત્તમ રેક, સુત-અસુત વગેરે જૂલતો પ્રાણુમુખ, લાવનાશીલ ગૌરી, આપાસાહેબ, આનંદીબાઈ વગેરેની વૈવિધ્યભરી પાત્રસૃષ્ટિ, પાત્રોના અડપી હૃદયપથા અને અંતે દક્ષિણી ગુજરાતીની એકતા વ્યક્ત કરતો કંઈક અંશે પ્રચારાત્મક લાગતો વાર્તાનો અંત—આ બધાં વાર્તાનાં તત્ત્વો ઢોઢ ફિલ્મી વાર્તાનો ખ્યાલ આપે છે. લેખકે પરિસ્થિતિઓને અનુરૂપંબુરમાદાર મવાદો અને વર્ણનો કર્યાં છે, પરંતુ એમાં કેટલેક ગ્રથને શૈલી કૃત્રિમ બનતી દેખાય છે. દેવાના હેનની હરાજ, માણુસાઈનાં મોતી, દિલાવરીની દોલત જેવા અનુપ્રાસપુર્ણ શબ્દપ્રયોગો દ્વારા લેખકે વાર્તા શૈલીમાં મમક લાવવાનો સુભાન પ્રયાસ ક્યોનો લાસ થાય છે.

'આંધીના એકાણુ' નવલકથામાં લેખક શ્રી રમણિક પટેલે મુખર્ષ જીવનનો કંઈક અનુભવ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વાર્તાનો નાયક મહેશ પરીક્ષામાં નખસ થવાથી કોલેજનું અણુતર મુકી, પોતાની પ્રિય પત્નીને ત્યજી મુખર્ષ નોકરીની શોધમાં સાલ્યો જાય છે. ત્યાં એક મિત્ર-દંપતીની ઓથ તેને મળે છે. મુખર્ષમાં તેને ચેતના નામની એક નિરાશિન યુવતીનો સંપર્ક થાય છે. આ સંપર્કની જૂમિકા યોગ્ય રીતે હાલ પામી શકી નથી. ચેતનાની જીવનકથા પણ હૃદયગમ બની શકતી નથી. ચેતના સાથેના આ સંપર્કનું પરિણામ એ આવે છે કે એ બંનેની ઊડતી વાતો

સાંલગી મહેશની પત્ની પૂર્ણિમાને સખત આધાત પહોચે છે. મહેશ પોતાને ગામ દોડી જાય છે, પરંતુ પૂર્ણિમાને જ્યાંથી શકતો નથી, અહીં પણ પ્રસંગનિરૂપણની હિતાવળ જ દેખાય છે. વાર્તાકાર પ્રસંગોની જમાવટ પર યોગ્ય ધ્યાન આપી શક્યા નથી. પૂર્ણિમાના મૃત્યુનો પ્રસંગ સરસ હોવા પામી શક્યો હોત

ચેતનાની આર્થિક સહાય મેળવી વાર્તાનાયક ઇંગ્લેંડ જાય છે. ત્યાં એક અંગ્રેજ યુવતી તેના સંપર્કમાં આવે છે. મહેશની સહાય માટે તે પણ મનમન્ય રકમ ખર્ચવા તૈયાર થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાનાયકના પદ્મિયપ્રસંગોમાં અતિશય કૃત્રિમતા જણાય છે. એક ત્રીજી યુવતી તરલિકા પણ વાર્તા નાયકનું આકર્ષણ અનુભવે છે. આ બધા પ્રસંગોમાં તેમજ પાત્રોમાં ભિન્નિલતાનો અતિરેક જણાય છે. વાર્તાકાર પોતે પણ એ મર્યાદાથી અચૂત નથી. જીવનદર્શન અથવા તો અનુભવનું ઊંડાણ ન હોવાને કારણે વાર્તા-વસ્તુ તેમજ પાત્રનિરૂપણમાં છીછરાપણું જણાય છે. પ્રસંગોની સંકલના યોગ્ય રીતે થઈ શકી નથી. એકંદરે આ વાર્તામાં નવલકથાની સામગ્રી અવસ્થા છે, પરંતુ વાર્તાકાર તેને યોગ્ય માવજત આપી શક્યા નથી.

માણુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય રચિત 'નંદ્યાણુ' નવલકથા કરતાં પ્રસંગમાળા વિશેષ છે. વસ્તુની ગૂંથણી જેવું તેમાં બહુ ઓછું છે. નંદ્યાણુ નામના એક પાત્રના જીવનપ્રસંગોનું જ એમાં ઘણું ખરું આલેખન છે. નંદ્યાણુનાં શૌર્ય અને પરોપકાર વર્ણવવા માટે વાર્તાકાર દોઢસો પાના સુધી વિવિધ પ્રસંગો જ રજૂ કર્યા કરે છે. નંદ્યાણુ આખા મુબઈમાં પ્રખ્યાત છે, ગરીબોના બેલી છે; ગુંડાઓ તેમની આગ્રામાં છે. આ માણસ જીગરના અકુઓ પર દલ્લા લઈ જાય છે, હરામખોર શ્રીમંતોની પાસે નાણા કઢાવે છે, અને ફેટલીક વાર વ્યક્તિઓના ખૂન પણ કરે છે. નંદ્યાણુમાં આ પ્રસંગો દ્વારા વાર્તાકારે શૌર્ય અને તેની ગરીબો પ્રત્યેની દાઝ કે તેમના પરોપકારો વર્ણવવાનો હેતુ લાવે રાખ્યો હોય, પરંતુ એક માણસ કાયદો પોતાના હાથમાં લઈને સમાજમાં આવી એકામ રીતે લલે ઉચ્ચ હેતુથી પણ વર્તે તો હોય તો તે વસ્તુ આદરપાત્ર નથી. બીજી આશ્ચર્યકારક વસ્તુ એ છે કે નંદ્યાણુની લૂંટફાટ અને ખૂનામરકી કરનારી પ્રવૃત્તિઓ હોવા છતાં એક વાર પોલીસની તેમની સામે તપાસ થતી નથી આવી પ્રવૃત્તિ શું ખરેખર એટલી બધી આસાન છે કે પછી

સરકાર પણ આવી એક માયાભારે વ્યક્તિથી ડરીને ચૂપ રહેવું જ બહેતર ગણતી હતી એમ લેખકને કહેવું છે ? વાર્તાના પ્રસંગો નંદ્યાણુના જીવનના એકના એક જ પાસાને વ્યક્ત કરનારા હોવાથી તેમાં વૈવિધ્યનો આનંદ મળતો નથી દોહસો પાનાં પછી અચાનક જાણે કે વાર્તાકાર માત્ર પ્રસંગોનાં જ ચિત્રણ અંગે મલાન બને છે અને નવલકથા માટે વનુસંકલનાનો આહો પાતળો દોર પકડે છે, પરંતુ એમાં તે સફળ થતા નથી. નંદ્યાણુનો જૂતકાળ, મુધા નામની યુવતી સાથે તેમનો પરિચય વગેરેના વર્ણનમાં પણ આગળનાં પાનાં ઉપર ચીનરાયેલા પ્રસંગો જ પુનઃવર્તન પામતા દેખાય છે આ નવલકથામાં મુખ્ય પાત્ર નંદ્યાણુ સિવાય બીજા કોઈ પાત્રને વિકસવાનો કશો અવકાશ જ રહેતો નથી એટલે નંદ્યાણુ એ જ આખી કૃતિની કેન્દ્ર વસ્તુ બની જાય છે.

મોઢ પણ ઉચ્ચ હેતુ વિનાની માત્ર પ્રસંગોમાં જ રાચનારી છે, કલાની કશી ચમક વિનાની આ એક આમાન્ય કૃતિ છે.

સાર આજ પાતળા કથાવસ્તુમાં પરચૂરણ સામગ્રી અને અવનવા તરંગો ઉમેરીને શ્રી રમણએ 'સૌંદર્યપૂજા' બે ખંડમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. વાર્તાના નાયક અનિલ કવિ છે, સૌંદર્યનો પૂજારી છે. અનિલના કવિત્વના વાર્તાકારે ખૂબ વખાણ કરી લીધાં છે. એની કવિતાનો પ્રશંસક વગેરે ખૂબ વિશાળ છે. પરંતુ એની કવિતાના અનેક નમૂના આ પુસ્તકમાં જોતાં એ કવિતા જોડકણાં કે મુશાયરાની કવિતાથી આગળ વધતી દેખાતી નથી. અનિલની અભિલાષા કોઈ સૌંદર્યમૂર્તિ માથે લગ્ન કરીતેની પૂજા કરવાની છે. કેતકી નામની એક યુવતી તેનાં કામ્યોથી આકર્ષાઈ તેની સાથે લગ્ન કરવા છ્વે છે, પરંતુ અનિલ એ 'દૃષ્ટ્યુપશ્ચી પૂનમ'ના મનોરથોને તગડોડી ગામડાની એક યુવતી—મણિ સાથે લગ્ન કરે છે અનિલની બહેન પાંખડી 'એની ધામાના દુશ્મી ધનસ્થામના પરિચયમાં આવે છે. પણ એ પ્રણવપ્રસંગો વિચિત્ર અને સામ્યેજ પ્રતીતિજનક થાય તેવા છે અનિલ પોતે ધનસ્થામ વિશે કંઈ જ સ્પષ્ટ વિચાર બાંધી શકતો નથી. એની બહેનને એ કશી સલાહ આપી શકતો નથી. મણિને પાંખડીના અને ધનસ્થામના પ્રણય સામે ભારે નફરત છે. ગામડાના વાતાવરણમાં જીજ્ઞેષી અસ્પૃશ્ય રૂઢિચુસ્ત મણિના દીકાપ્રદારોથી ત્રાણીને પાંખડી ગૃહસ્થામ કરી ધનસ્થામ સાથે થોડો વખત અદરશ યર્ષ જાય છે. બીજી તરફ કેતકી અને તેના પતિ મુગુવંતના શરઆતના દિવસો

સુખમાં વીતે છે; પરંતુ ગુણવંત માત્ર વિદ્યાસનો જૂથો છે, સંતતિની જાળના તેને રુચતી નથી, જ્યારે કેતકીને માતા જનવાના કોડ જાગે છે. ગુણવંત તેને અમુક વર્ષ સુધી સંતતિ જ ન થાય એવું ઈન્કેક્શન છૂપી રીતે અપાવે છે. આમ તેમનો સંસાર દુઃખી દુઃખી થાય છે. તેમાં વળી ગુણવંતના વિદ્યાસો માઝા મૂકે છે. અનિલની પત્ની મણિની તે છેડતી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રસંગોનું નિરૂપણ નર્થુ અવાસ્તવિક લાગે છે. અનેક વ્યક્તિની હાજરીમાં ખાસ કરીને પોતાની પત્નીની તેમજ અનિલની હાજરીમાં વિના પરિચયે એકદમ ગુણવંત મણિ સાથે મોટરમાં ચેપ્ડા કરવા મડિ એ અને એવા ખીજ પ્રસંગો જરાપણ ગળે ઊતરે તેવા નથી. કેતકીને અનિલનાં કાવ્યોનું આકર્ષણ વધતું જાય છે અને ગુણવંત કેતકી તરફ શંકાથી જોતો જાય છે. મણિને તો પતિના આ બધા સંબંધો બિયડુલ રુચતા નથી. શહેરના માણસો પ્રત્યે તેને ભારે તિરસ્કાર અને વહેમ છે. અનિલના સંસારને તે ખારો ઝેર બનાવી મૂકે છે. સૌંદર્ય પૂજનમૂલીને અનિલને તેની ખીજ રીતે પૂજા કરવાની પણ ફરજ પડે છે. મણિનું પાત્ર પણ ખૂબ વિચિત્ર છે. એનો રનેહ વરસે છે ત્યારે અનરાધાર વરસે છે, અને થોડીક જ વારમાં એ રનેહને તિરસ્કારમાં પલટાતા પણ વાર લાગતી નથી. અનિલ પણ એવો જ અસ્થિર મનોવૃત્તિવાળો છે. વાર્તાનાં બધા જ પાત્રો આર્થા અંતરંગી છે. એવામાં કેતકીને પુત્ર જન્મે છે ગુણવંત અનિલ પર જ વહેમાય છે. વાગ્તવમાં એ પુત્ર તેનો પોતાનો જ છે. કેતકી પર અને કોકટર છાયારાણી પર પણ તે હુમલો લઈ જાય છે. આ બધી ધમાધમમાં અકસ્માતથી કેતકીનો પુત્ર મૃત્યુ પામે છે કેતકીનું માનવ લાગી રહ્યું છે એટલે મણિ કે જે સગર્જા હોય છે તેના પુત્રજન્મ પછી કેતકી અનિલને ત્યાં જ રહી મણિના પુત્રને પોતાનો મણી ઉછેરે છે મણિ વારંવાર ઇંછેડાતી અને વહેમતી હોવા છતાં તે કેતકીને પોતાનો પુત્ર સોપે છે. અનિલ મણિની આ હિદારતા પર મુગ્ધ થઈ જાય છે. અને તેની સૌંદર્યપૂજા કરે છે. એ દરમિયાન પાંખડીને પણ મણિએ અપનાવી લીધી છે. આમ મણિ તેના ગુણ પ્રગટ કરે છે અને અનિલની સૌંદર્યપૂજા કરવાની અભિલાષા પાર પડે છે. અનિલની આખી ય વાતો સૌંદર્યપૂજનની ભાવનાની રજૂઆતનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે. વાર્તાના પ્રસંગો અગ્વાનાવિક લાગે છે. વસ્તુસંકલનામાં અત્રતા જ છે. પાત્રો પણ મનસ્વી, કશા ધ્યેય વિનાના અને

લેખકના ખ્યાલ પ્રમાણે નાયનારા પૂતળાં જેવાં લાગે છે. સંવાદો વાર્તામાં ખૂબ મોટી જગ્યા રોકે છે. એ સંવાદો દીર્ઘમૂત્રી, અર્થહીન અને લેખકના તરંગોને વ્યક્ત કરવા પૂગતા જ છે. પ્રસંગો અને વિચારોનાં પિપ્લપેશણ પણ પાર વિનાનાં આ વાર્તામાં દેખાય છે. કેતકીના બાળકનું મૃત્યુ થાય છે તે હકીકત લેખકે થોડાંક જ પાનાંમાં ચાર પાંચ વખત વર્ણવી છે. એવું જ અનિલની સૌંદર્યપૂર્ણ અને એના કવિત્વ વિશે કહી શકાય.

વાર્તામાં વેગયેલા વિચારો લેખકનું અંધીરું અને ઉતાવળું માનસ સૂચવનારા છે. ‘જીવન વિશેનું’ વાર્તાકારનું કોઈ ચિંતન આ વાર્તામાં નથી. આ વાર્તામાં નામકરણની જૂલો, જેમકે જાયાને બદલે શીલા પૃ. (૧૪૧) ગુણવંતને બદલે ગણપત (પૃ. ૧૨૪) ઉપરાંત ખોટા શબ્દપ્રયોગો વગેરે પણ ધ્યાન ખેંચે તેવા દોષ છે. લેખકે ‘પાણિમહલ’ ને બદલે ‘પાણીમહલ’ ‘કાલિમા’ ને ‘કાલીમા’ ‘હાથની છાત’ વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કર્યા છે. એકંદરે વાર્તાનું કદ છે તેના પ્રમાણમાં-તેમાં-કસ દેખાતો નથી.

ગુજરાતી નવલકથાઓની આ સમીક્ષા પછી જગાણી-મરાઠી-હિંદી તેમજ પશ્ચિમી ભાષામાંથી અનુદિત થયેલી નવલકથાઓની આજી અર્ચા કરીએ ભગિનીભાષાઓમાંથી તેમજ પશ્ચિમી ભાષાઓમાંથી થયેલા અનુવાદોએ પણ કેટલેક અંશે આપણા નવલકથા-સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. ભગિની-ભાષાઓની વાત કરીએ તો જગાણી સાહિત્યે ગુજરાત પર સારો એવો પ્રભાવ પાડ્યો છે જગાણાના ખ્યાતનામ લેખકોની ધણીખરી કૃતિઓનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે. કેટલાક હાખવાઓમાં તો એક જ કૃતિના બે ત્રણ લેખકોને હાથે અનુવાદ થયા છે.

જગાણી ભાષામાંથી સુનંદા વાર્તામંથોના ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરનાર તરીકે શ્રી રમણલાલ સોનીનું નામ જણીતું છે; જો કે આ વર્ગે તેમણે નરેશચંદ્ર સેનગુપ્તની એક સામાન્ય નવલકથા ‘શુભા’ નો અનુવાદ પ્રગટ આપ્યો છે. આ નવલકથામાં ‘શુભા’ ના એક આવેશલયો ધગનાથી તેના જીવનમાં એક પછી એક વિષમ પરિસ્થિતિઓ સર્જાતી જાય છે અને છેવટે પ્રિયત્વી ધર્મમાં તેના જીવનને વિમાઓ મળે છે એવી વસ્તુ ચૂંધાઈ છે. ખૂબ ટૂંકા અમયમાં એક પછી એક જનતા ઝડપી પ્રસંગો વાર્તામાં અકસ્માત જેવા લાગે છે. શુભા આ વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર પ્રેરક કે આકર્ષક જનનું નથી. એનો વિકાસ આડે ધડે થતો જનારો છે. એના કરતાં તો શુભાને આસરો આપનાર ચંપાનું ગોણું પાત્ર કંઈક વિશેષ રુચિકર જને છે. વાર્તામાં

શુભાનાં મનોમથનોનું નિરૂપણ કંઈક ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. પ્રસ્તાવનામાં જાણાવવામાં આ'યું' છે કે રવી-દ્રનાથ દાગોરે આ લેખકની મનોવિશ્લેષણ અને નિરૂપણ પદ્ધતિની ખામ પ્રશંસા કરી છે. છતાં આ નવનકથા શુભા'માં લેખકની કયા એટલી જિગ્મી કક્ષાએ પહોંચી શકતી નથી તે નોંધવું જોઈએ.

આ જ અનુવાદકે ઉપરના જ લેખકના એક ખીખ બગાળી પ્રસ્તક 'હારજીત' પરથી 'સુનીતા' નામે અનુવાદ કર્યો છે. એ નવનકથામાં લેખકનો કસમ ઝમટી જડે છે. સુનીતા માટે બે જુવાનો તરણી અને શ્યામબની હરીફાઈથી વાર્તામાં આરંભ થતાં જ એક પછી એક પરિસ્થિતિઓ આકર્ષક રીતે રજૂ થતી જાય છે. આ નવનકથામાં શ્યામબના મૃત્યુ પછી પતિની આગાહી હતા તરણીની સહાયનો અને ત્યાંસુધી અસ્વીકાર કરી પોતાના પગ પર જ આત્મનિર્વાહ કરનાર સુનીતાના ગૌરવની આ કથા છે. મિત્રને વચન આપ્યા હતા તરણી સુનીતાને સહાય-શ્રુત થઈ શકતો નથી સામાજિક અને સામાસિક પરિસ્થિતિઓ એવી વિષમ બને છે કે તેની સામે તરણીને ટકવું મુશ્કેલ બને છે સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો સુનીતા તરણી જ છે. તરણીની કરુણતા એ છે કે જ્યારે લગ્ન માટે તરણી સુનીતાની પાછળ લખતો હતો ત્યારે તેના તરફ જરા પણ શકાથી ન જોનારી સુનીતા, જ્યારે તરણી તેને ખરેખર વચનપાલન માટે શુદ્ધ ભાવનાથી મદાય કરે છે ત્યારે તેની એકેએક વર્તણૂક તરફ શકાની નજરથી જુએ છે. છેક સુધી તરણી અને સુનીતા વચ્ચેની આ ગેરસમજ આતુ રહે છે. સુનીતાના અદરશ થવા પછી પણ તરણીના મન પરથી આ ખેત્તને છડતો નથી.

વેપક પરિસ્થિતિઓ, સચોટ પાનાપખન સક્ષિપ્ત અને મર્મરપર્શી સવાહો, જીવનનું ચોક્કસ તરવગાન વગેરે વાર્તાને ખરેખર રોચક બનાવે છે આ નવનકથાને લાખી ટૂંકી વાર્તા કહેવામાં પણ કશો બાધ આવે નહિ તેવું તેવું કાઠું છે. આ અનુવાદ ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં એક સારો ઉમેરો છે એમ કહી શકાય.

રત્નદીપ' નવનકથા એ બગાળી લેખક પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાયની એ જ નામની વિખ્યાત નવનકથાને શ્રી ટેપણુ દયાળજી થેલાણીએ કરેલો અનુવાદ છે બગાળની એક શ્રીમત સુવતીની સપત્તિના માલિક થવા માટે રાંખાવ નામનો રેતરે કારકુન એક જુવાનની લાશને એસુવતીના મૃત પતિની લાશ માની લીધા પછી તેની ડાયરીના આધારે એનો પતિ ભવે-દ્રનાથ બની

જાય છે. એ જ સંપત્તિ અને યુવતી માટે (યુવતીનો પતિ વાસ્તવમાં વર્ષોથી ગૂમ થયો છે) ખગેન્દ્ર અને કનકલતા નામનાં એ પાત્રો પણ ચાલ્યાજી રચે છે. વાર્તાના ઉમદા અંશ એ છે કે રાખાણ બધું જ હજમ કરી શકે છે, તેના પર કોઈને શંકા જતી નથી (કારણ ભવેન્દ્રનાથની ડાઘરીની તેને ખૂબ સહાય મળી છે) છતાં પરાઈ સ્ત્રી તરફ તેનો વર્તાવ શુદ્ધ રહે છે. રાખાણનું કમનસીબ તો એવું હતું કે એની પત્ની લીલાવતી એને મૃદાને જતી રહી હતી. અકસ્માત એ પણ ગંગામા તણાઈ અહીં સરખાળા બની આવી હતી. એ ભેદ પણ છેવટે ખુલ્લો થાય છે. રાખાણને સીના પ્રેમનો સુખદ અનુભવ થાય છે. એના સંદર્શનો જગી પડે છે અને પોતે વકુરાણી આગળ પત્ર દ્વારા બધા એકરાર કરે છે. કનકલતા એની હૃદય-ઉદાત્તા ભેષ તેને પૂજતી થઈ જાય છે. ખગેન્દ્રની બાજુ ધૂગમા મળે છે. રાખાણ ભવેન્દ્રનાથને નામે શું શું ન કરી શક્યો હોત! એક સીની ઇચ્છાતને અને કુટુંબની ખાન-દાનીને તે કાયમનું કલંક લગાવી શક્યો હોત, પણ તેનાં ઉમદા તત્ત્વોએ તેને અને ભવેન્દ્રનાથના કુટુંબને તારી લીધાં. ભવેન્દ્રનાથની માતા આ બધું સમજે છે. અંતે લીલાવતી અને રાખાણ બધું મૃદાને પાછાં ફરે છે. વકુરાણી (ભવેન્દ્રની પત્ની) આઘાતથી જ મૃત્યુ પામે છે.

વાર્તા સરઆતથી તે અંત સુધી વાચકના મન પર પકડ જમાવે તેવી છે. રાખાણનું મંથન અને તેનો છેવટનો નિર્ણય આનંદપ્રદ બને છે રાખાણના હૃદયના ઉમદા અંશો કનકલતાને પણ સ્પર્શી જાય છે અને એ પણ નિર્મળ બને છે. આમ છતાં રાખાણ બાજુ આવી રીતે ત્રણ મહિના સુધી રહી શકે, ભવેન્દ્રની પત્ની પણ તેને ન ઓળખી શકે, એ વસ્તુ એકદમ મુઝાસ બનતી નથી; જો કે એ અંગે વાર્તાના પાત્રોમાં શંકાઓ ટીકાઓ થતી જ રહે છે. વળી રાખાણ પ્રત્યું બહાનું કાઢી સીસંપકંથી દૂર જ રહે છે. એ પણ લક્ષમાં લેવું જોઈએ; પરંતુ રાખાણ બ્યારે સરઆતમાં જ કાગળ લખે છે ત્યારે એના હસ્તાક્ષરો ખરેખર ભવેન્દ્રના જેવા જ હશે? ભવેન્દ્રની માતા, પત્ની એના ગૂના દીવાનજી કોઈને એ હસ્તાક્ષર ઉપરથી શંકા નહિ ગઈ હોય! આ એક મૂંઝવેનો પ્રશ્ન છે.

વાર્તામાં આકર્ષક તત્ત્વ રાખાણનું મનોમંથન અને તેનો એકરાર એ જ છે અને એ જ વાર્તાનું રસગિદ્દુ બની રહે છે. આ વાર્તામાં રોમાંચક પ્રસંગો અને પાત્રનાં ઉત્કટ મનોમથનો હોવાને કારણે તેનું ચલ-

ચિત્ર પણ ખ્યાતિ પામ્યું હતું. આવી સરસ નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનુદિત થઈ તે આનંદની ખીના ગણાય.

આ પછી મરાઠી સાહિત્યમાંથી થયેલા એ અનુવાદોની તપાસ કરીએ.

‘હૃદયપાર’ એ મરાઠી લેખક શ્રી ના. પેંડુસેની ઇનામી નવલકથાનો. ગોપાલરાવ વિદ્યાસે કરેલો અનુવાદ છે. વાર્તામાં જીવનની ઉંચ લાવનાની ફોરમ છે. અર્થની હમેશા મુશ્કેલી અનુભવતા, પ્રસોલનો અને અન્ધાય સામે અણુનમ રહેનાર એક લાવનાશીલ માસ્તરના જીવનની આ કથા છે. વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમ અને સહભાવની મૂકી ઉપર જ આ માસ્તર જગત છૂતી જાય છે. એમની સમાજસેવા નિરપૂર્ણ છે. સમાજ એ ઈશ્વર જેવો જ કૃતજ છે એવી એમની શ્રદ્ધા આ નવલકથાનો મુખ્ય વિચાર છે. ગરીબાઈ વેઠવા છતાં મારતરનાં સ્વમાન અને ખુમારીના પ્રસંગો-એક ‘શેરલે’ અંગે સાક્ષી પૂરવાનો અને ખીજે રાજનામાનો-એમના વ્યક્તિત્વનો સરસ પરિચય આપી જાય તેવા છે. મારતર સમાજસુધારક પણ છે. આલી આવતી કુલપરંપરા કે રૂઢિદાસ્યનો તેઓ સતત પ્રતીકાર કરતા રહે છે. માસ્તરનાં પત્ની-‘બા’ના મનોભાવોનું-તેમના મનમાં ઠપરા આર્થિક સંબંધો તેમજ પુત્ર મમતાને કારણે સદ્અસહના ભાવોનું સુદ લેખક સરસ રીતે આલેખી શક્યા છે. ‘માસ્તર’ અને ‘બા’નો જુદસંસાર સુરેખ અને રસિક રીતે ચીતરાયો છે. માસ્તરની નવીન શિક્ષણપદ્ધતિ, તેમનો વિદ્યાર્થીપ્રેમ, તેમનો ટેક વગેરેને કારણે તેમનું પાત્ર આકર્ષક બન્યું છે. અર્થદાગ્યતાના આ જમાનામાં આ નવલકથાના માસ્તર અને તેમની લાવના પ્રેરક બની શકે તેમ છે. ‘કોઈ સદ્કાર્ય નકામું જતું નથી’ એ માસ્તરની શ્રદ્ધા ખરેખર પ્રેરક છે. અનુવાદક તરીકે ગોપાળગવ વિદ્યાસ ઠીક ઠીક ખ્યાતનામ થઈ ચૂક્યા છે. આ અનુવાદ પણ તેમને યશ અપાવે તેવો છે.

શ્રી ગોપાલરાવ વિદ્યાસની ખીજ એક કૃતિ ‘જીવતાં ખડેર’ મૂળ મરાઠી નવલકથા ‘પડવલી’ (લે ગોપાળ ની-કંઈ દાઉકર)નો અનુવાદ છે. એક નાનું સરખું ગામ-પડવલી-એની લીલીસૂકી આ વાર્તામાં વર્ણવાઈ છે. ગામમાં ધનની તૃષા અને મક્ત મેળવવાની વૃત્તિ જાગ્યા પછી ગામનાં સુખશાંતિ જહોજાણી કેમ નષ્ટ થતા જાય છે અને ગામ કેવું જીવતાં ખડેર જેવું બની રહે છે તેનો અસરકારક ચિતાર આ

વાર્તામાં છે. મફત અને હરામનું ખાવાની વૃત્તિવાળા વ્યક્તિનાં કારખાનો, એવા માણસોનો સામનો ન કરતાં એમનામાં વિશ્વાસ મળી, એમનાથી ડરીને ચલનારો તથા 'બે'સના થી'ગડા બેસને ભારે' એવી સમાધાન વૃત્તિવાળો મહાદેવ, વ્યક્તિનાં કારખાનને જરાગર એજીખનારી અને પતિની અનિચ્છા છતાં બેધડક એને ખુલ્લા પાડનારી, મુઠ્ઠેલીઓ સામે બૂઝનારી અંબા, દુષ્ટ તત્ત્વો સામે દંડાબાજી કરવામાં જ માનનારો છતાં સદ્ગુણના આદેશને કારણે સંયમમાં રહેનારો (પણ હંવટે તો મૂળ સ્વભાવમાં જ જનારો) ગુન્નભાર્ગ વગેરે પાત્રો સુરેખ છે. પ્રસંગો પણ ચાનક ચડે તેવા અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. પડધવલીની પડતી પછી તેને ત્યજી જતી અંબા અને તેને પાછળ સાદ કરતા પડછાવા જેવા જૂનકાલીન વડવાઓ વગેરેનું અંતિમ ચિત્ર નાટ્યાત્મક છે.

માનવશક્તિનું શહેરોમાં વિલિનીકરણ ચવાધી ગામની પડતી થઈ એના કરતાં ગામડામાં જ ઘોડાંક દુષ્ટ તત્ત્વોએ ગામડાની જાહેજલાલી નષ્ટ કરી એમ કહેવું આ નવલકથાને આધારે વધારે સાચું ગણાય. અક્ષત, શહેરમાંથી નક્કા મેળવવાની વૃત્તિને કારણે ગામડાની ખાદ્ય વસ્તુઓ શહેરમાં ધોવવાની જાણના અણસારા આ નવલકથામાં છે, પરંતુ એકંદરે તો વ્યક્તિ જેનાં ખનપાત્રોની મનોવૃત્તિને કારણે જ પડધવલી તારાજ થવું દેખાય છે.

હિંદી ભાષામાંથી આ વર્ગે પ્રગટ થયેલા અનુવાદોમાં શ્રી હનરીપ્રસાદ દિવેદીની યાજ્ઞમદ્વકો અઠમકથા નો નવરંગ ધોળકિયાએ કરેલો અનુવાદ નોંધપાત્ર કહી શકાય. મુજરાતીમાં 'ખાણુભટ્ટની આત્મકથા' એ નામથી આ અનુવાદ પ્રગટ થયો છે.

ઓરિસ્સાના મિસ કેથેરાઈનને ભારતના પ્રવાસ દરમ્યાન બાજુમટ્ટની કોઇ હરનપ્રત મળી અને તેના પરથી તેમણે આ કથા લખી અને ડો. હનરીપ્રસાદે તે સંપાદિત કરી એવી મોઢક જ્રમણા આ નવલકથાનો આશુખ તેમજ અંતે આવના મિસ કેથેરાઈનના પત્ર ઉપરથી થાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં યુનીટાસ વ. સાહે પોતાની 'એકધવીર' નવલકથા પણ પોતાને કોઈ જૂની દગ્ગપ્રત મળ્યું અને તેનું પોતે સંપાદન કર્યું એવી જ્રમણામાં વાચકને રાખીને આખી વાર્તા કહી નાખી હતી. ડો. હનરીપ્રસાદની આ નવલકથા પણ એવી જ તરકીમ દાખવે છે.

બાણુલદ પોતે પોતાની કયા વર્ણવતા જાય છે એમા એમના જીવનના અનુભવો-ખાસ કરીને નિહિનિયા (નિષ્ક્રિય) સાથે । સમયો, તેમજ એ નિહિનિયાની જ ગ્રેગ્યુલથી ભટ્ટિની નામની ગજક-યાને ઉદ્ધાગવાના તેમના પ્રયાસો-સાહસો તેમજ ભટ્ટિની ક્રિયેનુ બાણુલદના મુખ્ય પ્રેમાર્પિત વચ્ચુન આલેખન છે વચ્ચા વચ્ચા બાણુલદની યોગી માધુર્યો સાથેની ચમત્કારી મુખાકાતોનુ વર્ણન અદ્ભુત રમની લહાણુ કરાવે છે

આ નવનકથાની પહેલી વિશેષતા એ છે કે એ સરકૃત શૈલીની-વર્ણ ૧- પ્રધાન નવનકથા છ પ્રસંગોની ગતિ કદક મદ હોવા છતાં એમા આવતા મનોહર અવકાશ વર્ણનો સન્કૃત માહિત્યમા લટાર લગા યાનો આદુલાદ અર્થે છે ઉદાહરણુ લેખે તુર મિલિન્દની રાજક-યા-ભટ્ટિનીનુ જ એક વર્ણન નોંધાએ :

‘ગ્નાનાદિથી પગારીને હુ કુમાર કૃણુવર્ધનના મહેન ભણી શિપડવાને તૈયાર થયો નૌકામાથી હજી નીચે કાતર્યો ત્યાં તો કાંઈનો પગરવ સજાગયો પાછળ જોયુ તો ભાત્તિની બામા હતા એમનો ચહેરો મેઘયુક્ત શઙ્કચદ્રની જમ પ્રસન્ન અને સુદૃઢ દેખાતો હતો એમણે હમણા જ રનાન કરીને કમુ ૧૫ વસ્ત્ર પહેર્યું હતુ તાજજ કરલા રનાનને લીધે એમની કુકુ મગૌ કાન્તિ નિખરી બીરી હતી એમનો સુર પાપન મદ મદ વાના સમીગ્ના આ નેપથી ચચગબની ત્યો હતો તેઓ કાંઈની નૌકામાથી જાણે હમણા જ ઉત્પન્ન થઈ દોષ એરી ચનાયમાન કુપગોવાગી મધુ માનતીની લતા સમા પ્રકુલન, સુદૃઢ દેખાતા હતા એમના છટા અ માડાના વીખરાયેલા કોતેરી કેલ દમ્બુ બલ વચ્ચની આલા પાડતા એવા મનોહર લાગતા હતા કે એ બો/ને સૌવર્ણુ શિષિના, પરામથી પીત ધર્મ ગયેલા તત્તુસમંહનુ રમણુ થઈ આનણુ હતુ તેમના મુખ ઉપર આનદની દીપ્તિ પયરાઈ રહી હતી (૧ લી આદિત્તિ ૪ ૧૦૯) આવા કાવ્યમય વર્ણનો આ નવનકથામા વિપુલ સખ્યામા બોના મળે છે

આ નવનકથાની બીજી વિશેષતા એ છે કે પદ્ધતિની બાબતમા સરકૃત કાદરી અથવા દશકુમારચરિત કે એરી વાર્તાની યાદ આપતી આ નવનકથામા કુમારનુ આનેખન અતિસચમી છે ‘નાદબરી નો રામાન્સ તો આમા જવલ્લેજ જડે પ્રેમવર્ણનો આ વાર્તામા છે ખરા પણ તેમ સચમની શોમા અને લજ્જાનુ લાલિત્ય છે ’

ત્રીજી નોંધવા જેવી વાત આ નવવક્યામાં એ છે કે તેમાં સમાજમાં ત્રી પ્રત્યેની સન્માનભાવના આધારિત થાય એવો એક ઉચ્ચ હેતુ પ્રગટ થાય છે. આ હેતુ નિકૃતિયા ભદ્રિની વગેરે પાત્રોની લક્ષિતઓમાં તેમજ બાણુભટ્ટના કાર્યો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

ડૉ. દગ્ગરીપ્રસાદે બાણુભટ્ટની આત્મકથા દ્વારા બાણુના જીવન પ્રસંગોનું આલેખન કરી એના સમયના સમાજનું અત્યંત રસિક રીતીમાં ચિત્રણ કર્યું છે. મંદૂત સાહિત્ય પદ્ધતિ લેખકના અભિરુચિ અને અભ્યાસની આ નવવક્યામાં પ્રતીતિ થશે આ નવવક્યાને Period Novel ગણવામાં આવી છે. હિંદી સાહિત્યમાં classic તરીકે તેની ખ્યાતિ છે અને સાહિત્ય અકાદમીએ ભારતની અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદ માટે આ નવવક્યાને પસંદ કરી છે.

આ નવવક્યામાં લેખકે મૂકેલો 'આયુષ્ય' પણ ગદ્યરેલે વિચરતા મનોરમ કાવ્ય જેવો બની રહે છે.

એ પછી પાપ-પુણ્યની મીમાંસા કરવા મથતી 'ચિત્રલેખા' એ ભગવતીગરણુ વર્માની એક હિંદી નવવક્યાનો ત્રી કિસનસિંહ ચાવડાએ કરેલો અનુવાદ જોઈએ એક જ ગુણ બે શિષ્યો-વેતાગ અને નિશળદેવ પાપ શુ છે તે સમજવા નીકળી પડે છે અને છેવટે બંને જણ ગુરુ પાસે પોતાનો અતુલ્ય વ્યક્ત કરે છે. પાપ કે પુણ્ય જેવી વસ્તુ નથી અને માનવી માત્ર સંલોભનો દાસ છે એવો ઉક્ત્ય છેવટે ગુરુ બંને શિષ્યોને આપે છે અને ત્યાં જ વાર્તા વિરામ પામે છે તત્ત્વગાનની ચર્ચા માટે ચોળચેરી પરિશિતિઓ, એની જ ચર્ચા કગ્તા અને લેખકના જ દોરી-સંચારે ચાલતાં હોય તેવા પાત્રો, એમના ત્વરિત માનસપતટા એ બધું વાર્તારસને પોષક નીવડતું નથી તત્ત્વગાનની ખોટી ઉપર વાર્તાને ટીંગાવી દોય તેવા ભાસ થાય છે. અનુવાદ દતાવળે ચર્ચો હોય એવી છાપ આ નવવક્યા વાચતા પડે છે અને છાપશૂલો બેશુમાર રહી ગઈ છે તેથી પણ વાર્તાનું આકર્ષણ ઘટે છે.

આ વર્ષની પશ્ચિમી સાહિત્યમાધી અનુદિત કૃતિઓમાં પીટર લેન્ડામકૃત Blanket Boy's Moon નો ત્રી જયંતી દિવસે કરેલો અનુવાદ એક

નોંધપાત્ર કૃતિ કહી શકાય. દક્ષિણ આફ્રિકાની ગજબીય ભૂમિકા પર ‘ખભે પિઠાડી દીડા ચાંદ’ રચાયેલી આ નવવક્યામાં ચિત્રવિચિત્ર કારમી અને કટોકટીભરી પરિસ્થિતિઓ સામે બાથોડિયા ભરતા મોનેરોનું અદ્ભુત ચિત્ર છે પછેડી એ બામુટો જાતિની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. મોનેરો પણ બામુટો છે. મોનાની નગરીના તેમજ સાકર નગરીના એના અનુભરોનું રસિક આત્મેખન આ નવવક્યામાં છે ગોરી સંસ્કૃત કહેવાતી પ્રજાના કાયદાએ સર્જેલા વિનિપાતોનો શિકાર બનતો જતા તેમાંથી પણ માયું હાંસુ કરી બહાર નીકળવા મથતો મોનેરો આ વાર્તાનું પ્રયત્ન આકર્ષણ છે. નાયકના જ કુકમને કારણે પોતાના ખાસ મિત્ર કેગના ખૂનમાં તેને દય ગંગવા પડે છે અને એ પછી પારાવાર પશ્ચાત્તાપ અને દેશ અને મગ્કાર માટે વીગ કમોં ક્યાં જતાં તેને અદાલત મોતની સજા ફરમાવે છે આવો જુવાન માણસ—જેનાં શૈયંભયાં કાર્યોની ગોરાઓ પણ કદર કરે છે તેને વર્ષો બાદ ફાંસીને માંચડે ચડવું પડે છે, ત્યારે કાયદાની જડતા વિશે કંપારી છટે છે. મોરેરો જેવા જુવાનનો રાજ્યને કે સમાજને ખૂબ ઉપયોગ હોવા જતાં મેજિસ્ટ્રેટ કાયદાની દાલ આગળ ધરે અને તેને મગ્વુ પડે એ ઘટના ગાંધો માટે કમનસીબ જ ગણાય

દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓ પર ગોરાની જોહુકમીનાં ચિત્રો, મૂળ લેખકે કહ્યું છે તેમ જરા પણ અતિશયોક્તિ વિનાનાં છે ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુભવે વાંચનારને આ પુસ્તકમાંના એવા પ્રસંગો વાંચતાં કશું નવું ન લાગે જતા દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓ પર જોહુકમી કગવામાં ઘઉં વાથું દિંદીઓ પણ પાછા પડતા નથી, એમાંથી જ મોટા રમખાણો પણ ફાટી નીકળે છે. દિંદીઓ પ્રત્યે પણ ત્યાંની પ્રજામાં ખૂબ અસંતોષ છે વર્ષો સુધી કચડાયેલી પ્રજામાં ધીમે ધીમે સ્વમા અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાનો કેવો ઉદય થાય છે એનું પણ સુંદર ચિત્ર આ વાર્તામાં છે. એ રીતે આ નવવક્યાનું સારકૃતિક મધ્ય પણ છે. મોનેરોનો જેમજ મોનેરોનો પુત્ર લીમે પણ અદ્ભુત રીતે ચીતરાયો છે. પિતાને મિત્રની ગજબ સારતો પુત્ર પિતાનું એક આશ્વાસન સ્થાન બની ગદે છે. પિતા પુત્રના એક જ યુવતી સાથેના ત્રેમવિકારોના પ્રસંગો પણ ખૂબ ઝીણવટથી આલેખાયેલા અને શ્વાસ અધ્ધર કરે તેવા છે ખભે પછેડી ઝાઝી ચાંદ જેનાર એક ગરીબ પ્રકૃતિબાળાના સદૃશ્યસદૃશ અંગે વચ્ચેનું ઘમસાણ આ વાર્તાનું મુખ્ય વસ્તુ છે.

અનુવાદકમાં અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતી બંને ભાષાની સારી મુજબ છે એની પ્રતીતિ આ અનુવાદ વાંચતા તરત જ થશે. અનુવાદ ખૂબ સ્વાભાવિક શૈલીમાં થયો છે.

અને 'સ્ટેડેમિ'ગેની એક કૃતિ ઉપરથી શ્રી વજલાલ પારેખે કરેલો અનુવાદ 'સ્ટેડેમિ-ગે' સુદ્ધતા વાતાવરણની બુદ્ધિશક્તિ લઈને એક સરકરી અસર મિ. ફેડરીક અને એક પરિચારિકા મિસ ડેથેરાઇનની પ્રેમકથા રચી કરે છે. સુદ્ધતા કંટાળીને મિ. ફેડરીક લગ્નકર્મમાંથી નાસી જઈ નાગરિક તરીકે રહે છે અને છેવટે બંને જાણી હોડીમાં બેની ગિવઅર્વેન્ડ ભાગી છૂટે છે. પરંતુ પ્રસૂતિમાં જ ડેથેરાઇનનું મૃત્યુ થતાં છેવટે મિ. ફેડરીક પાછો એકલવાયો બની જાય છે. વાર્તાની વચમાં કોઈ વાર મૈનિકોની સુદ્ધવિગેધી ધોષણાઓ અને સુદ્ધમાં થતી વર્ષા ખુવારી અને સુદ્ધવિગેધી મંતવ્યો સરકરી અક્ષરો દ્વારા પણ વ્યક્ત થયાં છે. વાર્તાના શીર્ષક 'સ્ટેડેમિ-ગે' ઉપરથી ઉચ્ચ ભાવનાની જે આશા બંધાય છે તે અંતે પાર પડતી નથી.

વાર્તામાં કોઈ ખાસ પ્રેરક તત્ત્વ જેવા મળતું નથી. અને 'સ્ટેડેમિ-ગે'ની મૂળ કૃતિનું નામ અનુવાદમાં નોંધાયું હોત તો યોગ્ય થાત. એકંદરે આ કૃતિ અનુવાદકના સામર્થ્યની પ્રતીતિ કરાવી શકતી નથી.

મદાન રશિયન લેખક ક્લવાન-ગુર્ગેનેવની 'શધસ' એન્ડ સન્સ' નવલકથા ઉપરથી શ્રી સ્વામીચંદ્રે 'પલ્લરાતો જમાનો' નામથી કરેલા આ અનુવાદમાં સમાજની રૂઢિઓ અને સમાજજીવનની જડતા-નિષ્ક્રિયતા સામે ક્રાંતિવાદી વલણ ધરાવનાર એક જુવાન જાગરોવની કથા આલેખી છે. એક તરફ નિકોલાઈ પેત્રોવીચ, પાવેલ પેત્રોવીચ, આન્ના વાસીલા ધિવાનીચ વગેરે રૂઢિવશ કે પ્રકૃતિવશ પાત્રો છે. એમની વચમાં મધ્યાં જ રૂઢિ અને મંતવ્યોને પડકારતો નિર્ગંધવાદી જાગરોવ છે. એનાં મંતવ્યો એ જગા પણ ક્ષેત્ર વિના કે લાગણીમાં તણાયા વિના સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. જીવન અને સમાજ વિશેના તેનાં મંતવ્યો, તેની પ્રેમવૃત્તિ, તેની મનકવૃત્તિ, તેના શોષ એ બધું જ વિશિષ્ટ છે, પરંતુ દુનિયા ઝટ ઝટ બદલાતી નથી. જાગરોવ જેવા યુવકના હૃદયોડાથી ટિપાતી દુનિયા ધીમી ગોકળગાયની ગતિએ આગળ વધે છે આમ છતાં ધૂમકેતુની જેમ સમાજમાં સક્ષેપ જગાડતો જાગરોવ થોડો ચમકાર તો અવશ્ય કરી જાય છે.

વાર્તાકારે માનવસ્વભાવની ભીતરમાં ચાલી રહેલી જિંદગીનું આ નવલકથામાં નિરૂપણ કર્યું છે. કૃતિ લેખકની વારંતવવાદી દૃષ્ટિનો સંગ્રહ ખ્યાલ આપે છે. અનુવાદમાં છાપખૂલો બહુ સ્તરી ગમ છે. એ નજીવા રોષ સિવાય અનુવાદ વિશે ખીજું કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી.

મિ. કુલ્ટન ઓગ્સ્ટર અને વીસ ઓક્સગ-રચિત 'ફાધર ફલેનેજન્સ બોયઝ ટાઉન' ઉપરથી અધ્યા શ્રી કુલવિહારીમહેતાએ 'હી'ડા અધારેથી' એ નામે અનુવાદ કર્યો છે. ગુનેગાર બાળકો પ્રત્યે ઉપદેશકની રહેમદિશી કે શિક્ષકની કડક શિસ્તની ભાવનાને બદલે તેમને માના જેવો પ્રેમ આપીને ફાધર ફલેનેજન્સે કેટલાં બધાં ગુનેગાર મનાતા બાળકોને ઉચ્ચ નાગરિકો બનાવ્યાં તેની પ્રેરક વાત રસ્યક શૈલીમાં કહેવાઈ છે. ફાધર ફલેનેજન્સના જીવનપ્રસંગો તેમજ તેમણે કરેલા પ્રયોગો અને તેમાં તેમને નડતર રૂપ આર્થિક તેમજ ખીજી મુશ્કેલીઓ વગેરેનું ખ્યાલ એ દિશામાં કાપ કરનારને પ્રેરક બને તેવું છે. સવાસો પાનાંનું આ નાનકડું પુસ્તક પ્રસંગોની ગસિકતાને કારણે તેમજ શિક્ષણ અને માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ પણ નોંધપાત્ર છે.

(૩) નવલિકા

નવલિકાના ગ્વરૂપ માટે અનેક નવી નવી શક્યતાઓ દર્શાવતો શ્રી મુરેશ જોશીનો વાર્તા સંગ્રહ 'શુદ્ધપ્રવેશ' નવલિકાક્ષેત્રે એક વિરિપટ અર્પણ છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓને ટૂંકી વાર્તાના સિદ્ધાંતોના સામાન્ય ગળથી માપવા જોઈએ તો સરિયામ નિષ્ફળતા જ સાપડે; બિંદુ, મનને આઘાત લાગવાનો સહવ પણ ખરો. દા ત ઘટના એ ટૂંકી વાર્તામાં પ્રાણરૂપ ગળાય, પગલું આ લેખકની વાર્તાઓમાં ઘટના તો સાવ આછી પાતળી-કાચી પાકી- અને એના સંદર્ભમાં મનના ભમરાઓનું આલેખન વિશેષ. એમાં જ લેખકની અને વાર્તાની સાર્થકતા. જે વાર્તા ઉપરથી સંગ્રહનું શીર્ષક નક્કી થયું છે તે 'શુદ્ધપ્રવેશ' વાર્તાનું જ કેન્દ્ર તત્ત્વ જોઈએ. પ્રકૃત્યે પોતાના ઘરમાં જે છાયાઓ જોઈએ એક તો પોતાની પત્નીની અને ખીજી બમ એ જ ઘટનાના એના મનમાં જે પ્રત્યાઘાતો પડ્યા, મનમાં જે ભમરા પેદા થયા તેનું નિરૂપણ વાર્તામાં મુખ્ય છે.

પ્રકૃત્તના એ પ્રત્યાધાતો એના મિત્રની સાથેના વાર્તાલાપ દ્વારા વ્યક્ત થયા છે. છેવટે એના મિત્રે જ એની આજીવની પેની પરાઈછાયને બોચી પકડીને પટ્ટી નાખી અને ચીમ સંજ્ઞાધર્મ એ ચીસ પ્રકૃત્તને અંદર ખેંચી ગયો એ અંદર ગયો ત્યારે એને લાગ્યું કે પોતે બહાર ગઈ ગયો હતો અને એનો પડછાયો જ અંદર પ્રવેશ્યો હતો આવો છે વાર્તાનો અંત. લેખકને ધનુષ્યુ વ્યંગ્યાર્થ દ્વારા કે ધ્વન્યાત્મક રીતે કે પ્રતીકો દ્વારા વસ્તુવ્ય રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન અભિનિવેગ છે. એથી કેટલીક વાર વાર્તા ધૂધળી અને અપાટ ગઈ જાય છે આ વાર્તામાં પણ અતિમ વાક્ય દ્વારા જ વાર્તાનો ધ્વનિ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયામ થયો દેખાય છે. 'એ અંદર ગયો ત્યારે એને લાગ્યું કે એ બહાર ગઈ ગયો હતો ને એનો પડછાયો જ અંદર પ્રવેશ્યો હતો.' (૫-૧૫૮) એ. અર્થ એ કે એ સમયની પાછળ ગઈ ગયો હતો. હવે માત્ર પ્રાણ વિનાના બે.ખાનો જ ગૃહપ્રવેશ હતો. વાર્તાકથનની આખી પદ્ધતિ અવગત ન્યારી છે-વિશિષ્ટ છે, પરંતુ વાર્તાકારે જે ઘટના કે જે પાત્ર વાર્તામાં રજૂ કર્યું તેમાં કાંઈ સમિતિ દોવી તો આવશ્યક ખરી ને? પ્રકૃત્ત જેવા મુશિક્ષિત જુવાનનું આવું બીરુ વર્તન વાર્તાવિક કેને લાગશે?

પરંતુ વાર્તાકારને ધન્યાનો વાર્તાવિકતા કે પ્રતીતિ કરતાં કરતાંય વિશેષ ગમ ધરિ સૂચન કે પ્રતીકો દ્વારા પન્નિચિતિના આધાતે બની કરેના સંવેદનાનું આલેખન કરવામાં છે અને અવગત, લેખક એમાં કોઈ કોઈ વાર સારી એની કુશળતા દર્શાવી શક્યા છે.

'નગ દમરની' વાર્તામાં ઘટનાની અમુક સ્થળે માંડણી કે તેનું ગરગિયત નિરૂપણ કે એવા કોઈ બધનને લેખકે ગ્રીકાર્યું નથી. વાર્તા પ્રતીકાત્મક છે. નગદમરનીની ફિરમમા આવતો અજમર દમરનીને અને છે સિનેમાની અંદર અધાગમા ચિનાની સાથળ પર જાણે કે તેને ગ્રમી જવા મથતો હોય મેરો દગ્ગો હાથ અજમરનું પ્રતીક બને છે આર્થિક વિયમતા અને પતિની બેઝગીધી મુજાએલી ચિના આ વિચિત્ર પન્નિચિતિનો આધાર સરઆતમા અનુલચી ધોમે ધોમે પોતાની સંવેદનાને કેરી મૂર્ચ્છિત કરી નાખે છે તેનું ક્યાત્મક નિરૂપણ થયું છે. ચિત્રની સમગ્ર મનોલીલા લેખક આપેના અજમર વગેરે પ્રતીકોની સદાયથી સુદૃઢ રીતે આવેખી શક્યા છે. આકસ્મિક બની ગયેલી ઘટનાએ ધૂટ (કે ધૂતી) બનેલી ચિના વેર આવીને ચતિને પણ પોતાની બેવકફનો

જાણે કે પૂરો જલ્દો ચૂકવવા માગતી હોય તેમ પ્રેમરસમાં ઝળકાણી દે છે.

‘કાલીયમર્દન’ વાર્તામાં લોહીની વાસનાના ઉન્માદરૂપી કાલીય નામને નાચવા જતા અને પરાભવ પામતા જુવાનની વૃત્તિઓ અને સ્ત્રી પ્રત્યેના તેના ઉન્માદી વર્તોવનું ક્રમક્રમાટી ભયું વર્ણન છે. આખો ય પ્રસંગ પ્રતીકો દ્વારા રજૂ થયો હોવા છતાં તેમાં કોઈને સુરુચિભંગ દેખાય તો તેમાં તેનો દોષ નથી.

‘વારતા કહોને’ વાર્તામાં પતિની શારીરિક નબળાઈને કારણે માંતુ-જૂથ અમુલ્યવતી ચંપાનો પરાયા પુરુષ સાથેનો વર્તાવ આધાતજનક છે છતાં એ વાર્તા છેવટે તો ખરેખર વાચકને અપ્રીતિ જલ્દી તેની બની જાય છે.

‘ચુંબન’ વાર્તામાં પણ તંદાવરચામ સુપુષ્પ મનોવિકારના સળવળાટનું ખૂબીપૂર્વકનું આલેખન છે. આ સંપ્રદાઈની વાર્તાઓ મુખ્યત્વે જીવનનો કે મનનો તાગ માપવા મથતી હોવાને કારણે વાર્તાલેખકે વર્ણનોમાં કે આલેખનમાં રાખી છે. પ્રતીકોનો છૂટથી ઉપયોગ, દૃષ્ટિતાનું નાવીન્ય, શબ્દોની ઠરઠસર, ગ્રીણવટ દ્વારા વક્તવ્ય બને તેટલું સ્વ-પાત્મક રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે આ વાર્તાલેખકની શૈલીની વિશિષ્ટતાઓ છે અને એ વિશિષ્ટતાઓને કારણે જ ઠંડકીક વાર વાર્તામાં જનિ તેમજ અર્થની અરપષ્ટતા, માનસિક આઘાત પ્રત્યાધાતોનાં વર્ણનોમાં એકરૂપતા વગેરે દોષો પણ સર્જાય છે.

એમ છતાં અત્યાર સુધીના વાર્તાસંપ્રદાઈમાં વક્તવ્ય તેમજ શિષ્ટ-શૈલીની દૃષ્ટિએ નવી જ ભાત પાડનાર આ વિશિષ્ટ વાર્તાસંપ્રદાઈ ખરેખર સ્વાગત છે.

આ વર્ગે સિદ્ધહરત નવલિકાકાર શ્રી ગુલાબદાસ બોક્કરનો એક નવો વાર્તાસંપ્રદાઈ ‘પ્રકાશનું સ્મિત’ પ્રગટ થાય છે. જીવનનો અમુક ખૂણા ઉપરથી Snapshot લઈ તે દ્વારા જીવનની કોઈ ગહનતા પ્રગટ કરવામાં લેખક કુશળ છે. પાત્રોનું માનસવિશ્લેષણ પણ તે અજબ કુશળતાથી કરી શકે છે. જીવનના અનુભવને કે સત્યને પ્રગટ કરવા માટે આગેહૂય પરિસ્થિતિની રચનામાં પણ તે ચતુર છે. પરિસ્થિતિ દ્વારા સત્ય કે કોઈ વિશિષ્ટ જીવનદર્શન પ્રગટ થતાં જ ત્યાં વાર્તા વિરામ પામે છે. ટૂંકી વાર્તાના શિષ્ટતા એમના સારો એવો અભ્યાસ અને અનુભવ એમના ખીજ વાર્તાસંપ્રદાઈ જેમ આ વાર્તાસંપ્રદાઈ પણ દેખાશે. સંપ્રદાઈની

પહેલી જ વાર્તા 'એક દંડમુદ'માં એક જુવાનનું ભારતના મુંદર ભાવિ વિશેનું સ્વપ્ન અને તેની સાથે જ આશ્ચર્ય માટે જીવ પર આવીને લડતી એ રૂપલિનીઓનું તેણે જોયેલું વર્તમાન ચિત્ર—એ દ્વારા જ લેખકે વર્તમાન ભારતની કંગાલિયત પર આંગળી મૂકી દીધી છે.

'ધૂણા કે કડુણા'માં પોતાના એક પ્રેમીને બચાવવા એક નારી પોતાના પતિ ઉપર પોતાની જ બહેન સાથે ખરાબ સંબંધનો આરોપ કરે છે. પોતાની પ્રિય બહેન માત્ર બાર તેર વર્ષની; એની સાથે પોતાના પતિનો સંબંધ એ તો કેવળ અશક્ય થતો. બીજા તપાસમાં જ તે વહી પડે છે, પરંતુ પ્રેમીને બચાવવા તે ખૂબ તંગ થઈને પણ પોતાની જ લાકડી બહેન સામે જુગારની આપે છે કે 'ઈંદુ પહેલી પરિપક્વ થઈ ગઈ હતી.' અને ત્યાર જ તે હિસ્ટેરિક બની જાય છે અને આમ એક તરફ પ્રેમી અને બીજી તરફ પોતે ખૂબ આહેલી છું—કેટલી તાણ એણે અનુભવી હશે! એની ધૂણા કરવી કે એની કડુણતા જોવી?

'મૂળ બીડી ગઈ' વાર્તામાં સતીના ઉચ્ચ આદર્શો પહોંચવા અંખતી એક કન્યા—હીરા પરપયા પછી જુગારી અને લપટ પતિ મળવાને કારણે કેટલી બધી હદે વિકૃત બને છે તેનું માનસશાસ્ત્રીય નિરૂપણ લેખકે કરેલું છે. રમાકાન્ત હીરાને સદાનુજૂતિપૂર્વક સમજાવે છે : 'હીરા, હજીયે શું વહી ગયું છે? હજીયે તું હતી તેવી.....' પણ હીરાનો એક જ જવાબ છે : 'હવે ઈ વાતની મૂળ બીડી ગઈ!' જે હીરાને અનીતિનો પડછાયો થઈ ગયો ન હતો તેની અંતે એને મૂળ જ નીકળી ગઈ. અનીતિ જ એનો પડછાયો બની ગઈ એ કડુણતા લેખકે વ્યક્ત કરી છે.

'સંસાર'માં હડકાધું ફૂટડું કરડવાથી હોસ્પિટલમાં પડેલા પુત્રનો રોગ જાણી તે સાંભળે યાચ તે માટે પ્રાર્થના કરતી છતાં 'પોતાનો જીવ બચાવવા પુત્રથી દૂર ભાગતી માતાના ચિત્ર દ્વારા લેખકે 'સંસારનું' એક કડુ રહસ્ય પ્રગટ કર્યું છે.

✓ 'ચિત્રાનું' ચત્રચિત્ર' વાર્તા આ સંગ્રહની એક વિશિષ્ટ વાર્તા કહી શકાય. સુંદરતમ અને વિખ્યાત ફિલ્મ-તાલિકા ચિત્રાને જવાહરની એક સલામાં આમંત્રણ મળે છે. જગતના એ મુદર અને મહાન પુરુષની નજર ખેંચવા—એક પણ માટે પણ એની નજરમા વસવા ચિત્રા મરણિયો પ્રયાસ કરે છે. એ યાચ તો જગતમા પછી એને કશું જીવવાનું બાકી ન રહે 'સંકુન' ધ્યાન આકર્ષિત કરતી ચિત્રા સલામાં પ્રવેશે છે. જવાહર પણ તેને

જુએ છે. સીધા તેની પાસે જ આવી તેનો પરિચય પૂછે છે. ચિત્રા ઓરો-
ગ્રાફ ખૂંટ તેમની સામે ધરે છે. એની આડમાં બેનેતાં મુખ આપી સમાધી
જુદાં સંતાપ છે. એક ખીજની નજદીક એ મુખ આવે છે અને જવાહર મીડો
માર્મિક વિનોદ કરતા કહે છે: ‘દેખો તો કાઈ હમે દેખ ન લે.’ ચિત્રાને
જોઈતું હતું તે મળ્યું, પણ એ એનો વિજય ન હતો અને છતાં એ
પરાજયથી પણ તે ધન્ય બની હતી. એની જાતીયવૃત્તિનું જવાહરના
એક જ મમ્મથી જિવંતી થયું. એ પાવક રમરણમાં તે ખોવાઈ ગઈ.
એના મિત્ર પ્રેમી-જૂથ સાથે ચિત્રા જોવા જવાનો એ દિવસે વાયદો હતો.
જૂથ આવ્યો, પણ ચિત્રાએ કહી દીધું: ‘આજે તો નહીં જ.’ ચિત્રાના
જીવનની એ ધન્ય ક્ષણનું આલેખન કરવામાં જ આ વાર્તાની સાર્થકતા છે.
સુંદર સંસ્કારી અને સૌંદર્યપ્રેમી જવાહરના પાત્રને અને તેમના માનસને
લેખકે અદ્ભુત કૌશલથી અને આબેહૂબ રજૂ કર્યું છે. સંગ્રહની ખરેખર
આ એક સમર્થ વાર્તા છે.

‘પ્રકાશનું રિમત’ માં લેખક શુ કમાયો તેનું માર્મિક આલેખન
છે ધનદોલત અને સમૃદ્ધિ તો લેખકને ન મળ્યાં, પણ, મરણપથારીએ
સૂતેલી યુવતીનો સાહિત્યકૃતિ પ્રત્યે આત્મસંતોષ અને લેખકને અંજલિ
એ જ લેખકની સાચી કમાણી બની ગઈ.

‘દેશદર્શન’, ‘રોટલો અને હૃદય’ વગેરે વાર્તાઓ પણ પરિસ્થિતિના
માર્મિક નિરૂપણ અને કટાક્ષને કારણે નોંધપાત્ર બની રહી છે.

‘સરહદની સ્ત્રી’, ‘એક રાત’, ‘મુબઈ નગર’ વગેરે સામાન્ય કક્ષાની
વાર્તાઓ છે. ‘એક રાત’ નો પ્રસંગ ધારી અસર હિપ્પજવે તેવા પ્રતીતિકર
બની શકતો નથી. એકંદરે આ વાર્તાસંગ્રહ લેખકના પૂર્વના વાર્તાસંગ્રહોની
હરોળમાં પોતાનું સ્થાન સાચવી શકે તેવી શક્તિ અવશ્ય દાખવે છે.

આ જ લેખકના વિવિધ વાર્તાસંગ્રહોમાંથી મંગલ નીતિમયતાનો
સ્પષ્ટ ખ્વનિ જોઈ આવતો હોય તેવી સોળ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ‘જીવનનાં અમૃત’
નામથી સરતું સાહિત્ય કાર્યાલયે પ્રગટ કર્યો છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવેશ
થયેલી વાર્તાઓ નીતિમતાના કેટલીક વાર સ્પષ્ટ પુરસ્કારથી અથવા તો
કેટલીક વાર નીતિ અને મંગલતાનો ખ્વનિ વ્યક્ત કરી વાચકવર્ગને પ્રેરક
અને રોચક બને તેવી છે. ખાસ કરીને ‘જીવરામભાઈ’ ‘પંડિતજી’
‘અર્ધો કલાક’, ‘ક્યાં ગયો એ કિશોર’ ‘દેશદર્શન’ જેવી વાર્તાઓ
એની કલાનીતિની શક્તિને કારણે વિશેષ રુચિકર બનશે.

આ લેખકના પ્રથમ જ વાર્તાસંગ્રહ 'લતા અને બીજી વાતો' ની આ વર્ષે ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે તે લેખકની વાર્તાકલાશક્તિનો તેમજ તેમની વાર્તાની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે. લેખકના વાર્તાસંગ્રહોમાંથી ચૂટી કાઢેલી વાર્તાઓનો એક બીજો વાર્તાસંગ્રહ 'ઝોકરની ઝૂંઘ વાર્તાઓ' નામથી પ્રગટ થયો છે. એમાં 'લતા શુ બોને?' જેવી વાચકવર્તમા પ્રવળ આકર્ષણ જમાવનારી, 'ચિત્તો ચનચિત' જેવી જવાહરને પણ પાત્ર તરીકે નિરૂપનારી વિશિષ્ટ આનંદ આપનારી, શુભામુદ્રીન ગાડીવાળો તેમજ 'ધૂમસેર' જેવી વાચકવિખ્યાત વાર્તાઓ પસંદ થઈ છે. અષ્ટ વાર્તાની પસંદગીમાં દષ્ટિ લેખકની પોતાની રહી છે. 'ઝોકરની ઝૂંઘ વાર્તાઓ' વાંચ્યા પછી પણ એમની બીજી કેટલીક ઝૂંઘ વાર્તાઓ વાચવી બાકી તો રહે છે જ શ્રી સુવ્રજ મેટાઈએ આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના રૂપેટ્ટી કીવાતના આછો ઇતિહાસ આપતા ઝોકરની વાર્તાનો પરિચય કરાવવાનું ઈર્તવ્ય બજાવ્યું છે.

લગભગ ત્રણ દાયકાથી નવલિકા તેમજ નવલકથાક્ષેત્રમાં એકધારી પ્રવૃત્તિ કરનાર આપણા એક પીઠ લેખક શ્રી ધૂમકેતુનો નવો વાર્તા સંગ્રહ 'મગલદાપ' આ વર્ષે પ્રગટ થાય છે. 'લાવનામય અથવા તો જિમ્મિલ પ્રસંગો' તેમજ મનોરમ ગઈશી દાગ શુવન-કલા વિષયક સુદર રહસ્યો વ્યક્ત કરવાનું શ્રી ધૂમકેતુને વિશેષ ડુએ છે. 'ડોલરકળી', 'રૂપ અને અરૂપ', 'ફૂલની રાણી', 'બીખારી રાજ' વગેરે અનેક વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં એ પ્રકારની છે. આ પદ્ધતિનું લનરથાન એ કે સૂત્ર કે રહસ્ય એ કેાઈકે વાર વાતનિ દીઠાવવાની ખીટી બની જાય છે. 'ડોલરકળી' જેની વાર્તા આ લેખને સાચો પણ પાડે છે.

ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે લાવનાનો સ્પર્શ દેવાથી વાર્તામાં ક્ષા યની મહેક આપ્યા કરે છે. આમશુવનના કે નીચના ધરમાં લાવનાની કે માનવતાની મટેક આનેખવાનું લેખકને ખૂબ પસંદ છે. એથી જીવદુ, આધુનિક સંસ્કારિતા કે શહેરસંસ્કૃતિ ઉપર લેખક કેટલીક વાર કટાક્ષપ્રહાર પણ કરે છે. 'અધારુ' અને 'અજનાગુ' વાર્તામાં સંધાની ઉદાત્તાતા, 'પટાવાગો અને માટેમ' માં લિખાણી પ્રામાણિકતા અને તેના વિરોધમાં ચતુરજની અપ્રામાણિકતા અને એ દાગ સંસ્કારી અને જીજ્ઞા પ્રદેશતા લોકો પર પ્રહાર, 'દસરાજ' વાર્તામાં પ્રામાણિકતાને કારણે મૂર્ખ કરતો અને શુવનવિનાશ નોતરતો દસરાજ વગેરે દર્શાવેલા ઉદાહરણ લેખે નોંધી શકાય.

‘ક્યાંય દેખાતો નથી વિશ્વાસ’ એને વાર્તા કહેવા કરતાં પ્રસંગ-ચર્યા, કહેવી વધુ ઉચિત છે. એ દ્વારા લેખકે રાજકારણના એક અનિષ્ટ-પક્ષાપક્ષીને નિશાન બનાવ્યું છે. ‘સાચો જોગી થયો’ વાર્તા વધુ પડતી ભાવનાત્મક અને નાટ્યાત્મક છે. ‘જનેતા ખોઈ હતી’ એ વાર્તામાં ગિરધરની ભાવનાના ટુકડા કેમ થાય છે તેનું ધ્વન્યાત્મક આલેખન છે.

શૈલી ભાવના વિચાર પ્રસંગ વગેરેની બાબતમાં આ ‘મંગલદીપ’ સંગ્રહ લેખકના આ પૂર્વેના વાર્તાસંગ્રહને અનુસરે છે. વાર્તાક્ષેત્રે એ જ બેલટથી હજી આ લેખકની ક્લમ એકધારી ચાલ્યા કરે છે તે આતંદની ખીના છે.

શ્રી. પુષ્કર અંદરવાકરનો વાર્તાસંગ્રહ ‘અંતરદીપ’ બહુધા ગ્રામ-જીવનને લક્ષ્ય કરે છે. ગામડાના શેઠ શાહુકાર, પગીપોલીસ, સંતજાતિ, ખેડૂત કન્યા, માછીમારણ વગેરે વિવિધ પાત્રોની સૃષ્ટિ આ વાર્તાસંગ્રહમાં પથરાયેલી છે. માનવના હૈયામાં રહેલી કુટિલતાને અને તેના દંભને વ્યક્ત કરવાની આ લેખકને સારી ક્ષમતા છે. પહેલી જ વાર્તા ‘ભોગવ તું’ માં ગામની ઊજળી વર્ણની વડુવારુઓ બચે તે માટે ફોજદાર અને પોલીસો આગળ પૂંજ શેઠની વિનંતીને માન આપીને પોતાના સ્ત્રીત્વને ધરી દેતી નાનકડીને જ્યારે રૂંદે રૂંદે ગરમી ફૂટી નીકળે છે અને દયા માટે નાનકડી પૂંજ શેઠ પાસે જાય છે ત્યારે ધર્મિષ્ઠ શેઠનો જવાબ એ છે કે, તારાં કર્મો તું ભોગવ. ‘ધરમનો અવતાર’ માં ગરીબોને રોવડાવતો રવો શેઠ પણ આ જ પ્રકારનો છે ‘મણિનો વીમો’ વાર્તામાં પરમાર્થી હોવાનો દંભ કરી પોતાની વિધવા ભાભીનો વીમો હજમ કરી જનાર દેવસી પટેલ પણ એ જ પ્રકારનો છે.

વાર્તામાં જેમ પાત્રસૃષ્ટિ વિવિધતા ભરી છે તેમ વિષય પરત્વે પણ લેખકે સારું વૈવિધ્ય જળાવ્યું છે. પ્રેમની, શૌર્યની, માનવજાતની દોંગાઈની, દંભની એમ અનેક પ્રકારના વિષયોને લક્ષ્ય કરતી વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં છે. વાર્તાઓમાં પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિની જમાવટ કરી ચોટ સાધવામાં વાર્તાકારનું કૌશલ કેટલીક વાર્તાઓમાં સરસ રીતે પ્રતીત થાય છે.

આ હેતુ માટે લેખકે ગામડાની તળપદી બાનીનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. એને કારણે વાર્તાઓમાં વાસ્તવિકતા જળવાય છે અને વાર્તામાં જેમ આવે છે, પરંતુ માત્ર ભાષા એ જ વાર્તા નથી એ તરફ પણ લેખકનું

લેક્ષ જે 'આણું' આવશ્યક છે. કેટલીક વાર એ ભાષાની જાળમાં વાર્તાનું વેળું ગૂંથવાઈ જાય છે અને રસક્ષતિ થાય છે. ગ્રામજીવનની બળકટ બાનીનો ઉપયોગ લેવો થાય અને તે ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં યોગ્ય છે, તોપણ વાર્તાવસ્તુને બોગે એ તળપટી બાની જ વાર્તામાં મુખ્ય અંગ બની જાય એ ધ્યાનમાં રાખવું.

એમ છતાં એકંદરે ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં — ખાસ કરીને ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં આ સંપ્રદાય મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી શુભવત્તા એમાં છે.

શ્રી. પીતામ્બર પટેલના 'કદપના' વાર્તાસંગ્રહમાં વિવિધવિધ દાખવતી વીસ વાર્તાઓ છે. એમાં સિનેમાસ્ટ્રી, પ્રેમની બેવકાઈ, સમાજ-જીવનમાં નારીની કરુણતા વગેરે વિષયો મુખ્ય છે. 'મેરી તસવીર જરૂર ઊપાએગા' માં હીરોઈન બનવાની લાવસામાં ડાયરેક્ટરનો શિકાર બનતી એક યુવતીનું ચિત્ર છે. 'નીલામરી' માં એક અભિનેત્રીના માતૃહંસની કથા-વ્યથા છે. 'સંસારનીયા મા જૂતકાલીન અભિનેતાની વર્તમાન જીવનમાં કેવી ઉપેક્ષા થઈ છે તેનું' કરુણ ચિત્ર છે. 'વાત્સલ્યનું આકંઠ' 'નારીનું અંતર' 'રડવું આકાશ' વગેરેમાં નારીજીવનની કરુણતા વર્ણવાઈ છે. 'ગરમ કોટ' જેવી વાર્તામાં ગરમ કોટને કારણે સૈનિક જીવનના ઉદ્યમાત રવખમાં બેઠી લડકી બિઠનાર મનોર પટેલનું માનસ વ્યક્ત થયું છે. 'શુદ્ધશિલ્પી' માં શુદ્ધ અને સિખ વચ્ચેનો મગલ સમઘ વર્ણવાયો છે. વાર્તાનું શીર્ષક જેના ઉપરથી નક્કી થયું છે તે વાર્તા 'કદપના' માં 'કદપના' નામની યુવતીના જીવનની કરુણતા વ્યક્ત થઈ છે. લેખકનું આ વાર્તા પાછળનું વક્તવ્ય એ છે કે લેખકો ઘણી વાર લખે છે તેવું નારીજીવન મુખી અને સમૃદ્ધ નથી હોતું; નારીના હાસ્ય પાછળ ઘણી વાર આંસુના ઓધ હોય છે.

શ્રી પીતામ્બર પટેલે આ સંપ્રદાય પૂર્વે કેટલીક સરસ વાર્તાઓ રચીને વાર્તાસાહિત્યમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવી છે. આ સંપ્રદાય પણ સામાન્ય વાર્તાસિક વર્ગને આકર્ષશે.

ટૂંકી વાર્તાના એક બીજો સંપ્રદાય 'હીરાની ચમક' ની દેવે તપાસ કુંગેએ. સદગત શ્રી રમણલાલ દેસાઈનો એ, સભવ છે કે, હેલ્લો વાર્તાસંપ્રદાય. આ સંપ્રદાયમાં કુલ પંદર વાર્તાઓમાંથી પાંચ પૌરાણિક વસ્તુ નિરપે

છે. આ પાંચ વાર્તાઓમાં લેખકની પહેલાંની કવચનું સામર્થ્ય દેખાતું નથી. ફિક્કી કથનશૈલી અને કોઈ ખાસ અર્થદર્શન વિનાની આ વાર્તાઓ વાચકને નિરાશ બનાવે છે.

૨ એ સિવાયની વાર્તાઓમાં 'કમલનયના' કૌંઠક ધ્યાન ખેંચે છે બંગાળના દાકર દેવસિંહ કમલનયનાનો પ્રેમ મેળવવા માટે તેના પતિનું માથું કપાવે છે. રોમે ભરાયેલી કમલનયના રણચંડી બને છે. તેનું ખપ્પર દાકરના માથાથી ભરાય છે શૌર્યની ઝમક અને સ્ત્રીત્વના પ્રતાપનું ચિત્રણ વાર્તાને રસમય બનાવી જાય છે. બીજી એક વાર્તા 'અણધારે મેળાપ'માં લગ્નની પસંદગીની બાબતમાં જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેનું ધર્ષણ રજૂ થયું છે. 'આમશિક્ષકનું ગૌરવ'માં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના ભાવ-ભર્યા સંબંધનું મધુરું ચિત્ર છે. વાર્તાનું શીર્ષક જેના પરથી નક્કી થયું છે તે 'હીરાની ચમક' આ સમ્રાટની છેલ્લી વાર્તા છે. વાર્તા ઇતિહાસના પ્રાક્ષણવાળી છે. વસ્તુ એવું છે કે શાહજહાં ઔરંગઝેબ સુરત મુસલમાન હોઈ વ્યસનોના કદર વિરોધી છે. એક સાધુને ભાંગના વ્યસન માટે તે તિરસ્કારે છે સાધુ તેના ધમ્મડાં જોઈ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારે છે કે એ શાહજહાં પણ એક દિવસ વ્યસનમાં પછડાશે. ત્યાર પછી ઔરંગઝેબ ખાન-દેશમાં સૂબા તરીકે જાય છે ત્યાં હીરા નામની દાસી સાથે પ્રેમમાં પડે છે. દાસી સાથા પ્રેમના પુગવા માટે શરાબની એક જ પ્યાલી શાહજહાંને પિવડાવવાનો આગ્રહ સેવે છે હીરાના સૌંદર્યથી મોહિત થયેલો ઔરંગ-ઝેબ શરાબ પીવા તત્પર બને છે. વાર્તાના આ પ્રસંગ વાંચતા પ્રશ્ન એ થાય છે કે હીરાએ પ્રેમની સમ્યક્ષની કસોટી માટે શરાબની પ્યાલી શાહજહાંને પિવડાવવાનું કેમ પસંદ કર્યું. શું બીજી એકે કસોટી-સાથા પ્રેમની-તેને સહી નહિ. પણ ઔરંગઝેબ માટે પેલા સાધુએ ભાખેલી ભવિષ્યવાણીનો વિચાર કરતા આ પ્રસંગની તાલમેલ સમજાઈ જાય છે. આમ સમ્રાટના શીર્ષકનું ગૌરવ આ વાર્તા દેખાડતી નથી. લેખકના 'ઝાકળ' અને 'પકળ' વાર્તાસંગ્રહો વાંચનારને આ વાર્તાસંગ્રહ એમની આયમતી કલમનો અણુમારો આપશે.

૩ ગુજરાતી હાસ્યરસના સાહિત્યના સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી ધનસુખનાલ મહેતાનો હાસ્યરસિક વાર્તાસંગ્રહ 'ખોળો ભર્યો' નામથી આ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થાય છે. શ્રી ધનસુખલાલમા સારી અંગ્રેજી હાસ્યરસિક વાર્તાઓ ગુજ-રાતીમાં સફળ રીતે રૂપાંતરિત કરવાનું તેમજ સ્વતંત્ર રીતે પણ એવી

વાર્તાઓ લખવાનું સારું કૌશલ છે. આ સંગ્રહમાં પહેલી દસ વાર્તાઓમાં એમની હામ્ય નિષ્પન્ન દરવાની શક્તિના ચમકારા મળશે અને બીજી રૂપાંતરિત કૃતિઓમાં પણ એવું જ કૌશલ દેખાશે. આ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓ આ પૂર્વે પ્રગટ થઈ ગઈ છે. આ સંગ્રહની લગભગ બધી જ વાર્તાઓ સામાન્ય તેમજ શિક્ષિત વાચકને નિર્દોષ આનંદ આપી શકે તેમ છે. નર્મ તેમજ મર્મ બંને પ્રકારનાં હામ્યનો આવ્યાદ આ સંગ્રહમાંથી મળી શકશે. લેખકની આ પૂર્વેની હામ્યસિક્કવાર્તાઓની દરોળમા આ વાર્તાઓ પણ ધ્યાન પામી શકે તેમ છે.

ઉપરના જેવી જ કક્ષાનો બીજો એક સંગ્રહ 'ગરવી ગુજરાતજી' પણ હામ્યરસની જ લહાણ કરે છે. એમાં બધી જ વાર્તાઓ મૌલિક છે. કેટલીકમા મુરતી જીવનનો રંગ પણ લેખકે દર્શાવ્યો છે. વાર્તાઓ ઉપરાંત 'બ્રહ્મ મારવાની કલા' વગેરે નિબંધિકામાં પણ લેખકનું મર્મ-કૌશલ પ્રતીત થાય છે.

આ જ લેખકની એક જમાના પૂર્વે ખૂબ જાણીતી થયેલી હામ્યરસિક વાર્તાઓના સંગ્રહ 'હું' મરલા અને મિત્રમંદળ' ની નવી આવૃત્તિ બહાર પડી છે તે હામ્યરસિકો માટે આનંદની બીના છે.

'સોલ્ડ' કીધુગની કીર્તિકથાઓ' એ ત્રી અબાવાલ ના. મિત્રોના વાર્તાસંગ્રહની લગભગ બે દાયકા પછી બીજી આવૃત્તિ થાય છે તે તેની ગતિવિધિને કાળે જ. અર્થાત્તો વાર્તાની રેકનિકની કશી વપઝવ વિના આ વાર્તાઓ મીઠે સીની રસલયો મચોટ પ્રસંગો દ્વારા અને કથાકથાક 'મુંદર વિચારકણિકાઓ' દ્વારા વાર્તારસિયાઓના હૈયા તરબોળ કરી શકે તેવી છે. કિશોર વિદ્યાર્થીઓને તો આ વાર્તાઓ વિશેષ રુચિકર નીવડે એવી આકર્ષક પ્રસંગબૂધ્ધી લેખકે કરી છે. સંગ્રહની મોટા ભાગની વાર્તાઓ પાટણના ગજા સિદ્ધરાજનાં ચૌરવ, વસ અને કલકની કથાઓ છે. એની સાથે માથે ચુંબલ મહેતા, ઉદયનમત્રી, મીનજદેવી, કલ્પરાજ, હીરાધર, રાણકદેવી વગેરે પાત્રોના પણ આકર્ષક ચિત્રણો થયા છે વાર્તામાં પરિચિતિઓ દ્વારા સચોટ સવાદને કારણે નાટ્યાત્મક લાગે છે. સોવકી યુગના સમયનું ચિત્ર ઉપસાવવાનો લેખકે આ સંગ્રહ દ્વારા પ્રયાસ કર્યો દેખાય છે. ઐતિહાસિક હકીકતો ઉપરાંત દત્તકથા અને કમ્પનાનું મિશ્રણ પણ આ વાર્તાઓમા દેખાશે. અને તેથી તો વાર્તાની ઝમક વધી છે. વિદ્વાન

વિવેચક શ્રી અનંતરાય રાવળે આ લેખકની વાર્તાશક્તિનો મોગ્ય પરિચય પુસ્તકને આરંભે કરાવ્યો છે.

‘આગમન’ એ શ્રી અલાભાઈ પટેલનો વાર્તાસંગ્રહ છે આ પૂર્વે પણ તેમના આગેક વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. ‘આગમન’ ની પહેલી વાર્તા એકસો બાર પાનાંની લાખી ટૂંકી વાર્તા છે. પરાયા પુરુષથી જન્મેલો પુત્ર માતા પિતાના જીવનમાં કેવો ત્રાસ ફેનાવે છે અને છેવટે પ્રસન્ન દામ્પત્યના ફલરૂપે જન્મેના ગોવિંદનું આગમન માતાપિતાના સંસારને કેવો સુખધુર બનાવે છે તેનું એ વાર્તામાં નિરૂપણ છે. પ્રસંગોની અપ્રતીતિકરતા, ચિથિલ પ્રસંગરચના, સંવાદોમાં કૃત્રિમતા વગેરેને કારણે વાર્તા નબળી બને છે. લેખકની લગભગ બધી વાર્તાઓની આ મર્યાદા છે. જે કે ‘બળનો’ ‘અંતરનો આરતુ’ જેવી વાર્તાઓમાં લેખકનું કંઈક કૌશલ્ય પ્રતીત થતું જોવા મળે છે ‘લગત’ વાર્તામાં એક અગ્રેજી વાર્તાની છાયા દેખાય છે. આ જ લેખકના બીજા વાર્તાસંગ્રહ ‘કલાવતી’ માં કલાવતીનું સૌંદર્ય વર્ણવવા પ્રયાસ કરતી ઐતિહાસિક વાર્તા ‘કલાવતી’ અને બીજી ચાર વાર્તા છે બને વાર્તાસંગ્રહો કલા-દષ્ટિએ સામાન્ય ઠાટિના છે.

પ્રા. કુ. ધીરુમહેન પટેલના વાર્તાસંગ્રહ ‘એક લહર’માં સમાજ-જીવન અને તેમાં જાસ કરીને સ્ત્રીજીવનને લક્ષ કરતી તેમજ બીજી છૂટીછાપાઈ ગ્રેસ વાર્તાઓ છે તેમાં સ્ત્રીહૃદયને આલેખવાનો-સમજવાનો લેખિકાનો સફળ પ્રયાસ દેખાય છે. ‘ધીમું ઝેર’ અમિતાની સુક્તિ’, ‘મયકની મા’ વગેરે વાર્તાઓ એ રીતે નોંધપાત્ર છે. ‘ધીમું ઝેર’ વાર્તા લેખિકાના વાર્તાકૌશલ્યનું સારું દર્શાવે છે. આકર્ષક પ્રસંગચણી દ્વારા વાર્તારસની જમાવટ તે સરસ રીતે કરી શકે છે. સામાન્ય વાચકવર્ગને સહેજે રસાયક નીવડે તેવી એમની વાર્તાઓ છે. ‘કુસુમનો મહેમાન’, ‘રાધવનના સહકાર્યકરો’ જેવી નબળી વાર્તાઓ પણ આ સંગ્રહમાં છે પરંતુ એકદરે આ વાર્તાસંગ્રહ લેખિકા પાસે હજી વિશેષ કલાત્મક વાર્તાઓની અપેક્ષા જગાડે છે.

હવે અનુદિત વાર્તાસંગ્રહો તપાસીએ. એવા બે સંગ્રહ આ વર્ષે સમીક્ષાએ મળ્યા છે.

ટોલ્ટોય અને મેક્સિમ ગોર્કીએ પણ જેની દાની પ્રશંસા કરી છે તેવા મહાન રશિયન લેખક 'ચેખોવની ક્ષેત્ર નવલિકાઓ' થી જ્યંત પાડક અને શ્રી રમણનાથ પાડકે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી ગુજરાતના વાર્તા-રસિયાઓની સારી સેવા કરી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૭ ની રશિયન ક્રાંતિ પૂર્વેની પ્રજાની મનોદશા ચેખોવે પોતાની વાર્તાઓમાં વાસ્તવિક ત્વરે રજૂ કરી છે. એના સમયમાં પ્રજા જડ નિષ્ક્રિય હતી, વેપારી અમનદારોનો દોર હતો, બુદ્ધિજીવી કે કલાકારોની અવહેવના હતી, નિરાશાના પ્રચંડ અંધકારનાં પ્રજા ડૂબેલી હતી. 'જ નંબરનો વોડ', 'વાન્કા' એક કારકુનનું મૃત્યુ, 'યોનીય', 'કાયડો' વગેરે વાર્તાઓ દ્વારા આ પરિસ્થિતિ લેખકે વેધક રીતે રજૂ કરી છે. ચેખોવના પરિસ્થિતિનાં ચિત્રણો વાસ્તવિક અને વેધક રોવા છતાં અશ્લીલ કે નિરાશાવાદી નથી. 'જ નંબરનો વોડ' વાર્તાનો પાગલ ઈવાન જે દડા થકા વ્યક્ત કરે છે કે 'નવજીવનનું ઉન્નત્ત્વ પરાંદ ઉગવાનું જ છે, સત્યનો જય થશે અને આપણે પણ એ પ્રકાશ જોઈ શકીશું.' તેમજ 'હું જિંદગીનો આશક છું. જિંદગીને હું ખૂબ ચાહું છું' એ શ્રદ્ધા ચેખોવની પોતાની પણ છે. એ વાસ્તવવાદી નિરાશાવાદી નથી. સમાજજીવનનો જોરો તાગ તેણે મેળવ્યો છે અને તેમથી તેની આ કલાકૃતિઓ સમર્થ છે. માનવતા તેમજ મુખ્યપ્રેમ વિશેના ખ્યાલો, સંલોગો આગળ માનવની લાચારી, જીવનની કડુણતાઓ વગેરેનું નિષ્પણ તે પોતાના વિશિષ્ટ રીતે કરે છે. 'મુખ્ય' અને 'કૂતંગવાળી સ્ત્રી' આ પ્રકારની વાર્તાઓ છે. 'વાન્કા' એ પ્રેમની હૃદય ખના અને અમાનુષી સીતમ વેદતા એક બાળકની હૃદયદારક કથા છે. 'કાયડો' એ ઘડી ઘડી રંગ બદલતા પ્રુસામતખોર અમલદાર પર કટાક્ષ કરતી વાર્તા છે. 'જ નંબરનો વોડ' અને 'કલાકારની કલાકૃતિ' લેખકના સમાજ જીવનના અંબ્યાસના તેમજ મનનો તાગ પામવાની શક્તિના ઉદાહરણ રૂપ લાંબી વાર્તાઓ છે. 'મીઠડી' એ પ્રેમ પર જ જીવન નલાવતી એક મુગ્ધ મીઠડીની મનોદશા વર્ણવે છે. આ બધી જ વાર્તાઓ વાચકના ચિત્તને આકર્ષે ચેખોવની આ નવલિકાઓ આપણા અનુદિત વાર્તાસાહિત્યમાં એક ગણના-પાત્ર ઉમેરણ છે. અનુવાદકોએ આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં સારી એવી જહેમત ઉઠાવી છે તે આ સંગ્રહ જોતા જણાય છે.

રવાણી પ્રકાશનશૃદ્ધ તરફથી જ અમેરિકન વાર્તાઓનો સંગ્રહ 'કંકરાનો ખેડ અને બીજી વાતો' પ્રગટ થયો છે. આ સંગ્રહનો આછો

પરિચય કરાવતાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ બે વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચેના માળાની અમેરિકન વાર્તાના પ્રતિનિધિરૂપ ગણાવી શકાય એવો સંગ્રહ છે.' આ વાર્તાઓમાં વિશ્વયુદ્ધ અને તેમાંથી સર્જાતી કરુણતા; -શહેરના વૈભવી અને ધમાલિયા તેમજ નિષ્ક્રિય જીવન કરતાં ખેતી ઉપર જ નિર્ભર રહેતા ગ્રામજીવનનું મહત્ત્વ, તેમજ જીવન અને કેળવણીનાં કેટલાંક રહસ્યો પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. 'કંદારનો ખેડુ' માં બેન વેન્ટરવેલ્ડ અને તેની પત્નીના વિચાર સંઘર્ષ દ્વારા, 'જુનિયસ માલ્ટબો' માં એક તંદ્રા જુનિયસ અને રોબી અને તેના વિરોધમાં શિક્ષણ સંસ્થાના મંતવ્યો દ્વારા આ રહસ્યો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. 'બે સીપાહી' અને, 'તક્લાવકુ' વિશ્વયુદ્ધની તરસ અને તેનાથી સર્જાતી કરુણતાનાં ચિત્રો રજૂ કરે છે.

વાર્તાના આરંભમાં તે તે લેખકનો આછો સાહિત્યિક, પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

૪. નાટ્ય વિભાગ

દેહી વાર્તાની ચર્ચા પછી હવે નાટ્યવિભાગ તરફ વળીએ. આ વિભાગમાં વર્ષની ઉત્તમ કૃતિ તરીકે 'શર્વિલક' ને ખુશીથી ગણાવી શકાય.

'દરિદ્ર આરુદ્ધત' તેમજ 'મૃત્તકટિક' એ બે નાટકો ઉપરથી ધ્રેરણા પામેલું અને 'મુદ્રારાક્ષસ' ની અસરો દાખવતું 'શર્વિલક' એ શ્રી રસિકલાલ પરીખની એક સ્વતંત્ર કાટિની રચના છે. આ કૃતિને સ્વતંત્ર રચના કહેવાનું કારણ એ છે કે ઉપર્યુક્ત નાટકોમાંથી પ્રસંગો, કેટલીક વાર તો અવતરણો સુધ્ધાં, લેવામાં આવ્યાં હોવા છતાં લેખકે સમગ્ર કથાનકને નવો જ ઘાટ આપ્યો છે, એટલે પ્રસંગ પાત્ર રજૂઆત વગેરેની બાબતમાં આ કૃતિ વિશિષ્ટ બની રહે છે. 'મૃત્તકટિક' માં ગૌણ પાત્ર તરીકે દેખાતો 'શર્વિલક' આ નાટકનો નાયક છે અને તેની ત્રિયા મદનિકા નાયિકા છે. રાજપરિવર્ત એ આ વાર્તાનું મુખ્ય વસ્તુ છે. અવતારની ગાદી પર ભરત રોહત રાજા કે પાલકને બેસાડી બાહ્ય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થાય એ હેતુ સાધ્યો છે, પરંતુ સિદ્ધની વાણી એમ કહે છે કે આર્ય-પુત્ર ગોપાલક રાજ્ય ગાદી પર બેસશે. એ સિદ્ધ વાણીમાંથી જ નાટકનો વસ્તુવિકાસ થાય છે આર્યપુત્ર ગોપાલક થયણોપાસક છે. થયણોનું સામર્થ્ય અવતારીમાં વધે એ હકીકત તેને જરા, પણ પસંદ નથી. સિદ્ધની

વાણીને વ્યર્થ કરવા ભરત રોહતક વાનપ્રસ્થાશ્રમ મૂકીને વળી પાછો રાજ્યપ્રપંચો આદરે છે. શર્વિલક ગોપાલકની રાજ્યગાદી માટે યોજનાઓ રચે છે। શર્વિલક સિંઘાચતપંચી છે, ગોપાલક શ્રમણસંસ્કૃતિમાં માનનારો છે. એ જ અરસામાં શાકતપુત્ર ગૌતમનો પણ પ્રભાવ પ્રજામાં વધતો જતો હતો. નાટ્યકારે ભરતના ઉદ્દગારો દ્વારા (પૃ. ૩૪) એ આખી પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપી દીધો છે.

આ નાટકમાં જુદી જુદી સંસ્કૃતિમાં માનના ા પાત્રો દ્વારા નાટ્યકારે એ જમાનાનો સંસ્કૃતિસંઘર્ષ સફળ રીતે આલેખ્યો છે. છેવટે ભરત રોહતકની આત્મહત્યા દ્વારા બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિ અને કર્મકાંડના અંતનું લેખકે સૂચન કરી દીધું છે.

રોહતકની ગજાની ધેરી નસ દાખીને આત્મહત્યા, સિદ્ધવાણી પ્રજામાં પ્રસારે નહિ તે માટે માધવની જીલ્લ ખેંચી કાઢતો રોહતક, તેની આંગળી દાખવાનું દશ્ય વગેરે તખ્તા ઉપર કમકમાટીપ્રેરક દશ્યો ગણાય, પરંતુ લેખકે ભરત નાટ્યશાળાના નિયમના ચોક્કામાંથી બહાર નીકળીને આ દશ્યો તખ્તા ઉપર રજૂ કરવાનું ધુનાસખ માન્યું છે. લેખકની પ્રતિભાએ આ નાટકમાં ઘણું રચ્યું જૂની રૂઢિ અને નિયમગ્રહતા ફગાવી દીધી દેખાશે. ગજપરિવર્ત માટે યોજનાઓ કરનાર શર્વિલક ખરેખર મહાન છે પણ એની પ્રિયા મદનિકાનાં સાહસ અને કુરબાની તો એનાથી પણ અડિય તાં છે. રાજપરિવર્તની ખટપટમાં મદનિકા, આરુદત વગેરેને હોમાનું પડે છે, ભરત રોહતકને આપઘાત કરવો પડે છે. આરુદત જેવા નિર્દોષ પાત્રને વિના વાકે વધેરાવું પડે અને વસંતસેનાને પોતાનો પ્રિયતમ શમાવવો પડે એ વસ્તુ-સ્થિતિ કહે તેવી છે, પરંતુ રાજપરિવર્તમાં અનેક નિર્દોષોનો પણ ભોગ લેવાતો હોય છે એનું સૂચન આરુદતના વધ દ્વારા થયું હોય એ જાનવા ભેગ છે. આરુદત અને વસંતસેના આ નાટકમાં ગૌણ પાત્રો હોવા છતાં વાયકના મનમાં તે શર્વિલક અને મદનિકા કરતાં જરા પણ ઓછું આકર્ષણ જમાવતાં નથી.

પાત્રનિરૂપણની દૃષ્ટિએ બેનાં રાજ પાલકને પરલેખી છતાં પોતાના પ્રેમીને અંખતી રાણી શ્વેતપદ્મા સરસ રીતે નિરૂપાઈ છે. તેનો અને મદનિકા વચ્ચેનો સંવાદ દર્દીઓ મનુર છે (અંક ૪થો, અંક ૬). નાટકમાં રાજપરિવર્તને અનુરૂપ પરિસ્થિતિઓ સમર્થ રીતે ચીતરાઈ છે અને તેથી નાટકની જમાવટ સરસ થઈ શકી છે. સરઆતનાં પાનાંઓ ઉપર સકારના

પાત્ર દ્વારા હાસ્યરસ પણ મળી રહે છે, પણ પછી રાજપરિવર્તની ગભીર પરિસ્થિતિઓમાં એ હાસ્યરસ સુકાઈ જાય છે નાટકના સંવાદો પ્રસંગને અનુરૂપ અને સચોટ છે. પરિસ્થિતિનો અને પાત્રોનો એ દ્વારા સરસ વિકાસ થાય છે. છેલ્લે શર્વિલક ભરત રોહતકને પ્રધાન થવાની વિનંતી કરી પોતે વિદ્યાકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની ઇ-છા વ્યક્ત કરે છે તે મુદ્રાગ્રસની યાદ આપે તેવા પ્રસંગ છે, પણ પછી તરત જ તેમાં પથરા આવે છે. મદનિકાના મૃત્યુ પછી શર્વિલકના એના વિશેના ઉદ્ગારોમાં લેખકની ચિંતાનાત્મક પ્રતિભાનો અણસારો જોઈ શકાય.

નાટકની તખ્તાલાયકી વિશે એમ કહી શકાય કે જો કદમાં થોડી મર્યાદા મુકાય તો તખ્તા ઉપર તેની સગસ જમાવટ થઈ શકે.

શ્રી રસિકલાલ પરીએ 'શર્વિલક' દ્વારા મુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં એક દીમતી ઉમેરો કયો છે. ઠાકા કાયેલકરે એમની સાહિત્યશક્તિને અંજલિ આપતાં લખ્યું છે : " 'શર્વિલક' લખીને તમે તો 'મૃચ્છકટિક' માથી 'મુદ્રારાક્ષસ' ઉપજાવ્યું છે. આ વિક્રમ નાનોમૂનો નથી. દૂત મદિરાપન, વેશ્યાગમન, અને ચૌરકર્મ આદિને પણ વિદ્યાકલામાં સ્થાન આપી એમને Fine Arts-પલિતકવા માનનારા વિલાસી જમાનામાં વીગ્ગસ ઉપજાવવો અને સાહમ-રસિકતાને જીમે ચલાવવી અને એ બધું જરાય અસ્વાભાવિક ન લાગે એવી રીતે રજૂ કરવું એમાં તમારી સાહિત્ય-શક્તિનો ઉત્તમ પરિચય મળે છે "

ગાંધીજીએ પ્રતોષિતા તપ-સંયમના જીવનસિદ્ધાંતોને નામે એમની હાજરીમાં કંઈક અને એમના મૃત્યુ બાદ સવિશેષ જે બ્રહ્માચાર ફેલાયો અને એમનાં કહેવાતા અનુયાયીઓએ ગાંધીજીને નામે જે મિથ્યાચાર અને અને પાપક ચલાવ્યા તેના પર શ્રી ચૂનીલાલ મડિયાનું નવું નાટક 'શૂન્યશેષ' સજ્જડ પ્રદાન કરે છે

શિસ્તને નામે કઠોરતા અને જડતા જ શિબિરોમાં અને આશ્રમોમાં ચાલી ગઈ છે અને એથી કુમળા બાળકો અને યુવકયુવતીઓમાં જીવનવિકૃતિ જન્મે છે એ નાટ્યકારે આ નાટકમાં કુલપતિ, આચાર્ય, ધૈર્યુલ વગેરે પાત્રો દ્વારા દર્શાવ્યું છે નાટકનું અર્કર્ષક પાત્ર ધૈર્યુલ છે. આ સિગારેટ પિના એને ચાવતું નથી, સંયમની જડતા તેને સદતી જ નથી. વારવાર શિસ્તભંગ અને પ્રાચશ્રિત તે કયાં જ કરે

છે એજ કોમ્પ્યુટર સિમિગના પગીની દીપ્તી છીમીને કાગોતરો કરડે છે ત્યારે સિમિગના બીજે માર્કરો કે આચાર્યની જેમ કર્તવ્યના વિચાર કરવા રોમયા વિનાજ છીમીનું એર ચૂસી લઈ પોતાના જીવનનું બહિર્દાન આપે છે સિમિગના મચાલકો એના અવસાન બંન છેડે ખેંચે પ્રશંસિત કરે છે પરંતુ સિમિગની ગજગત તાનિમિત્તે ચોળાયેલું પ્રીતિભોજન પણ મારે સાથે જ ચાલે છે આ સિમિગ આ પ્રસંગે આમ ત્રણ પાત્રોનો નૈવાનિક પદ્ધતિબલ કુનપતિ અને આચાર્યને આ બધા પાખડ માટે ખૂબ આટકે છે કોમ્પ્યુટરના મૃત્યુમાયી તે પ્રેરણા પામે છે અને આ જગતના દલથી નાસી ટાઈડાડના દર્દીઓની સેવા થાય એ માટે પોતે કન્યા પાપ ઔરવની બાળતના સંગ્રાધનમાં પ્રયોગ માટે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે

નાટકમારનો ઉદ્દેશ મહાન વિભૂતિઓના મિદ્ધાતોનો કેવી વિડબના થાય છે તે દર્શાવવાનો છે એમા વધારે પડતી કડવાશ અને ચોડી અત્યુક્તિ પણ આતી ગઈ છે પરંતુ ગ્રાહકવાને ગરબો આ નાટક સારી રગત જમાવી શકે તેમ છે નાટકમા છીમી અને પૌનોમી એ બે કન્યાઓના પાત્ર ટોવા હતા નાટકમા નટીશ્ચ યનાનો ભાસ થાય છે, કારણ એ બે પાત્રો બેઈએ તેવા ખીલતા નથી છીમીનું પાત્ર શુદ્ધ નિર્મળ પ્રેમની મદુ ખાવના પ્રસરાવે છે એટલી ગહત છે

સામગ્રીની પૌરાણિક યા ઉપગ્રથી શ્રી સિવકુમાર જોડીએ રચેલા આ પચઅમી નાટક 'દુર્ગાકુર' મા મુનશીના પૌગણિક નાટકોમા અર્વાચીન પ્રશ્નોની જેમ હથાવન થાય છે તેનું કાષ્ઠનથી આ નાટકમા શકુન્તલાની જન્મ પ્રથમ નજરે જ પ્રેમવશ-પગવશ બની પિતાની મહાયથી મનવાહિત પતિને પાપ્ત થી પગી તેની અનદેનના પામી વરુણદેવની મૃદિણી બનવાનું દર્શાવ્યું જાપિન્ધ્યા ઐન્દીનું થાય છે પ્રથમ નજરનો પ્રેમ એ મોહનજ છે અને એડી જ કટોમ્પ્ટીની પગે એડીનું હ ચટોર્મલ્ય ચકત થાય છે અને વરુણી નજરને તે સહેજ આનામનીથી પણ વશ થાય છે બીજી ગીતે જોડીએ તેા ઐન્દીનો પ્રેમ અગિસ જેવા તપકરેર મુનિકુમારને પણ મૃત્યુ બનાવે છે અને પોતાને દાવે ઐન્દીના કેસકલાપમા દુર્ગાકુરની વેણી ગૂંથવાના પત્નીના અભિનાય પૂરા કરવા તે તપ મૂખી દોડી આવે છે, પણ એ દગ્ધ્યાન ઐન્દી બટા થઈ છે, એનું નિર્જીવ માગણુ જ આગિગસના

હાથમાં આવે છે. આમ પ્રેમની અવહેવના કરતી કઠોર તપશ્ચર્યા અને જડતા તેમજ પ્રથમ નજરના પ્રેમની નિર્નજતા બંનેનું આણું ચિત્રણ આ નાટકમાં છે. નાટકનું વસ્તુ સાત આણું પાતળું હોવાથી પંચાડીનાટકનો ખોજ તે ભાગ્યેજ ઝીલી શકે. કાર્યવેગ, પ્રસંગગૂંથણી, પાત્રનિરૂપણ વગેરેમાં પણ આ નાટક દિસ્સું ગણાય. સંસ્કૃતમય રસિક ભાવાને કારણે પૌરાણિક વાતાવરણ રજૂ કરવામાં લેખક સફળ થયા છે,

પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા કૃત 'અંતે તો તમારી જ' એ ત્રિઅંકી નાટકમાં નાટકની દુનિયામાં મોહવશ થઈ જીવનનો કડવો અનુભવ મેળવનારી અને છેવટે 'અંતે તો તમારી જ' કહીને ભાઈભાભીને પનારે જનારી યુવતી-વંદનાની કથા છે. નાટકનું સામાન્ય પાતળું વસ્તુ નાટ્યકારે ખિનજરૂરી રીતે વિસ્તાર્યું છે. કાર્યનો લગભગ અભાવ, અર્થહીન સંવાદો, પાત્રનિરૂપણની કચાશ વગેરે આ નાટકના મુખ્ય દોષ છે. નાટકમાં નાટ્યકારે વચમાં વચમાં નાટક, અભિનય, તેમજ જીવન, પ્રેમ વગેરે વિશે ખોતાના વિચારો વેધાં છે, પરંતુ તેથી ભાગ્યેજ નાટકને લાભ થયો હશે. કેટલીક વાર તો પાત્રોની વાણી લેખકને જ વ્યક્ત કરતી રમખંડ-રીતે દેખાય છે, જેથી પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ માયું જાય છે. વસ્તુ-ગૂંથણી, સંવાદ, સંઘર્ષ તગેરે દષ્ટિએ આ નાટક સામાન્ય કક્ષાનું ગણી શકાય. નાટ્યકલા વિશે અધ્યાપક લેખકનો અનુભવ અને તેમની સજ્જ વિશાળ કહી શકાય તેવાં છે છતાં આ નાટક લેખકની સર્જકશક્તિને ભાગ્યેજ યશ આપે.

'વૈભવનાં વિષ' એ શ્રી વજુભાઈ ટાંકુનું પ્રથમ મૌલિક નાટક છે. આ નાટક અગાઉ તેમણે કેટલાક પાશ્ચાત્ય લેખકોના (ઓસ્કર વાઇલ્ડ, ધુલ્યાદિ) નાટકોનાં સફળ રૂપાંતરો દ્વારા નાટ્યક્ષેત્રે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. આ નાટક ઐતિહાસિક છે. વૈભવ-વિવાસમાં આળોટનારા મરાઠી સરદારો, તેમના કુસુપ, ફૂડકપટો, તેમની કાયરતા અને તેમથી થતો આખી સલ્તનતનો વિનાશ એ આ નાટકનું મુખ્ય વસ્તુ છે. આ ઐતિહાસિક નાટકમાં લેખકે ઇતિહાસના પ્રસંગો સાથે કેટલીક છૂટછાટ રઈ નાટકને વધુ જોમલાયું જનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. નાટકના પ્રસંગો અને લાંબા જુરસાદાર સંવાદો જૂની રંગભૂમિની યાદ આપે છે. ભાષામાં ગુજરાતી-દ્રાવિડી-ઉર્દૂ, સંપ્રદાની મેળસેળ રસક્ષતિ કરનારી બને છે. પાત્રોનાં મુખમાં મુકાયેલા ભાવિ વિશેના ઉદ્ગારો નાટકી લાગે છે તખ્તા ઉપર જોરદાર

પ્રમંગો અને સંવાદોને કારણે સામાન્ય પ્રેક્ષકસમુદાય માટે આકર્ષક નીવડે તેવા આ નાટકમાં સાહિત્યિક ગુણોની બિલુપ વસ્તાવ છે. નાટકમાં સીદ્ધતા, મો-ઝાના પાત્રો દ્વારા હાર્યરસનો પ્રયત્ન યોગ્ય બનતો નથી. એવાં દરમો આમીજી લાગવા મંભવ છે. વિદ્વાન લેકખત્રી ન્યોતીન્દ્ર દવેએ આ નાટકનો આરંભમાં જ યોગ્ય પરિચય કરાવી દીધો છે.

કવિચિત્રકાર શ્રી કૃષ્ણદલાઈ ઝવેરચંદ સાહે બાપુ ભટ્ટની 'કાદંબરી' ઉપરથી સરળ અને સંક્ષિપ્ત નાટક 'મહાન્વેતા-કાદંબરી' રમી મૂળ કથાને દરમમાન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ ત્રિચંદ્રી નાટકમાં 'કાદંબરી' ની કથાનું વાતાવરણ જગવાઈ રહ્યું છે અને તેના મુખ્ય રસ શાંત કરુણ અને અદ્ભુત આહવાદક નીવડ્યા છે. નાટ્યકારે મૂળ અટપટી કથાને બને તેટલી દૂંધાવી તેના તાણાવાણા મેળવી નાટકને સરળ અને સુવાચ્ય બનાવ્યું છે. 'કાદંબરી' ની મૂળ કથા જ આમ તો રોમાંચક અને હૃદયસ્પર્શી છે; એને કવિ ચિત્રકાર સફળ રીતે નાટ્યરૂપ આપી શક્યા છે. જિજ્ઞાસારમ દ્રવતો જ રહે તેવી પ્રવેશયોજના, વચ્ચમાં વચ્ચમાં સાહિત્યિક ગુણાવતાએ બેચી કક્ષાનાં નહિ હતા કહ્યુંપ્રિય લાગે તેવાં સરળ બોધક ગીતો, રસિક સંવાદો વગેરે આ નાટકના ગુણો છે. નાટકમાં મૂળ કથાનો અદ્ભુત રસ લાવવાથી નાટકમાં રસ-જમાવટ અવ્યભત્ત થાય છે, પરંતુ એ અમરકારો તખ્તા ઉપર લાવવામાં મુશ્કેલી પડે; એમ હતાં થોડા એવા ફેરફારો કર્યા પછી આ નાટક રંગમંચ ઉપર સફળ થઈ શકે તેમ છે. નાટકમાં કેટલક પાત્રો ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દો જેવા કે દિવદાગ, દિવાનો, મુલકમશહર વગેરે ઉચ્ચારે છે તે રસક્ષતિ કરે છે. મહાન્વેતા નાદાન દિવાનાનું ગીત ગાય છે તે (પૃ. ૧૨૫) તેમજ પુડગીનું રસિકડી દિવદારનું ગીત (પૃ. ૧૬) વગેરે બનરુ ગીતો છે. લક્ષ્મી જેવા દિવ્ય પાત્રના મુખે 'જનની જશ્યુ તો ભક્ત જશ્યુ'નો લોક-સાહિત્યનો દૂહો (પૃ. ૧૪૪) વિચિત્ર લાગે છે. રંગમંચ ઉપર લાવતાં પહેલાં નાટકના ગીતો અને પ્રસંગો ચાણી નાખવા આવશ્યક છે.

આ નાટકની સાથે શ્રી જયંતી દલાલ તેમજ પ્રા વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની પ્રગાવના જોડવામાં આવી છે તે મનનીય છે.

કવિચિત્રકાર શ્રી કૃષ્ણદલાઈના 'મહાન્વેતા કાદંબરી' પછી બીજાં બે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો તે 'માણતી માધવ' અને 'મુદ્રાપ્રતાપ'.

‘માલતી માધવ’ નાટકની રચના કવિએ શ્રી મણિલાલ દિવેદીના એ જ નાટકના સંસ્કૃત લાપાંતર ઉપરથી કરી છે અને તેને લોકભોગ્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે જૂની રંગમુમિને અનુકૂળ—પથ નીવડે તેવાં ગીતો પણ કવિશ્રીએ મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકોના અનુવાદ ઉપરથી ઉપજાવ્યાં છે. એમનું ખીન્નું નાટક ‘મુદ્રાપત્તાય’ કવિ કાલિદાસના ‘શાકુન્તલ’ નાટક ઉપરથી રચાયું છે. આમાં કવિએ પોતાની કલ્પિત સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં ઉમેરી છે; એથી મૂળ નાટકનું ગૌરવ હજુાય છે અને કવિ કાલિદાસને અન્યાય થાય છે. આ નાટક લોકોને રસ્યક નીવડે તે માટે કવિએ સારા પ્રમાણમાં કામિક તત્ત્વ પણ દાખલ કર્યું છે, ગીતો પણ ઉમેર્યાં છે, અને મૂળ વસ્તુનો માત્ર આછોપાતળો કથાદોર જ આ નાટકમાં જોવા મળે છે. આ બંને નાટકો કવિના ‘મહાશ્વેતા કાદંબરી’ નાટકની ગુલનાએ ઊતરતી કોટિનાં ગણાય. છતાં કવિચિત્રકારની નાટ્યસેવાને એ રીતે અંજલિ આપી શકાય કે ગુજરાતની નાટ્યરસિક જનતાને તેમણે સંસ્કૃત નાટકોના મૂળ લાવ જળવીને કરેલાં રૂપાંતરો દ્વારા તેનામાં સંસ્કૃત નાટકના કંઈક સંસ્કાર રેડી તેનું મનોરંજન પણ કર્યું. તેમની ગીત-રચના અને કોઈ કોઈ વાર ચાતુર્યમુક્ત સંવાદરચનાને કારણે એ નાટકો ઠીક ઠીક લોકપ્રિય થઈ શક્યાં હતાં.

મરાઠી લેખક શ્રી. પી. કે. અત્રેના એક ખૂબ રમૂજ નાટકને ‘લગ્નની ખેડી’ નામથી ડો. બિપિન જવેરીએ અનુવાદ પ્રગટ કર્યો છે. અત્રેનાં નાટકો માત્ર મરાઠી સમાજમાં જ નહિ પરંતુ ગુજરાતી સમાજમાં પણ ખૂબ ખૂબ લોકપ્રિય થયાં છે તે તેની કટાક્ષકલાને કારણે. એમનાં નાટકોમાં આછીપાતળી વસ્તુસંકલના, કાર્ય તો નહિવત્—અને છતાં એ નાટકો-મેદાન મારી જાય છે તેના હાસ્યરસિક મર્મણા સંવાદોને કારણે વાક્યે વાક્યે હાસ્યરસ રેલાવવાની વિરલ શક્તિ અત્રેનાં નાટકોમાં દેખાય છે. અલખત એ હાસ્યરસ અશ્લીલતાથી પણ સર્વથા મુક્ત હોય છે એવું નથી. આ નાટકના પણ કેટલાક સંવાદો એ દષ્ટિએ નીચલી કક્ષાના છે. નાટકમાં રસક્ષતિ ન થાય એવી કાળજીથી લેખકે આ અનુવાદ કર્યો છે એની પ્રતીતિ નાટક વાચતાં થાય છે. એમ છતાં મુંબઈ રાજ્યમાં એક પત્નીવ્રતનો ધારો થયા પછી આ નાટકના કેટલાક સંવાદોનું હવે મહત્ત્વ ધરી જાય છે. એક પ્રદક્ષિણ લેખે આ નાટક તખ્તા ઉપર ખૂબ

રંગત જમાવી શકે તેવું છે. આ નાટકમાં મુખ્યત્વે લગ્નજીવનની બેડી, પ્રેમના દંભ અને તેની પોકળતા, ઓ-પુરુષતા નૈતિક સંબંધો વગેરે પર સજ્જત પ્રકાર કરવામાં આવ્યા છે. મમાજમાં વ્યાપક અનિષ્ટ તત્ત્વો અને સુધારાને નામે છેતરપીંડી અને દંભ ઉપર કટાક્ષ કરવાની લેખકની શક્તિ એમનાં ખીન્ન નાટકોની જેમ આ નાટકમાં પણ દેખાશે.

‘સુદરવન’ પછી શ્રી કુર્જેશ શુક્લનું આ નવું ત્રિઅંકી નાટક ‘પદ્મવી પરણી ગઈ’ પ્રગટ થાય છે. આ નાટક Jane steps out ઉપરથી, લેખક કહે છે તેમ, રૂપાંતરિત થયેલું છે. મોજવિલાસમાં રાચનારી, ડોળધાતુ, ખોટી ખુમારી રાખનારી રાગિણી પૈસા ખાતર પંકજને પરણવા કહે છે. એની નાની જરેન પદ્મવી સાદી સરળ અને ધરરખુ યુવતી છે. એના તરફ અતિ મરડાટ અને તિરસ્કારને કારણે પદ્મવી વીકરે છે અને રાગિણીની પાસેથી પોતે પંકજને છીનવી લેવાનો પડકાર દે છે. એની મોટીમા(દાદી)ની સહાયથી એ પોતાનું કાર્ય પાર પાડે છે અને રાગિણીનો ગર્વ ઉતારે છે. નાટકનું આ વસ્તુ છે. વસ્તુસંકલના તેમજ કાર્યવેગની દૃષ્ટિએ આ નાટક નબળું ગણાય. પદ્મવીનું એકાએક ઝડપથી થતું પરિવર્તન, મોટીમાની એંસી વર્ષની ઉંમરે લલેચ યુવતીને પણ શરમાવે તેવી અત્યંત પદ્ધતિની કટાક્ષધારાઓ, હેલ્યા અંકમાં પંકજનો પદ્મવીના ખંડમાં પ્રવેશ અને તેનું એ સમયનું વર્તન, આ બધું પ્રતીતિકર બનતું નથી. મોટીમાનું પાત્ર શુજરાતી સમાજમાં જવલ્તે જ મળે-ન મળે કહીએ તોય ખોટું નથી. લેખકનું જે આતુર્ય છે તે સંવાદકળામાં છે. સંવાદોમાં ચત્રાટી છે, હાસ્ય-કટાક્ષ છે અને તેથી પ્રેક્ષકગણ તે માણી શકે તેવી વિભજત છે તખ્તા ઉપર આ નાટક સામાન્ય પ્રેક્ષકગણને સારું એવું મનોરંજન પુરું પાડી શકે એવી શક્તિ અવશ્ય એમાં છે.

‘નાટ્યમંજરી’ એ શાળા મહાશાળાઓ તેમજ સંસ્થાઓમાં ખાસ લખવા માટેનાં એકાંકી નાટકોનો સંગ્રહ છે. શ્રી મડિયાએ એકાંકીના ક્ષેત્રમાં ઠીક ઠીક નામના મેળવી નર્મદ્યંત્રક પ્રાપ્ત કરી લીધો છે. આ સંગ્રહમાં વિવિધ વિષયનાં અને રસનાં અગિયાર એકાંકી નાટકો છે. ‘દીપનિર્વાણ’, ‘વર પધરાવો સાવધાન’ જેવાં નાટકો તખ્તા પર સફળતાથી રમૂ કરી શકાય એવાં છે. તેમ છતાં ‘દીપનિર્વાણ’માં ‘ભગવંતગય’ના મૃત્યુ પછી

એની પત્ની અને પુત્ર જે વાર્તાલાપ કરે છે તે નાટકના અંતને પોષક નથી. 'ભગવંતરાય' ના શ્રુત્ય પછી એવા વાર્તાલાપ માટે પત્ની-પુત્રનું માનસ તૈયાર હોય એ બનવું શક્ય નથી. 'ખોટના છોડું' માં રસની જમાવટ સરસ રીતે થાય છે. અનિષ્ટની આગાહીઓ, માતાના મન પર તેની અસર અને એ અનિષ્ટના જ આગમનની વાત કલાત્મક રીતે કહેવાઈ છે. 'સાતડે મીંડે શન્ય' કવાદષ્ટિએ શિચિત્ર છે, પરંતુ હાસ્યરસને કારણે તે પક્ક જમાવી શકે તેમ છે. 'પંડના પડધા' માં હિમાશંકર જોશીના 'ખારણે ટોરારા' નાટકની અસર ખાસ કરીને અંતમાં દેખાય છે. આ એકાંકીઓમાં કાર્યવેગ નહિ જેવો અથવા મંદ છે. તખ્તા પર હીક હીક સફળ થાય તેમ હોવા છતાં 'રંગદા' ના એકાંકી જેવી લિજ્જત એમાં નથી એ નોંધવું જોઈએ.

'ચોથો પ્રવેશ' એ શ્રી જયંતી દલાલના નાટ્યસંગ્રહમાં એકાંકી, વેશ, ભાષુ તથા રૂપક—એમ જુદા જુદા પ્રકારના પ્રયોગ રમૂ થયા છે. એકાંકી નાટકોના વિકાસમાં, જયંતી દલાલનો લેખક તરીકે અતિ મહત્વનો ફાળો છે. એમણે જુદા જુદા પ્રકારનાં—વિષયનાં એકાંકી રચીને એ વિશામાં અનેક શક્યતાઓ તરફ નાટ્યરસિકોનું ધ્યાન દોર્યું છે. શ્રી જયંતી દલાલનાં એકાંકી નાટકોમાં સમાજના કોઈ અનિષ્ટ પ્રત્યે કટાક્ષ અથવા તે દંભ અને પાખંડ ઉપર મોટે ભાગે પ્રહાર હોય છે. સંવાદોમાં લાઘવ અને બને તેટલું સૂચનો કે પ્રતીકાથી જ કામ લેવાનું કૌશલ એ જયંતી દલાલની શૈલીના પ્રધાન ગુણ છે, છતાં એને પરિણામે ક્લિષ્ટતા અથવા દુર્બોધતાના દોષથી પણ એમનાં એકાંકી સર્વથા મુક્ત નથી. એમનાં એકાંકીનું તત્ત્વ કેટલીક વાર વાચકો સુધી પહોંચી શકતું નથી.

આ નાટ્યસંગ્રહમાં 'ગાલતું કાજળ' 'બરદાસી' 'મન બગડે એ પહેલાં' વગેરે નોંધપાત્ર એકાંકી છે. 'બરદાસી' માં તેમની કટાક્ષ-કલાનો સુંદર પરચો મળે છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પ્રધાનોની સેવાને નામે દંભ કરવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર એમાં ભારે પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છે. હોરિપટલમાં દદીની સેવા માટે પ્રધાને અકવાક્રિયામાં એક દિવસ ખર્ચવાનું નકામી કયું છે એ વિષયને લક્ષ બનાવીને હોરિપટલના ડોક્ટરો-નર્સો વચ્ચેની વાતચીત દ્વારા પ્રધાનોની પોષક પ્રવૃત્તિઓની એમણે ખખર લઈ નાંખી છે, અને છેવટે એ જ હોરિપટલમાં પ્રધાન દાખલ થાય છે, સેવા કરવા

માટે નહિ-સેવા લેવા માટે-એક દહીં તરીકે. આમ અંતિમ ચોટ પણ સરસ સધાર્ધ છે. 'ગાંધી' કાળમાં પત્નીની મરદમી થતી વેળા પણ ડરીને મૌન રાખનાર અને એ વખતે પોતાની પત્નીની ધજ્જલ સાચવતા ધાયવ થનાર એક નવશુવાન પ્રત્યે પોતાની પત્નીના ભગિનીભાવ તરફ નફરત બતાવનાર પતિનું ચિત્રણ છે. 'બે'સનાં શીંગડાં બે'સને બારે' અને 'જૂંડાયી જૂંડ પણ નાસે' એવી કહેવતોનો દાલ તરીકે ઉપયોગ કરી પોતાની ડર-પોકતા છુપાવનારા માણસોની વૃત્તિ પર લેખકનો દટાક્ષ છે. ઉપર વર્ણવેલો દુર્ભોધતાનો દોષ આ એકાંકીમાં જોવા મળે ખરો.

'રામે કહેલી વાત' એ લાલુનો પ્રકાર છે. એમાં એક જ પાત્ર અભિનય સાથે આખું દ્રશ્ય ભજવી જાય છે. લેખકે રજૂ કરેલો આ નમૂનો રસિક છે. આ સંમૂહમાં લેખકે એકાંકી, લાલુ, વેશ, રૂપકના પ્રકારની પણ આછી ચર્ચા કરી છે તે અભ્યાસીને ઉપયોગી બને તેવી છે.

દળનાં સામાજિક એકાંકી દ્વારા સામાન્ય શિક્ષિત સમુદાયમાં અને વિશેષે સ્ત્રીસમાજમાં ઠીક ઠીક જાણીતા થયેલાં શ્રી રંભાબહેન ગાંધીનાં સાત એકાંકી અને લોકગીત-સાહિત્ય અંગેના ત્રણ લેખોનો સંમૂહ 'પરણું' તો એને જ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. રંભાબહેન ગાંધીનાં નાટકોનું વસ્તુ સામાન્ય જનતાને રોચક અને બોધક નીવડે તેવું સાદું અને આકર્ષક તેમજ ધણી વાર સમાજના ઠોઈ પ્રશ્ન સામે આંગળી ચીંધનારું હોય છે. દળની શૈલીમાં એ વસ્તુ અથવા પ્રશ્નને રજૂ કરવાની એમને હવે સારી ક્લાવટ આવી ગયેલી જણાય છે. આ સંમૂહમાં 'જય રે ધૂંધટડાની લાજ' 'મનનાં જૂંડાં' 'યુક્તિ' વગેરે એકાંકી આ પ્રકારનાં છે. 'આઝાદી' એ દેશપ્રેમને લગતું લાંબું એકાંકી રજૂઆતની દૃષ્ટિએ નબળું છે. રંભાબહેન ગાંધીનાં નાટકો સંવાદોથી બહુ આગળ વધી શકતા નથી તેની પ્રતીતિ એમનો સમૂહ જોતા ધણી વાર થાય છે. એમની સર્જનશક્તિ મધ્યમ છે, છતાં જે છે તેનું પણ શિક્ષણ તેમજ મનોરંજનની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય ઓછું નથી. એમના નાટકોમાં શિક્ષિત અને સરકારી પાત્રોને મુખે પણ સ્પષ્ટવાણીની વચમાં 'લિયો' 'જોઈ' વગેરે તળપદા શબ્દપ્રયોગો અનાકર્ષક લાગે છે. રંભાબહેન ગાંધી પાસે હજી વધુ કલાત્મક નાટકોની અપેક્ષા રહે છે.

'રંગોત્સવ' એ હાસ્યકાર શ્રી ધનમુખલાલ મહેતાનો નાટ્યસંમૂહ છે. વાતોકાર તેમજ નાટ્યકાર તરીકે લેખકનું આપણા સાહિત્યમાં નવું નામ નથી.

‘અમે બધા’ નવલકથાએ તેમજ એમની બીજી હાસ્યરસિક વાર્તાઓએ એમને હાસ્યકાર તરીકે જાણીતા કરી દીધા છે. ‘રંગોત્સવ’ માં પણ ‘અમે બધા’ નો મુગ્ધ હસો અનેક એકાકીમાં જેવા મળશે મોટે ભાગે આ સમૂહમાં તેમના નાટકો સમાજના કોઈ પ્રશ્નને—ખાસ કરીને લગ્નને—લક્ષ્ય કરે છે. હળવી શૈલીના આ મોટા ભાગના સુખ ત નાટકો દ્વારા વાચકોને રજન અને નિરાત બને મળે છે. અન્યત્ર ‘બા’ ‘ધૂધ’ આદિ ગભીર કરુણરસના એકાકી પણ આ સમૂહમાં છે. આ નાટકોમાં મોટા ભાગના મૌનિય તો કેટલાક રૂપાતરિત પણ છે. પહેલું જ નાટક ‘બા’ એ એમની કરુણરસની એક વાર્તા ઉપરથી રૂપાતરિત છે. ‘ધૂધ’ પણ ઉપયુક્ત નાટકની જેમ ગભીર અને રૂપાતરિત છે.

સામાન્ય વાચક વર્ગને આનંદ પમાડે તેના આ નાટકો કલાદૃષ્ટિએ મધ્યમ કોટિના ગણવા પડે. કેટલીક વાર માત્ર સવાદોમાં જ અથવા ચાતુરીમાં તે સરી પડે છે.

‘હોહોહોહો’ એ પાંદ નાટ્યકાળ થી ચક્રવર્તન મહેતાનું મજાનું પ્રહસન છે. બાળકોને તેમજ મોટરાઓને પણ ખૂબ રગત આપે તેવું સરળ તેમજ હાસ્યરસિક એવું વસ્તુ છે. કાજીના ન્યાયની જખરી ઠેકડી ઉડાવતા આ નાટ્યવિધાને તખ્તા ઉપર મેળવી માણી શકાય તેવી રીતે તે રજૂ થય છે. એમાં નાનડા દુચકા અને રગભરી કરિતાના જોડકણા પણ વિષય-વસ્તુને પુષ્ટ અને આકર્ષક બનાવે છે. લેખકની આ કૃતિ દિ હિન્દુ દેશિનનમાં પહેલા ધનામને પાન કરી હતી.

આ જ નાટકની સાથે લેખકે એમનું જૂનું પ્રહસન મૂગી સ્ત્રી ‘પણ જોડી દીધું છે એટલે આ એક જ પુસ્તકમાં બે હાસ્યરસિક નાટકોનો આસ્વાદ લેવાની સગવડ થઈ છે.

કેટલીક સરથાઓને નાટક લખવાની હોશ હોવા છતાં સ્ત્રીપાત્રની અત્યંત મુશ્કેલી હોવાને કારણે પોતાના ઉત્સાહને દાબી દેવા પડે છે. એવી નદીય-ચમ્ સરથાઓને ઉપકારક થવા શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકર દશ નાટિકાઓનું એક જૂમણુ એકત્ર કરી ‘રંગલીલા’ નામથી પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ નાટિકાઓમાં ઘણીખરી સુજરાતી સાહિત્યમાં અતિ જાણીતી થઈ ચૂકી છે. કેટલીક તો તખ્તા પર પણ ખૂબ સફળતાપૂર્વક રજૂ થઈ ચૂકેલી.

છે. સંપાદકે સર્વથી ચંદ્રવાન મહેતા, ઉમાચંદર ભેટી, શ્રોક, મડિયા, દલાલ વગેરે આ ક્ષેત્રના લઘુપ્રતિષ્ઠિત લેખકોની કૃતિઓ રમૂ કડી દોરા છતાં હજી એવી નાટિકાઓના બીજા સંગ્રહ માટે પૂરતા અવકાશ છે.

શ્રી ચંદ્રવાકર પોતે પણ એક નાટ્યકાર છે અને તેમણે પોતાના નાટ્યવિષયના વાચન મનનના ફળરૂપ એક લાંબો નિબંધ 'ગંગૂમિના સાધકોને' એ નામથી આ પુસ્તક સાથે લેકર્યો છે. તેમાં નાટકની પદ્ધતી, રજૂઆત, નટોના અભિનય, તખ્તા પર પ્રકાશ આદિનાં સાધનો વગેરેની સમજ આપવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો છે. નાટ્યરસિકોને તેમજ સાધકોને તે માર્ગદર્શક બનશે.

લલિતેતર સાહિત્ય

૫ : વિવેચન-સંપાદન

લલિત સાહિત્યની સમીક્ષા પછી હવે લલિતેતર સાહિત્ય તરફ વળીએ. તેમાં સદૃશી પ્રથમ વિવેચન-સંપાદનોની તપાસ કરીશું. આ વર્ષના વિવેચનસાહિત્યમાં પ્રથમ કક્ષાનું કદી ચક્ષુ તેવું ગુજરાતી સાહિત્યના પીઠ વિવેચકની કવચે લખાયેલું પુસ્તક તે 'નાનાલાલ કવિની જીવનદૃષ્ટિ'. કવિ નાનાલાલ સ્મારકસંમિતિ તરફથી શ્રી વિજયરાય વૈદ્યને વ્યાખ્યાન આપવાનું ઇ. સ. ૧૯૫૪માં સોંપાયેલું, પરંતુ સંલેખવશાત્ એ તરત બની શક્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૯૫૬માં એ વ્યાખ્યાન 'રમૂ ચલુ' અને એ જ આ પુસ્તકનો વિષય છે. વિવેચક શ્રી વિજયરાયે મૂળમાં કવિ નાનાલાલના સમસ્ત જીવનકવનને આવરી લેતા વિષય પસંદ કર્યો હતો તેમને પ્રતિકૂળ સંલેખોને કારણે તે મૂકી દેવા ન પડ્યો હોત તો કવિ નાનાલાલના જીવનકવનનું એક મૂલ્યવાન પુસ્તક ગુજરાતને મળી શકત. એનો અર્થ એ નથી કે આ પુસ્તકના વિષયનું ગૌરવ ઓછું છે. જેવું છે તેવું પણ આ પુસ્તક વિવેચનસાહિત્યમાં અને ખાસ કરીને કવિ નાનાલાલનાં કાવ્યોની યોગ્ય સમજ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

શ્રી વિજયરાયે કવિ નાનાલાલનો સમય, એ સમયે સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો વગેરેથી આરંભ કરી ટેનિસન, માટિનો, સહજનંદ આદિ કવિઓ અને સંતોની નાનાલાલના જીવન ઉપર તેમજ તેમનાં કાવ્યોમાં

પ્રગટ થતી અસર વર્ણવી છે. વિજયરાય નોષે છે તે પ્રમાણે કવિને સોળેક વર્ષની ઉંમરે "છઠ્ઠાંડના જે મહાન ગ્રંથકારોની રસઓળખ થઈ." એમાં પહેલા ઝોડમંડળક અને બીજા ટેનિસન. ટેનિસનના 'ઇનક આડન' "કથાકાવ્યનું અનુકરણ કરવા જતાં કવિ નાનાલાલના જ શબ્દોમાં કહીએ તો "કવિતા દેવીની અદસ્ય ગ્રેસ્થાપ્તજરી અણુઅણી ઊડી, ડોલનશૈલીનો અવતાર થયો." એ જ કવિના શબ્દો આગળ જોઈએ તો "હાપતકાવ્યે મહને શીખવાડ્યું" કાવ્યનું ને કલાનું the high moral purpose: જે મિલ્ટને ને ટેનિસને પાછળથી ખિલાવ્યું." કવિ નાનાલાલ પર ટેનિસનિયન કલાપ્રભાવ કેવો હતો તે વિવેચકે કવિના જ શબ્દોમાં નોંધ્યા છે તે જોઈએ તો 'કવિતાદેશે ટેનિસનની સુમધુર ને શ્વનિ-સમૃદ્ધ શબ્દાવલિ દોડી-જીવન વાગ્યું'.....શ્વનિશ્વન્તી શબ્દાવલિની ધટના ને સુમધુર સમાસરચના માટે ત્યહારે ટેનિસનનો ને પછી કાલિદાસનો હું ઋણી છું."

'હાકુમા' ચિત્રદર્શનો, 'કેટલાંક કાવ્યો, (ભાગ-૧) વગેરેમાંથી વિવેચકે ટેનિસનનો કલાપ્રભાવ દર્શાવતાં અવતરણો પણ નોંધ્યાં છે.

ટેનિસન પછી કવિ પર પ્રભાવ પાડનાર તે ખ્રિસ્તી એકેશ્વરવાદી ચિંતક માટિંનો છે. આ માટિંનોની ખ્યાતિ એક 'મરમી' તરીકેની પણ છે. વિશ્વનિયંતા અને વિશ્વ સંબધી માટિંનોનાં જે મંતવ્યો હતાં તે ધણે અંશે કવિને માન્ય હતાં. બંને માનતા હતા કે પ્રજાનો દિવ્યાંશ માનવ માત્રમાં તેમજ માનવસહજ નિર્બંજતાવાળા સાધુ સાધ્વીઓ કે વીર વીરાગનાઓમાં પણ આવિર્ભાવ પામતો હોય છે. વિવેચકે સંક્ષેપમાં પણ સુંદર રીતે માટિંનોની ફિલસૂફી સમજાવી કવિના તેમની સાથેના સામ્યની ચર્ચા કરી છે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની (સહજનંદની) કવિના ચમત્ સાહિત્ય ઉપરની અસરથી તો એમના અભ્યાસીઓ સુપરિચિત હોય જ. વિજયરાયે સ્વામી સહજનંદના સમયના સમાજનું પણ ટૂંકમાં અવલોકન કરી તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કર્યું છે. કવિ નાનાલાલના જીવન ઉપર શૈશવકાળથી જ એ ધર્મપુરુષની અસર કેમ પડવા લાગી તેનાં રસિક વર્ણનો-ચિત્રો લેખકે આપ્યાં છે. કવિ પોતે કહે છે તેમ એ જીવંત જીવનજીવનાં દિવ્ય પ્રભાવ, બાળ્યાન અને સુંદરતાનાં સ્મરણો એમની જીવનનોદાએ અર્ધ-

શતાબ્દી વટાવી ત્યારે પણ અને આખર મુધી એમના અંતઃકરણમાંથી એસ્યાં ન હતાં.

આવા એક સન્નિધ, અધ્યાત્મરાગી કવિના આધ્યાત્મિક અનુભવનાં રસિક આલેખન અને ખીજા કેટલાંવ પ્રસંગચિત્રો આ પુસ્તકની રસિકતા વધારી મૂકે છે. એ સિવાય આ પુસ્તકમાં બાલોસસાજ, પ્રાર્થનાસમાજ આદિની કવિ પર પડેલી અસર, તેમનાં રાજકારણ વિશેનાં મંતવ્યો, ડાહ્યનશૈલી વિશે કવિનો મત વગેરે મુદ્દાઓની પણ આછી છચ્છાવટ લેખકે કરી લીધી છે.

છેલ્લે પરિશિષ્ટરૂપે કવિના સંબંધી મિત્રોનાં સ્મરણો રજૂ થયાં છે તે પણ કવિનું જીવન સમજવા માટે અભ્યાસીને ઉપયોગી થાય તેવાં છે. આ લગભગ બોતેર પાનાંના નાનકડા પુસ્તકમાં વિજયરાયે નાનાલાલના સાહિત્યજીવન વિશે ઠાંસી ઠાંસીને સામગ્રી ભરી દીધી છે. 'લાલવ' એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય શુભ છે. ચર્ચાઓ ખૂબ મુદ્દાસર અને મનનીય છે. કવિનાં પોતાનાં તેમજ તેમના વિશે ખીજાનાં અવતરણો પણ લેખકે છૂટથી મૂક્યાં છે. કવિ નાનાલાલની જીવનદષ્ટિ સહેજે સમજાય તેવી સામગ્રી આ પુસ્તકમાં એકત્રિત થઈ છે. આ પુસ્તકની ખીજ એક ખૂબી આગળ જોઈ ગયા તેમ એ છે કે પુસ્તક માત્ર શુદ્ધ વિવેચનમાં સરી પડતું નથી, કવિના મહત્ત્વના જીવન પ્રસંગોનું રસિક વર્ણન પણ આ પુસ્તકમાં છે. કવિ નાનાલાલની જીવનદષ્ટિનો સુંદર પરિચય આપે તેવું આ પુસ્તક રજૂ કરવા બદલ વિજયરાયને અભિનંદન ઘટે છે.

કવિ નાનાલાલવિષયક આ વિભાગનું ખીજું એક પુસ્તક તે શ્રી બાલચંદ્ર પરીખ-કૃત, 'રસગન્ધા'. કવિ નાનાલાલે વિપુલ સંખ્યામાં સાહિત્યકૃતિઓ રચી છે. એમની કવિપ્રતિભાએ જે છાંયનો ક્યાં છે તેને હજી મુધી કોઈ પહોંચી શક્યું નથી. ગુજરાતના એવા એક મહાન કવિની સુનંદી કૃતિઓનાં આ રસદર્શનો છે. આ પહેલાં એમણે કવિ નાનાલાલનાં કાવ્યોનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરી નાનાલાલવિષયક પોતાના અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવી છે. શ્રી બાલચંદ્ર અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસી છે. ટાગોર, શ્રી અરવિંદ વગેરેની સાહિત્યરચનામાં પણ તેમને રસ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ નાનાલાલના તે ગુણનુરાગી વિવેચક છે. કવિનાં ઉચ્ચ કોટિનાં કાવ્યોની વર્ષવાર વહેંચણી કરી શ્રી બાલચંદ્રે તેમને રસસ્વાદ કરાવવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં કર્યો છે. આ લેખક

કવિજીવ છે એની પ્રતીતિ એમના રસદર્શનો વાંચતાં સહેજે થશે. અલખત આ સંગ્રહમાં કવિ નાનાલાલમાં છે તેવી શબ્દજળ દેખાશે, ગુણદર્શનમાં વધુ પડતો ઉત્સાહ પણ એમાં જોવા મળશે, એમ છતાં એકદરે જોતા કવિ નાનાલાલના એક સન્નિધિ અભ્યાસીનું આ પુસ્તક કાવ્યરસિકોને રોચક નોવડશે. કવિ નાનાલાલના વિવિધ પ્રકારના કાવ્યો દ્વારા તેમણે એમનું જીવનદર્શન રજૂ કરવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે અને એ રીતે નાનાલાલ કવિના અભ્યાસીઓમાં એ મહત્વનું ગ્ધાન પ્રાપ્ત કરે છે. વિવેચક શ્રી અનંતરાય રાવળે લેખકનો તેમજ એમની આ કૃતિનો પરિચય પ્રસ્તાવનામાં કરાવ્યો છે તે પણ અંતમાં નોંધવું ઘટે છે.

આ વર્ષના વિવેચનસાહિત્યમાં ખીજું એક મહત્વનું પુસ્તક તે શ્રી નગીનદાસ પારેખ કૃત 'સાહિત્યવિવેચનના સિદ્ધાંતો' છે. અંગ્રેજ લેખક એનરકોમ્પીના પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ લિટરરી ક્રિટિસિઝમ'નો એ અનુવાદ છે. શ્રી નગીનદાસ પારેખ એક સિદ્ધદસ્ત અનુવાદક તરીકે ભાગ્યેજ કાંઈ સાહિત્યરસિકને અપરિચિત હોય. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેમજ શરદ્યદ્રની સખ્યાબંધ કૃતિઓના સમર્થ અનુવાદ તેમણે ગુજરાત સમક્ષ ધર્યા છે. અંગ્રેજ સાહિત્યભાષી પણ તેમણે કેટલીક કૃતિઓનો અનુવાદ કર્યો છે. અંગ્રેજ, ગુજરાતી, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષા સાહિત્યના એ લેડા અભ્યાસી છે. એમના જેના અધિકારી અનુવાદકની કવચે એનરકોમ્પીના પુસ્તકનો અનુવાદ થયો છે તે આનંદની વાત છે.

હાલમાં કેટલાક સમયથી ખી એ.ની પરીક્ષામાં ગુજરાતીના વિદ્યાર્થી-ઓને કાવ્યપ્રકાશ આદિ પુસ્તકોની સાથે પશ્ચિમના કાવ્યસિદ્ધાંતો પણ શીખવાના હોય છે. એનરકોમ્પી, વર્સિફિકેશન રકોટ જેમ્સ વગેરે લેખકોના અંગ્રેજ પુસ્તકો યુનિવર્સિટી તરફથી નહીં થાય છે. શ્રી નગીનદાસે એ પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો ગુણ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાને માધ્યમ તરીકે મૂક્યા પછી આ પ્રવૃત્તિની કેટલી બધી આવશ્યકતા હોય એ સમજાવવાની જરૂર નથી હવે વિદ્યાર્થીઓને પશ્ચિમના અંગ્રેજ લેખકોએ વિચારેલા કાવ્યસિદ્ધાંતો ગુજરાતીમાં સમજવાની સુવિધા થઈ શકશે. શ્રી નગીનદાસ પારેખ ખીજા પશ્ચિમી લેખકોને પણ ગુજરાતી ભાષામાં સુલભ કરી આપશે જ એવી આશા અસ્થાને નથી.

કોઈ પણ કૃતિનો એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં અનુવાદ એ કપરી કલા છે. તેમાં પણ કલાસિદ્ધાંતોની ચર્ચાનો અનુવાદ ખૂબ મુશ્કેલ ગણાય નગીનદાસ પારેખે અંગ્રેજી સાહિત્યના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ગુજરાતીમાં ઉતાવળા માટે ખૂબ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે એની આ અનુવાદ જોતા પ્રતીતિ થાય છે. અંગ્રેજીના કેટલાક પર્ચોએ જ ગુજરાતીમાં મેળવવા મુશ્કેલ ગણાય, છતાં લેખકે સંસ્કૃત, જગાળી વગેરે ભાષાની મદદ લઈ ગુજરાતી ભાષામાં એવા પર્ચો નિશ્ચિન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે જેમકે Communication માટે તેમણે અભિનવગુપ્તનો 'અવગમન' શબ્દ યોજ્યો છે. Elliptical માટે 'ન્યૂનપદ' 'Technique' માટે સિદ્ધ આદિ શબ્દો યોજ્યા છે, આમ મહદંશે પારિભાષિક શબ્દોની મુશ્કેલીને તેઓ વટાવી શક્યા છે. પુસ્તકના આરંભમાં એબ્રહામીના Communication ના સિદ્ધાંતની ચર્ચા અનુવાદકે બને તેટલી મુગમ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. લેખકને જે અનુભવ થાય છે તે વ્યક્ત કરવો તે અભિવ્યક્તિ; પરંતુ એ અનુભવ શબ્દો દ્વારા વાચકને કે શ્રોતાને પહોંચે છે, એટલે શબ્દો એ અનુભવનું પ્રતિનિધાન કરે છે માટે વાચકને પક્ષે પ્રતિનિધાન મહત્વનું બની રહે છે. આ બધી પ્રક્રિયા સાહિત્યના ઉપાદાન ભાષા-શબ્દો દ્વારા થાય છે, એટલે એક છેડે લેખક, બીજા છેડે વાચક અને વચ્ચે ભાષા. આ ત્રણેને સાકળી લેનારી પ્રક્રિયા માટે 'અવગમન' શબ્દ છે. જે અવગમન સાધી શકે તે સાહિત્ય એ જ પ્રકરણમાં અનુભવ, ગ્રેણી, કંપનાની ચર્ચા પણ 'અવગમન' ના મિદાનને સમજવામાં ઉપયોગી છે

આ પુસ્તકમાં સૌથી મહત્વની ચર્ચા એરિસ્ટોટલના પોયેટિક્સ અંગેની છે. એમાં એમણે 'પોયેટિક્સ' મધ્યનું મહત્વ સમજાવી, પોયેટના કવિતા સામેના આક્ષેપો તેમજ એરિસ્ટોટલે તે કવિતાકલાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી તે આક્ષેપોને વાજેલો જવાબ અને એ માટે તેણે આપેલી ટૂંકડીની વ્યાખ્યા વગેરેની ચર્ચા છે. પોયેટનો કવિતા સામે આક્ષેપ હતો કે તે માનવીના હૃદયના હીન અંશને પોણીને તેના આત્માને નિર્બળ બનાવે છે. એરિસ્ટોટલ ટૂંકડી માનવઆત્માની વધારે પડતી લાગણીનું વર્ચન કરી તેના આત્માને વ્યસ્ત અને વ્યવજ બનાવે છે એમ કેથાર્મિસના સિદ્ધાંત દ્વારા પ્રતિપાદિત કરે છે. આ આખીય ચર્ચા સુદર રીતે રજૂ થઈ છે. એરિસ્ટોટલના કાવ્યસિદ્ધાંતો એ પછીના વિવેચકો માટે-ખૂબ

માર્ગદર્શક નીવડ્યા હતા અને કેટલાંક વર્ગો સુધી એ સિદ્ધાંતોનું મુરોપી દુનિયા પર વર્ચસ જામ્યું હતું.

આમ આ પુસ્તકમાં સાહિત્યના અવગમનના સિદ્ધાંતની મીમાસા તેમજ એગ્રિટોટનના કાવ્યસિદ્ધાંતનો નિચોડ પ્રગટ થયો છે. આ પુસ્તકમાં કાવ્યસિદ્ધાંતની તાત્ત્વિક ચર્ચામાં ફેટલેક રચણે અનુવાદકને કિલ્બટાનો સામનો કરવો પડ્યો છે. અભ્યાસીએ થ્રમ લર્ઈ ધીરજપૂર્વક આ પુસ્તકનું મનન કરીને જ એ ચર્ચાઓ સમજવી પડે એમ છતાં આવ પુસ્તકો દ્વારા ધીમે ધીમે પરિભાષાની મુરકેલી ટળશે અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર આદિમાં પણ આ મુરકેલીનો અનુભવ થાય જ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવા તાત્ત્વિક ચર્ચાનાં પુસ્તકોનો અનુવાદ એ ગુજરાતી સાહિત્યરસિક વર્ગની તેમજ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની એક મોટી સેવા ગણાશે.

ખી એ મા ભણતા ગુજરાતી વિષયના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડી શકે તેનું એક પુસ્તક અધ્યાપક શ્રી કુળવિહારી મહેતાએ 'સાહિત્ય રંગ' નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અગ્રેજ વિવેચનસાહિત્યના અભ્યાસ માટે યુનિવર્સિટીએ નિયુક્ત કરેલા કેટલાક પુસ્તકોમાંથી તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યસિદ્ધાંતની કેટલાક વિદ્વાન વિવેચકોએ કરેલી ચર્ચા ઉપરથી આ ઉત્સાહી અધ્યાપકે વિદ્યાર્થીઓને રોચક અને સુગમ થાય તેનું તારણ કાઢી આ પુસ્તકરૂપે તે રજૂ કર્યું છે. લેખકે છેલ્લે ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્ય વિશે એક ટૂંકો નિબંધ પણ જોડ્યો છે. શ્રી હીરાબહેન પાંડે આપણા વિવેચન સાહિત્ય વિશે આખું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું જ છે છતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે આ ટૂંકો નિબંધ ઉપયોગી નીવડશે.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને અતિ ઉપકારક નીવડે એવું એક પુસ્તક અધ્યાપક શ્રી સુરેશ જ્ઞેશીએ 'સાહિત્ય સ્ત્રીમંસા' નામથી પ્રગટ કર્યું છે. શ્રી વિષ્ણુપદ ભટ્ટાચાર્યના પુસ્તકનો એ અનુવાદ છે. વિષ્ણુપદ ભટ્ટાચાર્ય કનકતા યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના અધ્યાપક છે અને શાંતિનિકેતન તરફથી તેમનું આ પુસ્તક (પુસ્તકો) જાગણીમાં પ્રગટ થયું હતું. એ લેખકનો સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો તત્ત્વરથી અભ્યાસ અને તેમની તુલનાત્મક દષ્ટિનો પરિચય આ નાનકડા પુસ્તકમાં થશે.

આ પુસ્તકના લેખકે ભાવ તેમજ રસની ઉત્પત્તિની મમજ આપી રમ વિગે જુદા જુદા આવંકારિકોના મતોની તુલનાત્મક દષ્ટિએ વિશદ ચર્ચા કરી છે. ભટ્ટ લોહચટ્ટ-કૃત ઉત્પત્તિવાદ, ભટ્ટ શંકુનો અનુમિતિવાદ, ભટ્ટ નાચકનો બુદ્ધિવાદ તેમજ અભિનવગુપ્તનો અભિ-વ્યક્તિવાદ એ સર્વની ચર્ચા સક્ષેપમા સુદૃઢ રીતે થઈ છે. લેખકે જરૂર જણાય ત્યાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત પણ છૂટથી ટાંક્યા છે અને આમ રસશાસ્ત્રસંબંધી એક મનનપૂર્ણ તુલનાત્મક દષ્ટિથી લખાયેલું મહત્ત્વનું પુસ્તક ગુજરાતના અભ્યાસીઓને અનુવાદરૂપે પણ મળે છે એ આનંદની વાત છે. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી તેમજ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પ્રગટાવનારૂપે રસની ચર્ચા તેમજ રસમીમાસાની પરિભાષાના નિમંધ જોડ્યા છે તે પણ મહત્ત્વના છે.

સુરેશ જોશીએ આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરી ગુજરાતના કાવ્ય-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે એક વિરોધ સામગ્રી જનૂ કરી છે તે માટે તેમને અભિનંદન ધટે છે.

આ વર્ષે ડૉ. ધીરુભાઈ કાકર-કૃત ‘ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ-રેખા’ ના પહેલા ખંડ (મધ્યકાળ)ના ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે વિદ્યાર્થીજગતમાં તેમજ અભ્યાસીઓમાં તેની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે પ્રથમ વર્ષના કોયેજના વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખીને એમણે મધ્યકાળના સાહિત્યનો સક્ષેપમાં રસપ્રવાહ કગવવાનો પ્રયાસ કરેલો હોય એમનો એ હેતુ સર્વો છે એમ આ ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિ ઉપરથી કહી શકાય. વર્ષોથી સાહિત્યના ઇતિહાસનું અધ્યાપન કગવતા આ વિદ્વાન વિવેચકે મધ્યકાળના સાહિત્યના વિષયો સક્ષેપમાં પણ સમર્થ રીતે હવડ્યા છે. ખૂબ ખૂબ સામગ્રી પીરમી દેવાનો લોભ ટાળીને તેમણે પ્રશસ્ત્ય સંઘમ જળ-વીને આ પુસ્તકને વિવાદિઓએ જ ગમ્યું છે આ સંકલનમાં એમની ઘડાયેલી ભાષા-સૈની તેમજ એમની ચર્ચાપદ્ધતિમાં ગ્રંથતાના ગુણો વગતાશે.

પ્રા. રામપ્રસાદ શુક્લ તેમજ ડૉ. જિપિન ઝેરીના સહિયાર પ્રયાસ-રૂપે આ વર્ષે ‘આપણું સાહિત્ય’ નામથી સાહિત્યનો એક વધુ ઇતિહાસ પ્રગટ થયો છે. આપણે હજી સુધી સાહિત્યનો ઇતિહાસ નામ સાર્થક કરે તેવું પુસ્તક મેળવી શક્યા નથી, હતા એ દિશામાં પ્રાધ્યાપકોના

પ્રયાસો ચાલુ જ છે એની પ્રતીતિ આ સમજ કરાવશે બને વિદ્વાન લેખકોએ આ પુસ્તકમાં અર્વાચીન યુગ નિરૂપ્યો છે અર્વાચીન યુગના સાહિત્ય વિશે સંક્ષેપમાં લખવું કેટલું કપરું કામ છે તેનો અનુભવ આ લેખકોને થયો જ હશે એમ આ પુસ્તક જોતા જણાય છે છતાં તેમણે એ મુશ્કેલી પાર કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયાસ કર્યો છે એક તરફ અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રવાહો તો ખીજી તરફ અર્વાચીન કવિ લેખકનો પરિચય—એમ બંને હેતુ આ પુસ્તક દ્વારા તેમણે સાધ્યા છે કોલેજમાં ઇન્ટરના વિદ્યાર્થીઓને સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગ લખવાનો હોય છે તેમને આ પુસ્તક ઊપયોગી થઈ શકશે માત્ર કેટલાક વિગતદોષો અને ઉતાવળે થઈ ગયેલી સરતથૂકો ખીજી આવૃત્તિ વખતે નિવારી લેવાય તો યોગ્ય થશે

શ્રી 'અનામી-કૃત' 'ત્રિવેણી' ને સાહિત્યના કયા વર્ગમાં મૂકી શકાય તે એક પ્રશ્ન છે એમાં વાર્તા વિવેચન અને કાવ્ય એમ ત્રણ પ્રકારની ત્રિવેણીની મૂલ્યણી છે, છતાં એ કૃતિમાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર અભ્યાસ-લેખો (નિમ્નધો) હોવાથી તેને વિવેચનવિભાગમાં જ ગણીશું એમાં પાંચ વાર્તાઓ છે તેમાં 'ભાવના અને શુદ્ધિ'એ લેખકને ઇનામપ્રાપ્તિ કરાવી હોવાથી તેનું તેમને વિશેષ ગૌરવ હોય એ સ્વાભાવિક છે, જો કે 'અનામી' ની વાર્તાકેના વિશે આ વાર્તાઓ ઉપરથી જ મત ઉચ્ચારવો એ ઉતાવળ ગણાય, કારણ પાંચમાથી બે તો રેખાચિત્રો અથવા વ્યક્તિચિત્રો છે વાર્તાઓ મુખ્યત્વે પ્રચારલક્ષી દેખાય છે

આ પુસ્તકમાં લેખકની સફળતા તેમના અભ્યાસ લેખોમાં છે ભાવના વાદી સુધારક સ્વ ગોવર્ધનરામ 'ગજબ્રાહ્મ અને સુધારાનો પ્રાણ' 'નિષ્ક્રાંત દની વૈગમ્ય કવિતા' લેખકના સ્વાધ્યાયનો અને મનનની પ્રતીતિ કરાવતા લેખો છે એ જ વિભાગમાં લેખકે હળવા નિબંધ આલેખનનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ તેમાં તેમની કાવટ જણાતી નથી

"ત્રિવેણી" માં ત્રીજી વેણી કાવ્યકુસુમોની છે લગભગ સાઠ જેટલા કાવ્યો તેમાં એકત્રિત થયા છે એમાં રાષ્ટ્રઆતના કાવ્યો મુખ્યત્વે ગાંધીજી, ભારત દેશ કે ભારતની મહાન વિશ્વતિઓને લક્ષ્ય છે એ સિવાય બીજા હૃદયના વિવિધ ભાવોને સંજોગોને લખાયેલા તેમજ બીજા કેટલાક છૂટાછવાયા વિષયો પર રચાયેલા કાવ્યો છે આ કાવ્યોમાં કવિની ભાવનાનો સ્પષ્ટ વરતાય છે ગાંધીજીના મૃત્યુ અંગેના કાવ્યો કવિને યશ અપાવે તેવા છે

‘આસ્વાદ’ એ પ્રા-જિતેન્દ્ર દવેના વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ છે. વર્ષોથી અધ્યાપનકાર્ય કરનારા અધ્યાપક લેખકના સ્વાધ્યાયના ફળરૂપે આ લેખસંગ્રહ પ્રગટ થયો છે. લેખકના વિવેચનમંત્રહની પહેલી ખૂબી એ છે કે તેમાં બારેમાસ સહૃદયતા છે અનુભવી અધ્યાપકનું ઠરેલપણું અને સાહિત્ય કલામાં એમની મુઝ પણ આ લેખોમાં દે નાગે. વિચારોની રજૂઆતમાં સરળતા અને સ્પષ્ટતા એ આ પુસ્તકની બીજી ખૂબી છે. અધ્યાપકને છાત્રો તેમ એક પછી એક મુદ્દા લેખકે જાણે કે વિદ્યાર્થીઓને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને ચર્ચ્યા છે અને એથી આ પુસ્તક કોઈ પણ અભ્યાસીને મદદરૂપ બની શકે તેવી સરળતા એમાં છે. ‘લોકવાર્તાનાર દામળ’ અથવા તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંનાં મહિન ચિત્રો, અથવા તો ‘કાવ્યમંગલાની કવિતા’ કે ‘દ્વિગેહની વાર્તાકથા’ જેવા લેખો ખરેખર આ અધ્યાપકની વિવેચક-શક્તિનાં સારાં ઉદાહરણો છે. આ ‘આસ્વાદ’ પછી બીજો ‘રસાસ્વાદ’ લેખક પામેથી મળે એવી અપેક્ષા આ સંગ્રહ વાંચ્યા પછી સહેજે થાય છે. વિવેચક અનંતરાય રાવળે શ્રી જિતેન્દ્ર દવેના આ સંગ્રહનો દૂકમાં પરિચય કરાવ્યો છે અને તેમની આ સ્વાધ્યાયપદ્ધતિને યોગ્ય રીતે બિરદાવી છે.

સંપાદન-સંગ્રાહનના ક્ષેત્રમાં સૌથી મહત્ત્વનું પુસ્તક ડૉ. ભોગીલાલ સારોજરાનું ‘મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલનું’ સાહિત્યમંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો’ એ છે. વસ્તુપાલ ગુજરાતમાં કુશળ મંત્રી, રાજપુરુષ તેમજ મંદિરો બાંધનાર ક્યારસિક પુરુષ તરીકે જાણીતો છે. લેખકે વસ્તુપાલના જીવનને અંશમાં અનેક પુસ્તકોનો તેમજ હસ્તપ્રતોનો આધાર લઈ આ પુસ્તક દ્વારા વસ્તુપાલનો કવિ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે. લેખકે પુસ્તકને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચ્યું છે. પહેલામાં પ્રતાવનારૂપે ગુજરાતની સંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક ભૂમિકા તેમણે નિરૂપી છે. બીજા વિભાગમાં વસ્તુપાલ અને તેના સાહિત્યમંડળને લગતી સાચી છત્રી જેવો, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય દ્વાગ કેમ ઉપલબ્ધ થઈ શકી તેનો ઉલ્લેખ કરી વસ્તુપાલના કુટુંબનો તેમજ તેની ગમગીય કાગડિદોનો પરિચય આપે છે. એમાં વસ્તુપાલનો એક મગ ગમગીનિત તેમજ વ્યવસ્થાપક તરીકેનો પરિચય મળે છે. ત્રીજામાં સાહિત્યકથા પ્રત્યેની તેની અભિરુચિ વર્ણવવામાં લેખકે એક આખું પ્રકન્ધ આપ્યું છે. આ વિભાગનું સૌથી મહત્ત્વનું પ્રકન્ધ વસ્તુપાલના સાહિત્યમંડળનો પરિચય કમવતારું છે તે

છે. એ મંડળના પદર જેટલા કવિઓની કારકિર્દીનો તેમજ કૃતિઓનો લેખકે સક્ષેપમા પણ ગાયક નીવડે તેવી શૈલીમા પરિચય કરાવ્યો છે

ત્રીગ વિભાગમા વસ્તુપાન તેમજ તેના સાહિત્યમંડળે સસ્કૃત સાહિત્યમા-મહાકાવ્ય નાટક, પ્રમથ, ધર્મકથા-બ્યોત્તિપ, ન્યાય આદિ શાખાઓમા કેવો મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે તેનું રસિક તથા માહિતી-સભર વર્ણન છે. લેખકે દરેક શાખામા તેમના ફાળાની વિગતે ચર્ચા કરી છે. વસ્તુપાન તેમજ તેના સાહિત્યમંડળે જ્યેના દશ મહાકાવ્યો, આર નાટકો, અઢા પ્રશસ્તિઓ, ત્રણ અનકારમયો, બે વ્યાકરણો, ૭૬ શાસ્ત્રોનો એક અથ અને ખીન અનેક મહત્વના ગ્રંથોનો આ વિદ્વાન સપાદકે જે પરિચય કરાવ્યો છે તે ઉપરથી ઇ. મ ના ૧૩ મા સૈકામાં યુગરાતમાં વિદ્યા-કળાની પ્રવૃત્તિ કેવી વ્યાપક હતી તેનો અણસારો મળે છે. આ પુસ્તકમા તો માત્ર વસ્તુપાન તર્કથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઉત્તેજન પામેલા કવિઓના જ ફાળાની ચર્ચા છે, એ સિવાય ખીન ડેટલાય કવિઓ વિશે તો હજી જાણવાનું બાકી જ રહે છે ।

ડો. સોડેસરાએ યુગરાતની સાતેક સૈકા પહેલાની વિદ્યાસમૃદ્ધિ તેમજ સસ્કૃતિનો આ પુસ્તક દ્વારા પરિચય કરાવી વાચકને એ યુગની સસ્કૃતિમા રસ લેતો કરી મૂકવાનો પ્રશસ્ય પ્રયાસ કર્યો છે લેખકનું વિદ્યાજ વાચન, તેમની તુનનાત્મક દષ્ટિ, તેમજ સશોધનના ક્ષેત્રમા આવશ્યક એવી ચીવટ અને ઝીણવટ અને સૌથી વિશેષ તો તેમની શૈલીની રસિકતા આ પુસ્તકના દરેક પ્રકરણમા જોવા મળશે. આ સપાદન માટે લેખકે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેની સાક્ષી તો સદર્ભ ગ્રંથોની સૂચિ જ પૂરશે

આપણા વિશ્વવિદ્યાનયોમા હિન્દુ કીર્ણીના વિદ્યાર્થીઓને મધ્યકાલીન સાહિત્યની ડાઘ મહત્વની કૃતિનો સાગોપાગ અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. એની કૃતિઓનું સપાદન કરી તેના વિશે મનનીય લેખ તેમજ ટિપ્પણો લખી વિદ્યાર્થીઓને તેના અભ્યાસમા સુગમતા કરી આપવાનું પુણ્યકાર્ય ડેટલાક વિદ્વાન અભ્યાપકો કરતા રહ્યા છે

‘અખેગીતા’ નું સપાદન પણ એવા ડાઘ હિન્દુ હેતુનું પરિણામ છે. એનું સપાદન વિદ્વાન વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી તથા અધ્યાપક શ્રી ત્રજરાય દેસાઈએ કર્યું છે ‘અખેગીતા’ વિશેના મનનીય લેખમા શ્રી વિષ્ણુલાલએ મધ્યકાલીન કવિઓ—ત્રેમાનંદ શામળ અને અખાની કાવ્ય-

પદ્ધતિ અને વિચારણાની સદૃષ્ટાંત ચર્ચા કરી અખાની વિશિષ્ટતા ક્યાં રહી છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે. અખાની દ્વિવમ્બી, અખાના સમયના સમાજની મહેનતા, અખાની કાવ્યશૈલી વગેરેની વિદ્યતા મુખ્ય ચર્ચા કરતાં શ્રી વિષ્ણુભાઈ ચૌધરીને જ કહે છે :

‘તત્ત્વવિચારના આપણા બીજા મધ્યકાલીન કવિઓમાં, પ્રીતમદાસ, દયાગમ કે નરમિંદમાં પણ સુદ્ધિની અખા જેવી પ્રજા કે વિષયનું વિશાળ ને સૂક્ષ્મ નિરૂપણ નથી’ (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩)

‘અખેગીતા’ નું વક્તવ્ય પણ અખાની ‘અનુભવત્રિંદુ’ આદિ કૃતિઓની સાથે તેની તુલના કરી નુકટ કરવાનો—તેને સુખમ કરવાનો એમણે સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. અખાના તત્ત્વજ્ઞાનની તેમજ તેની કવિતાની સંક્ષેપમાં સમર્થ ચર્ચા કરી અંતે એ વિદ્વાન સંપાદક નોંધે છે :

“નીર દ્વિતાલીને નહ કરવાનો અખા જેવો સમર્થ પ્રયત્ન ગુજરાતના કોઈ મધ્યકાલીન કવિએ કર્યો નથી. એના વિચારો, એનાં અવલોકનો, એની દલીલો, એનું જ્ઞાન, એના કટાક્ષ, એની ઝમિં, મો ઉચિત પ્રતિરૂપો દ્વારા ચિત્રાત્મક, મૂર્ત, ગતિશીલ અને ધ્વનિશીલ બને છે. સર્વદા આકર્ષક અને વારંવાર રમણીય એવા પ્રતિરૂપોથી સુકાદાર બનેલી આ કવિતામાં શરૂ અખાએ અડીકું ખરેજ લીધું છે.” (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૮)

“અખેગીતા”ની પ્રસ્તાવનાએ પ્રગટ્યું ડા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું સમગ્ર વક્તવ્ય અખાની કાવ્યપ્રજ્વલિ ઉપરનું એક નાનકડું ભાષ્ય બની ગયું છે.

વડોદરા યુનિવર્સિટીએ પ્રાચીન ગુજર્ રાજમાળાના પાંચમા અંક તરીકે આ વર્ષે ભાલ્યુ-ફૂન ‘નગાખ્યાન’ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અ. રામલાલ ઝોડીએ આ આખ્યાન ક. સ. ૧૯૨૪માં પ્રગટ કર્યું હતું, પરંતુ એમ એ ના વિચાર્યોયો માટે તે પાલ્યુ-ફૂન તરીકે નિયત થવાથી અને અપ્રાપ્ય હોવાથી વડોદરા યુનિવર્સિટીએ તેનું સંપાદન શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીને સોંપ્યું. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી આપણા એક વિદ્વાન ભાષાવિદ છે. તેમણે ખૂબ રસ અને શ્રમ લઈ ભાલ્યુ-ફૂન આ ‘નગાખ્યાન’ સંપાદિત કર્યું છે. આ સંપાદનમાં શાસ્ત્રીએ ભાલ્યુના બીજા નગાખ્યાનની નિનાદારતા, અ. રામલાલ ઝોડીનાં પોત નાં તેમજ બીજા અનેક મંતવ્યો રજૂ કરી દર્શાવવા ઉપરાંત

ભાનજીના 'નળાખ્યાનની' ભાષાભૂમિકાનું તેમજ વ્યાકરણનું વિવરણ કયું છે તે અભ્યાસીઓને અત્યંત મૂલ્યવાન નીવડશે 'નળાખ્યાન' ની સંસ્કૃત કૃતિઓનો તેમજ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જૈન જૈનેતરોએ રચેલી નળકથાનો આછો ઇતિહાસ સપાદકે રજૂ કરી મહાભાગ્યતા મૂળ નળાખ્યાન સાથે ભાલજી, નાકર અને પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની તુલના કરી બતાવી છે ભાલજીના જીવનકવન વિશેની ચર્ચા એ પણ આ પુસ્તકનું એક મહત્વનું અંગ બને છે અનેક પ્રવૃત્તિમાન મનોની ચર્ચા કરી અતે શાસ્ત્રીજી ભાલજીની સમયમર્યાદા ઇ સ ૧૪૯૪ થી ૧૫૪૪ વચ્ચેની કથાય ઠરાવી તેને નાકરનો પૂર્વ-સમયનીન હોવાનું મનાવે છે શાસ્ત્રીજીના જોડા અભ્યાસ અને સંશોધન તેમજ મનનના પરિપાકરૂપ આ આખીય પ્રસ્તાવના મધ્યકાલીન સાહિત્યના તેમજ ભાષાના અભ્યાસીઓને ખૂબ મહત્વની બની રહેશે 'નળાખ્યાન' ને અતે સપાદકે વિસ્તૃત અને વિગતપૂર્ણ શબ્દકોશ આપ્યો છે તેમાં પણ તેમની ચીવટ દેખાય છે

એ સિવાય શ્રી કે કા શાસ્ત્રીએ સ્વ નગસિહરાવ દિવેટિયાના ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિશેનો સાતવ્યાખ્યાનોનો સંક્ષેપ પણ "ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય" નામથી આ વોલ્યુમ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે સ્વ નરસિંહરાવ ના વ્યાખ્યાનોના પ્રથમ ખંડનો અનુવાદ ડ્રા રામપ્રસાદ બક્ષીએ ફેટલાક વર્ષોપૂર્વે પ્રગટ કર્યો હતો જે વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ મહત્વનો નીવડ્યો હતો, પરંતુ ફેટલાક સમયથી એ વ્યાખ્યાનો ડુર્લભ બન્યા હતા એ સંજોગમાં કે કા જેવા નિદાન ભાષાશાસ્ત્રીનો આ સંક્ષેપ ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે પહેલા ચાર વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે શ્રી બક્ષીના અનુવાદનો જ સંક્ષેપ કર્યો છે બાકીના ત્રણમાં તેમણે મૂળ અંગ્રેજી ત્રથનો આશરો લીધો છે

આ સંક્ષેપની એક વિશેષતા એ છે કે સ્વ દિવેટિયાના ફેટલાક મતબ્બેને નવા સંશોધનના પ્રકાશમાં શાસ્ત્રીએ તપાસી પોતાના મતબ્બે પણ અવારનવાર રજૂ કર્યા છે, એટલે વિદ્યાર્થીઓને સ્વ દિવેટિયાના મતબ્બે સાથે નવા મતબ્બેની સરખામણીનો લાભ મળશે એમ છતાં શાસ્ત્રીએ સ્વ દિવેટિયાના મતબ્બેને કથાય અન્યાય ન થાય તેમજ આ સંક્ષેપમાં તેમનો કોઈ મહત્વનો મુદ્દો ન રહી જાય તેની કાળજી રાખી છે તેમણે ફેટલાક બાબતો-જેમ કે ભાષાના નમૂના આદિ-જે હવે ખૂબ પ્રચલિત બની ચૂકી છે તેનું પુનરાવર્તન આ સંક્ષેપમાં ટાળ્યું છે ફેટલાક સૂચિ પણ છોડી

દીધી છે તો ફેટલીક નવેસરથી પણ આપી છે. આમ શાસ્ત્રીજીએ એક વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીને વિદ્યાર્થીઓ માટે ફરી વાર મુલક બનાવ્યા છે. મૂળ વ્યાખ્યાનો ન વાંચી ગકનાર અભ્યાસીઓને આ સંલેખ યત્કિંચિત્ સંતોષ અવસર આપી શકશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમને બે ભાષાવિદ્નાં મંતવ્યોની તુલનાનો પુષ્પવાસ પણ તે પ્રાપ્ત કરાવી શકશે.

એ પછી 'સિદ્ધહેમ'નો બે પ્રાધ્યાપકોએ કરેલો પદાનુવાદ તપાસીએ

યુનિવર્સિટીના એમ. એ ના અભ્યાસક્રમમાં ભાષાના પેપરમાં અપભ્રંશ વ્યાકરણનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને કરવાનો હેતુ છે. 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પદનાં ૩૨૯ થી ૪૪૬ સૂત્રોમાં અપભ્રંશ વ્યાકરણનો પરિચય છે એનો શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ કરેલો અનુવાદ વિદ્યાર્થીઓને હેલ્લા ફેટલાક સમયથી ખૂબ ઉપયોગી બની રહ્યો છે. આ વ્યાકરણનો એક ખીન્ને સમજોડી અનુવાદ શ્રી જશભાઈ પટેલ તથા શ્રી હસિત ખૂસ એ બે પ્રાધ્યાપકો તરફથી પ્રગટ થાય છે. બંને કવિ છે અને એથી કદાચ આ અનુવાદને એક વિશેષતા અર્પવા તેમણે મૂળ મંથનો સમજોડી અનુવાદ કરવાનું ધ્યેય રાખ્યું જણાય છે. મોટે ભાગે આ અનુવાદમાં શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીના અનુવાદની જ છાયા પડેલી જણાય છે. લેખકોએ એ તાણુરચીકાર પ્રસ્તાવનામાં ક્યો છે, એમ જતા આ અનુવાદકોને પઠરચનામાં ક્યાંક ક્યાંક કિંપ્રત્યક્ષ સામનો પણ કરવો પડ્યો જણાય છે. એક ઉદાહરણ લેખે બોધ એ તો ૩૪૪ માં નૂતનો પદ્યઅનુવાદ અભ્યાસીને પણ અકળાવે તેવો છે.

એવી જ રીતે એ મૂળ ૩૩૫માં ઘોઢિમ શબ્દનો અર્થ અનુવાદકોએ 'ઢોડી' આપ્યો છે. મુચિમા તેનું મૂળ કપરદિકા આપેલું છે તો ઘોઢિમ શબ્દ કપરદિકા પરથી ફરી રીતે અવનીર્ણ્ય થઈ શકે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

વડો-રા યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રગટ થયેલું બીજું એક પુસ્તક તે અ. બલવંતરાય ઠાકોરે સંપાદિત કરેલો સોળમાં મકામાં રચાયેલો ઉદયભાનુ-કૃત 'વિક્રમચરિત્રરાસ' છે. રત્ન ઠાકોરના મને વિક્રમ ગમ્મના આ પુત્ર વિક્રમએનના ગસનો ઉલ્લેખ વાર્તાકાર શામળે એની વાર્તાઓમાં કર્યો નથી.

આ રાસને વિક્રમવાર્તાચક્ર સાથે ગાઢ સંબંધ છે. પોતાની છંદોબદ્ધ પુષ્પિકામાં ઠાકોરે આ વાત કરી છે. ઉદયલાલુકૃત આ રાસની અનેક હરતપ્રતો પ્રાપ્ત થઈ છે. સ્વ. ઠાકોરે પોતાને એ પ્રત ક્યાંથી મળેલી તેના ઉત્તેષ્ય ક્યાં જણાવ્યો નથી. એમણે તેમાર કચેરી આ કૃતિની પ્રસ્તાવના, નોંધ વગેરે તેમના અવસાનને કારણે બાકી ગઈ ગયાં છે વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી એમની એ કૃતિ પુસ્તકકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તકની સાથે ડૉ. રણજિત પરેલે વિક્રમચરિત્રરાસની કથા સંક્ષેપમાં વર્ણવી તેનાં આકર્ષક અંગોની છણાવટ કરતો એક અભ્યાસલેખ જોડ્યો છે. તે અભ્યસીને ઉપયોગી થશે.

એ પછી એ જ યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું 'જલવંતરાય ઠાકોરનું' એક અપૂર્ણ આખ્યાનકાવ્ય નિરુત્તમા તપાસીએ. આ આખ્યાન કાવ્યમાં નિરુત્તમાના મુખ્ય પાત્ર દ્વારા સ્ત્રીવાતંત્ર્યની ચર્ચાનો કવિનો ઉદ્દેશ દેખાય છે.

આખ્યાનકનો આરંભ Catching છે, પકડ જમાવે તેવો છે. નિરુત્તમાને તેનાથી બે તકુ નીચો પતિ કોઈક કારણસર તમાચો મારે છે. નિરુત્તમા તેને સામે તમાચો મારવા જાય છે, પરંતુ સ્વર્ગસ્થ માતાની છબી નજરે પડતાં તે તમાચો મારવાની મુદ્રાને નમસ્કારની મુદ્રામાં પલટી નાખે છે. એ પછી સહેજે રસબર્મા કથાનકની આશા રાખતા વાચકને નિરાશા જ સંપડે છે મોટે ભાગે આ એક મહત્વના પ્રસંગ પછી આખું આખ્યાન વિચારના ભારથી દબાયેલું જ રહે છે. નિરુત્તમા પોતે સ્વતંત્રતાના આદર્શ સેવે છે, પરંતુ કયા પ્રકારની સ્વતંત્રતા તે જાણે છે, તેની એ અંખનાનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો, પતિ સાથે સારો મેળ હોવા છતાં તમાચો મારવાનો પ્રસંગ કેમ ઊભો થયો આ કશી હકીકતો ઉપર આ આખ્યાનમાં પ્રકાશ પડતો નથી. નિરુત્તમા અને તેની માતાના મૃત્યુ બાદ તેને ઉછેરનાર તેના ડોક્ટર મામા વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા દામ્પત્યજીવન, સ્ત્રીનો શાસ્ત્રીકત ધર્મ, સગ્નના પ્રશ્નો વગેરેની માત્ર આછી ચર્ચા થતી દેખાય છે. નિરુત્તમા, ડોક્ટર અને નિરુત્તમાની બહેન નલિની સિવાયનાં બીજાં પાત્રોમાં કશી ઝંમક દેખાતી નથી. આ અધૂરા આખ્યાનક ઉપરથી કૃતિ વિશે કોઈ નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવો અયોગ્ય ગણાય, છતાં જે કોઈ પ્રસિદ્ધ છે તેમાં જલવંતરાય ઠાકોરનો કવિ કે વાર્તાકાર તરીકેનો કોઈ ચમકાર જોવા મળતો નથી.

આ અધૂરા આખ્યાનકતો પરિચય—એમાં કર્નાની સિદ્ધિમર્વાદોનો ત્રયો એ જ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના મદદનીશ લાર્ડ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ લાંબી પ્રત્યાવના દાગ કરી છે. એમણે આ કૃતિનાં ટિપ્પણો લખી વાચકને આ આખ્યાનક આસ્વાદ્ય અને મગ્ન બનાવવા માટે સારો શ્રમ વેઠ્યો છે.

ઉત્તરી પચીસીમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યની અનેક પ્રગટ અપ્રગટ કૃતિઓ ઉપર જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી પ્રકાશ ફેંકવાનાં પ્રયત્નો થતા જતા છે. તે ઉપરથી આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યની માતખતતા તેમજ ગુણવત્તાનો આપણને પરિચય થાય છે. મધ્યકાલીન કવિઓના જીવનસમય, તેમની કૃતિઓનું અનેક હસ્તપ્રતો ઉપરથી મપાદન, ભાષાદષ્ટિએ તેનું મૂલ્યાંકન આ બધી પ્રવૃત્તિઓ વિકસતી જાય છે. અને મધ્યકાલીન સાહિત્યકૃતિઓ તેમજ કવિઓ પરત્વેનાં કેટલાંક મંતવ્યો બદલવા પડે એવી પણ ગિચ્છિતિ હવે પેદા થઈ છે. પીએચ. ડી. ના નિબંધ નિમિત્તે પણ મધ્યકાલીન સાહિત્ય લંડન ફેંદાતો રહ્યો છે.

અધ્યાપક શ્રી રમણલાલ ચી. શાહે પોતાના મહાનિબંધ નિમિત્તે નળ-દમયંતી કથા અંગેની પ્રગટ-અપ્રગટ હસ્તપ્રતો-કૃતિઓની તપાસ શરૂ કરી આ પ્રવૃત્તિમાં તેમને જરા જીંડા લિતરવાનું થયું. કેટલીક હસ્તપ્રતોનો મુનિશ્રી પુસ્તકવિજયજીએ તેમને લાલ કરી આપ્યો. આમ લગભગ ૭ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી સંપાદકે સમયસુદર-કૃત 'નલ-દમયંતી રાસ' પ્રગટ કર્યો છે. આ સંપાદનમાં તેમણે નળદમયંતીની કથાના મૂળ તપાસવાનો પ્રયાસ કરી જૈન કવિ સમયસુદરની આ કથા મહાભારતની કથાથી કથા જુદી પડે છે તે દર્શાવવા ઉપગાંત જૈન પરંપરાઓ આ કથામાં ક્યાં અને કેમ પ્રવેશી છે તેનું પણ અભ્યાસ-પૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે. સમયસુદરે પોતાના 'નલ-દમયંતી રાસ' માટે જૈન પરંપરાના પાંડવચરિત્ર તેમજ 'નેમિચરિત્ર'નો આધાર લીધો છે. સંપાદકે સમયસુદરના આ ગસની કથા વિગતે આપી તેનું રસદર્શન કરાવ્યું છે. માગવાડના આ કવિની આ કૃતિમાં મારવાડી ભાષાની છાંટ, તેમજ મોગલ બાદશાહ અંગતના તેમજ બીજા રાજદગ્ગામીઓના સંપર્કને કાગળે ફાગી લખાના પણ કેટલાંક ચબ્દોનો આ કૃતિમાં પ્રયોગ, સમયસુદરે આ નાસમાં ચોગ્ગેલ દાળ આ બધાની

ચર્ચાએ અભ્યાસીની કનગથી થયેલી છે. સમયસુધરના જીવનકથનની માહિતી આપનારો અભ્યાસલેખ પણ સારી એવી સામગ્રી રજૂ કરે છે.

એ સિવાય જુદી પ્રસ્તાવનારૂપે પોતાને મળેલી છએ હરતપ્રતના પાઠાતરો તેમજ આ રાસની બીજી હસ્તપ્રતો અંગેની માહિતી પણ સપાદકે આ પુસ્તકમાં રજૂ કરી છે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ કૃતિનું સપાદકે મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે જ. પ્રમાણે ભાષાદૃષ્ટિએ પણ આની ચર્ચા થઈ હોત તો આ કૃતિ વિશેષ મૂલ્યવાન બની શકત. રાસને અતે કવિએ ટિપ્પણ આપ્યું છે તેમાં પણ તેમણે ટુલનાત્મક દૃષ્ટિથી આ રાસની અનેક પંક્તિઓની ચર્ચા વ્યાકરણમાં ઊડા બિતર્થ વિના કરી છે. અનેક વિદ્વાનોના અને જૈનાચાર્યોના સત્સંગના કળરૂપ આ 'નવ દત્ત તી ગણ' અધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રસ લેનારાઓ માટે ઉપયોગી નીવડશે.

પ્રા શ્રી જશભાઈ કા પટેલે વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં થઈ ગયેલા કાશીસ્થિત શેવજીનું 'ઘોષયાત્રા યાને ચિત્રસેન આખ્યાન' ગદ્ય કથું છે. આ કવિ અખાના પુરોગામી માણ્ણની છાતિનો હતો. ઉપયુક્ત આખ્યાનની વિરલ હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત કરી શ્રી જશભાઈ પટેલે તે પ્રસિદ્ધ કરી છે એ કવિની કૃતિઓ વિશે તેમજ આખ્યાનની એમણે આચાર્ય ડોલરરાય માકડ પાસે જોયેની હસ્તપ્રત સાથે ટુલના વગેરે માહિતી આપી હોત તો તે ઉપયુક્ત થાત આ કવિની ભાષા વિશે પણ થોડોક પ્રકાશ પાડી શકાયો હોત પરંતુ સપાદકે માત્ર આખ્યાન પ્રગટ કરીને જ સંતોષ માન્યો છે.

'વસંતવિલાસ' એ શ્રી ચીનુભાઈ મોદીએ અધ્યકાલીન કાવ્ય કાવ્ય 'વસંતવિલાસ' નો કરેલો પદ્યાનુવાદ જ 'વસંતવિલાસ' ની રસિકતાએ વિદ્વાનોને તેમજ વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર આકર્ષ્યો છે. એવા આકર્ષણથી પ્રેરાઈને શ્રી ચીનુભાઈએ એ જૂના કાવ્યની રસિકતા અર્વાચીન ભાષામાં પદ્યરૂપે નિતારી છે મૂળ કાવ્યની ભાષાને એકદરે બાળ્યનીને આ અનુવાદ યથો છે અનુવાદકની રસિકતા તેમજ તેમના કવિજીવનો અણસારો પણ આ અનુવાદમાં જોઈ શકાશે.

પ્રજ્ઞપતિ સલા તરફથી પોડિયેરી-નિવાસી કવિ પૂજ્યલાલને સન્માનવા માટે તેમના જીવનકથનને અજલિ આપતો એક સન્માન

અંક પ્રગટ થયો છે. એમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો તેમજ પૂજ્ય લની કવિતાના પ્રશંસકોએ તેમની કાવ્યશક્તિને બિરદાવી છે. સંપાદકોએ પૂજ્યલાલના કવનનો સારો એવો પરિચય આ પુસ્તક દ્વારા કાવ્યરસિક વર્ગને થાય તેવી સગવડ કરી આપી છે તે બદલ તેમને અભિનંદન ધરે છે. હવે ગાંધી સાહિત્યનાં બે સંપાદનો તપાસી આ વિભાગ પૂરો કરીશું. 'પાંચમા પુત્રને બાપુના આશીર્વાદ' એ મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રી જમનાલાલ બળજી તથા તેમના કુટુંબીજનો વચ્ચેના પત્રવહેવારનો સંગ્રહ છે. આપણા પત્રસાહિત્યમા ગાંધીજીના તેમજ તેમના નિષ્ઠના અંતેવાસીઓના પત્રો એક કીમતી ઉમેરણ બની રહ્યા છે. આપણા પત્રસાહિત્યનો ખ્યાલ કરીએ તો ગુણવત્તા તેમજ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓના પત્રોનું જ સ્મરણ થાય.

શ્રી જમનાલાલ બળજીને ગાંધીજીએ પોતાના પાંચમા પુત્ર તરીકે ગણી લીધા હતા. એમની વચ્ચેના આ પત્રવહેવાર પિતા-પુત્ર બંનેના જીવનનાં અનેક પાસાઓ ઉપર સાચો પ્રકાશ નાખે છે. ગાંધીજીના પુત્ર થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જમનાલાલજી પહેલે પહેલાં જેવા જમત રહી આત્મવિકાસ તરફ જઈ રહ્યા છે તેનું દર્શન આ પત્રોમાં થયે. ગાંધીજીના લગભગ બધાં જ કાર્યોમા એમણે રસ લઈને એ કાર્યોને પોતાનાં કરી મૂકી ગાંધીજીને એમણે નિર્ધારિત કરી મૂક્યા હતા, એમ છતાં એક સાવધ અને જમન સિંચ તરીકે પણ શ્રી બળજીને ગાંધીજીના પ્રેમ-વિશ્વાસ સંપાદન કર્યા હતા. ગાંધીજીએ ગજકારણમાં અને દેશનાં રચનાત્મક કાર્યોમાં રસ લેવા ઉપરાંત વિવનાં અનેક કુટુંબોમાં પણ અંગન રસ લઈ તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. આ ગાંધીજીના આ કાર્યનું મૂલ્ય બીજાં કાર્યો કરતાં બિતરણું ન જ ગણાવું ધરે. આ પ્રવૃત્તિને કારણે અનુખ્ય વ્યક્તિઓ સાથે તેમને પત્રવહેવાર કરવો પડ્યો હતો. ગાંધીજીના આ બધા પત્રો અનેક રીતે આખા વિશ્વના ઔપચારિકોને ઉપકારક થાય તેમ છે.

શ્રી જમનાલાલજી પરના આ પત્રોમા ગાંધીજીને તેમના પરિવારના વિદ્યાર્થીમાં કેટલો ઉત્કૃષ્ટ રમ હોય તે સમજાય છે. જમનાલાલજીને આત્મસિદ્ધિની લગન લાગી હતી. કદીક તે નિરાશ કે નિર્વેદમાં રૂબી જતા. જીવન ત્યજ દેવાની તેમને વૃત્તિ થઈ આવતી. આવા કટોકટીના સંજોગોમાં તેમનામાં પ્રદાનો દીપ પેટાવનાર ગાંધીજી હતા. આથી આ પત્રોમાં જમનાલાલજીનું હૃદય અને ગાંધીજીનું અપાર પુત્રવાત્સલ્ય બંનેનું દર્શન થાય છે.

કાકાસાહેબ કાલેનકરે આ પત્રોનું સંપાદન કરી એ પત્રોનું મહત્વ સમજાવતો મનનીય આમુખ પણ જોડ્યો છે. પંડિત નહેરુએ પણ જમનાલાલજીના પરિચયનું સ્મરણ કરી તેમને અંજલિ આપી છે. સંગ્રહમાં વિવિધ પત્રો ઉપરાંત જમનાલાલજી વિશે 'નવજીવન,' 'યગ દિડિયા' આદિ પત્રોમાં આવેલા કેટલાક લેખો પણ પરિશિષ્ટરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. આ પુસ્તક અનેક રીતે આપણા સાહિત્યમાં કીમતી ઉમેરણ બની રહે તેમ છે.

આ સાથે ઉપરની જ નવજીવન સંસ્થાએ પ્રગટ કરેલો 'મણિબહેન પટેલને' બાપુના પત્રો પણ એ જ દષ્ટિએ નોંધ પાત્ર છે. મણિબહેનના જીવનઘડતર અંગે ગાંધીજીની ઝીણી ઝીણી સૂચનાઓ, ખાસ કરીને કુમારિકાને લગ્ન સભ્ય થે વેઠવા પડતાં મનોમંથનો અંગે માર્ગદર્શન તેમજ ખીજ અક્ષરો અંગે-પૂણી અંગે એવી અનેક ઝીણી સૂચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. શ્રી મણિબહેનની સેવાનિષ્ઠા, હૃદય જીવનભાવના, તેમના મંથનો વગેરે પણ આ પત્રોમાં પ્રગટ થાય છે. સરદાર પટેલ તેમનાં પિતા હોવાને કારણે તેમના વિશે પણ કેટલીક માહિતી પ્રત્યક્ષપણે મળી રહે છે.

૬. તત્ત્વજ્ઞાન-નિબંધ

આ વર્ષના માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગમાં જ નહિ પરંતુ આપણા સમગ્ર સાહિત્યમાં ઐક્યતિતુરંધાન પ્રાપ્ત કરે તેવો ગૌરવ અર્થ 'દર્શન અને ચિંતન' જે ભાગમાં પ્રગટ થયો છે. એના લેખક પ્રમાથશુ પંડિત સુખલાલજી માત્ર ગુજરાતના જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતદેશના વિદ્વાન તરીકે જાણીતા છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના તલસ્પર્શી અભ્યાસમાં એમને પહોંચનારા ખુબ થોડા વિદ્વાનો મળશે. જૈનધર્મના તે વિશેષ અભ્યાસી છે. પહેલા ખડમા આળીસ જોટલા લેખો એમના જૈનધર્મ અને દર્શનના જોડા અભ્યાસનું ફળ છે. એ લેખો ગુજરાતના સામયિકોમાં અથવા તો પશુપણમાં વ્યાખ્યાનરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. પંડિતજીના લેખનની ખૂબી એ છે કે કોઈ પણ એક ધર્મમાં કે સંગ્રહમાં તેમની દષ્ટિ બદલતી નથી. કોઈપણ ધર્મના ગુણદોષની તે તટસ્થ આલોચના કરી શકે છે, તેની બીજા ધર્મનાં તત્ત્વો સાથે તુલના કરે છે અને ધર્મના યુગમાં જિતરીને વર્તમાન યુગને અનુરૂપ વિચારો તેમાંથી શોધી લાવે છે એ દષ્ટિએ 'ધર્મનીર મહાવીર અને કર્મનીર કૃષ્ણ' 'ધર્મ-પર્વ કે જ્ઞાનપર્વ?' 'આજના સાધુઓ નવીન માણસને દોરી શકે?' 'ત્રણ

વિવેચકની યાદ આપે છે કેળવણીના માધ્યમ અંગે અત્યારે દેશમાં ખૂબ ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે ત્યારે એમના 'ઉચ્ચ શિક્ષણની બેઠલાપાનો પ્રશ્ન' 'ઉચ્ચ શિક્ષણની બેઠલાપા' વગેરે લેખો મનનીય નીવડશે.

આ ગ્રંથના બીજા ભાગમાં ખૂબ મહત્વના અને વિચારપ્રેરક લેખો દાર્શનિકચિંતન અંગેના છે. 'ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ,' 'ગુજરાતી ભાષામાં દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન' 'નૈન તત્ત્વજ્ઞાન' વગેરે લેખો તેમજ સ્વ. કિશોરીલાલ મશરૂવાળાના 'સંસાર અને ધર્મ' પુસ્તકની પ્રગટાવના એ ખામ નોંધપાત્ર ગણાય. એ મિત્રાય મહાન પુરોગામે એમણે આપેલા અર્થનો પણ એક વિભાગ આ પુસ્તકમાં છે એમા ગાંધીજી વિનોબા જેવી વિશ્વવિખ્યાતિઓને તેમજ કિશોરીલાલ મશરૂવાળા, કૌશામીજી વગેરેને લેખકની ઉખાલરી અંજલિઓ છે લેખકના તત્ત્વજ્ઞાની હૃદયની ગર્ભિ' અને એમની ગંડી સ્નેહાળતાનો આ લેખે માં પરિચય થાય છે. આ બે ગ્રંથોના લેખો ઉપરાંત હજી પણ તેમનું 'ધર્મ' 'ધર્મ' 'ધર્મ' આદિત્ય અપ્રસિદ્ધ રહી જાય છે, છતાં આ 'દર્શન અને ચિંતન'નું માત્ર એક પુસ્તક પણ ગુજરાતની વિકાસના ગૌરવ તરીકે પરપ્રાંતમાં જ નહિ બનકે પરદેશમાં પણ ધરવા યોગ્ય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકમાં લેખકની ખૂબી એ છે કે આખો વિષય તેમને આત્મસાત્ હોવાથી વિચારની અભિવ્યક્તિમાં તેમને કશી મુશ્કેલી વરતાતી નથી. વિચારનો પ્રવાહ અખંધિત વહી જાય છે વચમાં અનેક દૃષ્ટાંતો અને સમર્થ દલીલો વાચકના ચિત્તને રોચક નીવડે છે. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા શુ'ક મણાતા વિષયને પણ પંડિતજીએ રસિક અને આસ્વાદ્ય બનાવ્યો છે અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષા અંગે પણ તેમને ભાષાની મુશ્કેલી પડી દેખાતી નથી. ગુજરાતી ભાષાની ક્ષમતા વિશે શંકા સેવનારાઓને પંડિતજી આ પુસ્તક એક જવાબરૂપ બની રહે છે ગુજરાતી ભાષા કેવી ધણેધણી છે અને કેઈ પણ શાખા માટે કેવી કાર્યક્ષમ બની રહે તેમ છે તે આ પુસ્તક પરથી સમજાય છે. પંડિતજીના આ પુસ્તકનું ગુજરાતમાં તેમજ પર પ્રાંતોમાં પણ બહુમાન થશે જ એવી શ્રદ્ધા છે.

'હિંદુ જીવનદર્શન' એ આપણા તત્ત્વજ્ઞાન-ચિંતન વિભાગનું બીજું એક ઉચ્ચકોટિનું પુસ્તક છે. ડૉ. રામકૃષ્ણનના The Hindu View of Life શીર્ષક હેઠળ અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોનો શ્રી ચંદ્રશંકર ભટ્ટે કરેલી આ અનુવાદ છે.

ડૉ. રાધાકૃષ્ણને પોતે જ પુસ્તકની પ્રગ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ હિંદુ-ધર્મ જેવા વિરાળ વિષયને આટલી નાનકડી વ્યાખ્યાનમાળામાં સમાવવો અશક્ય છે તેમણે એથી મુખ્યત્વે હિંદુજીવનદર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને જ આમાં રખ્યાં છે, એમ છતાં એ વ્યાખ્યાનોમાં જે તત્ત્વોનો આ ચિંતકે સ્પર્શ કર્યો છે તે કોઈ પણ ધર્મચિંતક માટે મૂલ્યવાન નીવડે તેમ છે. શુદ્ધ શુદ્ધ દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંથોમાંથી ઉદાહરણો આપી તુલનાત્મક દષ્ટિએ તર્કયુક્ત દલીલો વડે પોતાનું વક્ત્રવ સમજાવવાની જે છટા ડૉ. રાધાકૃષ્ણનમાં છે તે તેમને એક ઉત્તમ તત્ત્વચિંતક ઉપરાંત ઉચ્ચતમ કોટિના વ્યાખ્યાતા પણ સિદ્ધ કરે છે. વેદ ઉપનિષદ આદિ ગ્રંથોનો ચિંતન મસાલો તેમની પામે સભર છે. એ ગ્રંથોની વિચારણાને વર્તમાન યુગમાં અનુરૂપ થાય તેવી રીતે ધરાવવાની તેમની સજ્જ અને સ્ફૂર્તિ ખરેખર પ્રશસ્ત છે. એમની ભાષામાં વારંવાર કવિતાનો લયકિલ્લોલ જોવા મળે છે. આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી એમની એ કવિત્વશક્તિના આખ્યાયિક ઉદાહરણો ટાકી શકાય. અહીં વિસ્તારભયે એક જ નોંધીએ:

".....અડધું જગત હિંદુ ધર્મે પાઠી આપેલા સ્વતંત્ર ચીલા પર આપે છે. ચીન અને જપાન, તિબ્ત અને સિયામ, બ્રહ્મદેશ અને સિંહલદ્વીપ ભાગતવર્ષને પોતાનું આધ્યાત્મિક વિચર માને છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ પણ કંઈ નવીસવી કે અપાયુષી નથી તેની ઐતિહાસિક તવારીખો ચાર હજારથી પણ વધારે વરસની જૂની છે, અને તે કાળે પણ તેણે સંસ્કૃતિની જે કક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો સ્રોત કેટલીક વાર ધીમે ને લગભગ થલી ગયા જેવો છતાં આજ લગી અખડ ને અવિનિષ્ઠ વહા રહ્યો છે. ચાર પાંચ હજાર વરસના આધ્યાત્મિક ચિંતનના અનુભવનો પરિશ્રમને ધસારો સહન કરીને પણ એ સંસ્કૃતિ જીવતી ગઈ શકી છે લિન્ન લિન્ન જાતિ અને સંસ્કૃતિઓવાળી પ્રજાઓ ઇતિહાસના ચાર ભાગથી ભારતવર્ષમાં ઝાઝની પેઠે ઊતરી આવી છે, છતાં હિંદુ સંસ્કૃતિએ પોતાનું વર્ચસ્વ પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ ટકારી રાખ્યું છે... ."

"હિંદુ સંસ્કૃતિમાં કંઈક એવી જીવનશક્તિ છે જે ખીજા કેટલાક વધારે વેગવાન પ્રવાહોમાં દેખાતી નથી જેમ કોઈ વૃક્ષમાં જીવનસ્રોત વહે છે કે નહિ એ જોવાને તેને છેદી જોવું પડતું નથી." (પૃ. ૮)

આ પુસ્તક ચાર વ્યાખ્યાનેમાં વહેંચાયેલું છે. પહેલાં બેમાં આધ્યાત્મિક અનુભવ, તેનું સ્વરૂપ તેમજ ધર્મોના સંઘર્ષ અને હિંદુ વ્યવસ્થાની

જૈન ફિરકાઓના મેળનો વિચાર 'જૈન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર' અને એવા બીજા અનેક લેખો લેખકની પ્રતિજ્ઞાને પ્રગટ કરનારા છે. વિવિધ શાસ્ત્રો પુરાણોમાંથી દૃષ્ટાંતો ટાંકીને તેમજ તુલનાત્મક પદ્ધતિથી તે પોતાની દલીલોનું સમર્થન કરી બતાવે છે. વેદ ઉપનિષદ, તેમજ બીજા ધર્મોના તેમનો તલ્લખપણી અભ્યાસ અને વિચારો પ્રગટ કરવામાં તેમની નીડરતા અને તેજસ્વિતા પાને પાને પ્રગટ થાય છે. ધર્મને નામે ચાલતાં અનિષ્ટો સામે આંગળી સીંધતાં તેમને સહાય નડતો નથી અને જતાં તે સાચા ધર્મપ્રેમી છે. પોતાના ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ જતાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે પણ તેમનો સમભાવ છે. એમની દષ્ટિ આધુનિક છે. એમના પરિચીલનના 'પરિપાકરૂપ' નચિકેતા અને નવો અવતાર' નામના લેખમાંથી જ એમની દષ્ટિનો ખ્યાલ આપવા એક પરિચ્છેદ અહીં ઉતારીએ. આવા ધણા પરિચ્છેદો ટાંકી શકાય તેમ છે; અહીં માત્ર એક જ ઉતારીશું :

“યમ વિશેની જુદી જુદી પૌગણિક તેમજ ધાર્મિક કલ્પનાઓ જોતાં નચિકેતા, જે એક બ્રાહ્મણપુત્ર મનુષ્ય છે, તે તેની પાસે ગયો એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી. એક કંદલોકવાસી બ્રાહ્મણકુમાર લોકાંતરવાસી કાલ્પનિક દેવ પાસે જાય એ વાત બુદ્ધિગમ્ય નથી. વળી યમ બહુ તો મૃત્યુ-દેવતા છે, અગર કોઈ દેવવિશેષ છે. તે આધ્યાત્મિક ગાનનું અંતિમ રહસ્ય જાણે પણ ક્યાંથી ? અને જાણે તો મનુષ્યને કઈ બાપમાં કેવી રીતે સમજાવે ? વળી એવા કોઈ દેવને અતિથિવર્મની શી પડી છે ? જો યમ મૃત્યુ-દેવતા હોય તો તેના દરબારમાં રોજ અતિથિઓનું મડળ આવ્યા જ કરે છે; એટલે તે અતિથિધર્મ જાળવે કે આમનુકૂળતા પુણ્યપાપનું લેખું લે ? એ બંધુ વિચારતાં કોઈ એમ નહિ શકે કે અને યમનો અર્થ કોઈ દેવવિશેષ બંધબેસે છે. ત્યારે કયો અર્થ બંધ બેસતો છે ?—એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે. એનો સરળ અને મીઠો ઉત્તર એ છે કે અત્રે યમ એટલે અધ્યાત્મ-ગાતા સદ્ગુરુ અગર અંતરાત્મા. સાધકને સાધનાની પ્રક્રિયામાં સદ્ગુરુ જ પ્રથમ બોધદાતા અને માર્ગદર્શક બને છે. કોઈ ખાસ દાખલામાં એમ પણ અનુભવાય છે કે જહારના કોઈ સદ્ગુરુના યોગ સિવાય પણ સાધક પૂર્વસંસ્કારવશ પોતાની ઉચ્ચ તપસ્થાને બેસે અંતરાત્માથી આધ્યાત્મિક બોધની પ્રેરણા મેળવે છે. તેથી યમના ઉપર મૂલ્યવેધા બને અર્થો સાધના-માર્ગમાં બંધબેસે છે.”

“આ કથનનો સાર એ છે કે નચિકેતા-યમ સંવાદ એક પ્રતિભાશીલ કવિએ ચોત્તેચોટ કાવ્યનિક સંવાદ છે. પણ તે ધાર્મિક તેમજ આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસાના ઉત્ક્રાંતિક્રમવાળા એક પુરાણ યુગવિદેપનું દુષ્પ્રહ ચિત્ર રજૂ કરે છે, જે કંઈક આવું છે:- વૈયકિતક તેમજ સામાજિક જીવનમાં સરકાગેના ત્રણ થર છે. પહેલો થર મોટે ભાગે સર્વસાધારણ હોય છે, જેમાં પરંપરાગત રૂઢિ જતી ગાયેલ વિવેકશૂન્ય ક્રિયાકાંડી પ્રણાલીઓ પ્રવર્તતી હોય છે સામાન્ય રીતે મનુષ્ય એ જ થરમાં જન્મી તેમાં પોષાય છે ને જીંઘે છે, તેથી એ થર જીવનક્રમમાં પિતાધ્યાને છે. બીજો થર સત્ય, જિજ્ઞાસા અને વિવેકનો હોઈ પ્રથમ થરથી જુદો પડે છે, અને તે મનુષ્યને સત્પુરુષાર્થ વિના જ પગ દેતો નથી, તેથી તે પિતાથી જન્મેલો પણ તેથી જુદી દિશામાં જતાં પુત્ર રચાને છે. ત્રીજો રસત્પુરુષાર્થની પૂર્ણ સિદ્ધિનો છે, તેથી તે સદૃશુરચાને છે અગર અંતરાત્માના પ્રાકટ્યને રચાને છે. વાજથવસ્ એવા પિતૃથરનાં, નચિકેતા પુત્ર થરનાં અને યમ સદૃશુર અથવા અંતરાત્મા થરનાં પ્રતીકો માત્ર છે”

(પૃ. ૫૬૭-૫૬૮)

પુરાણો કે ધર્મશાસ્ત્રોનાં પ્રાચીન રૂપકોનો આ શુદ્ધિગમ્ય હિકેલ અહીં તો માત્ર એક દૃષ્ટાંતલેખે રજૂ કર્યો છે, પરંતુ આ પુસ્તકના અનેક લેખોમાં તેમની આ આકર્ષક અને રોચક પદ્ધતિ વર્તમાન યુગના શુદ્ધિજીવી વાચકને પણ સંતોષ આપી શકશે એ નિઃશંક છે. ધર્મ હિપરાત તેમણે સમાજ, કેળવણી, દેશ વગેરે વિશે પણ જે મનન ચિંતન કર્યું છે તેનો પરિપાક ‘ધર્મ’ અને પછી ‘ધાર્મિક શિક્ષણ’ ‘સ્વતંત્રતાનો અર્થ’ ‘સ્વરાજ્ય અને સુરાજ્ય’ વગેરે લેખોમાં જેવા મળશે.

ગાંધીજીની પ્રેરણાથી તેઓ ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા અને ગુજરાતમાં વસીને જ તેમણે ગુજરાતની તરંગાનની શાખા વિકસાવી.

અસ્પૃશ્યતા, લોકઅગૃહિત, જીવનનું માંગફ્ય, જીવનનાં પ્થેય વગેરેનું તેમનું ચિંતન ગાંધીજીની અસરો દાખવનારું છે. આ બધા લેખોમાં લેખકની જાંડી માનવતા, દેશ-સમાજસુધારણાની ધમશ અને જીવનવિકાસ તરફની જાગૃતિ વારંવાર જેવા મળશે. દર્શન અને ચિંતન ના બીજા ભાગમાં પણ જુદા જુદાં સામયિકોમાં તેમના પ્રસિદ્ધ લેખો, તેમણે લખેલી કેટલીક પ્રસ્તાવનાઓ તેમજ તેમનાં કેટલાંક પત્રો વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ થાય છે એમણે ધર્મ કેળવણી કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખી છે તે પણ તેમની તાર્કિક દષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે. તેમની ગુણદર્શનની પદ્ધતિ એક સહૃદય

તુલનાત્મક દષ્ટિએ કરેલી ચર્ચા છે. ત્રીજા ચોથામાં હિંદુધર્મનાં તત્ત્વોનો નિર્ણય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના આ વિષય પરનો આ એક સમર્થ અનુવાદ છે એની પ્રતીતિ આ પુસ્તક વાચનારને અનસ્ય થશે.

સ્વરાજપ્રાપ્તિ અને ગાંધીજીના મૃત્યુ પછી માત્ર ભારતના જ નહિ પરંતુ જગતના સમગ્ર અને શાંતિપ્રિય વર્ગની આતુર નજર વિનોબા ભાવે તરફ છે વિનોબાજીએ લોકજગૃતિ માટે પદયાત્રા આગળી અને એમને મુદ્દાન મંત્ર સ્ફુર્યો. એ મંત્ર વિનોબાજીના સમગ્ર જીવનદર્શનને વ્યક્ત કરનારો છે. જૂમિદાનપ્રવૃત્તિ એ જૂમિદીન કિસાનોને જમીનદારો પાસેથી જમીન અપાવવાની માત્ર યાત્રિક પ્રવૃત્તિ નથી; એ પ્રવૃત્તિમાં સમાજની ધરમૂળ કાયાપલટના બીજ રહેવા છે. એમાં પ્રેમપૂર્વક હૃદયપનડો કરાવવાની વાત છે. પ્રેમ અને સેવા એ આ પ્રવૃત્તિના મુખ્ય બળ છે. ભારતની ત્યાગપ્રદાન સંસ્કૃતિ ઉપર જૂમિદાન વચની માડણી થઈ છે. વિનોબાજીએ આ પ્રવૃત્તિ માટે થોડાક જ વર્ષોમાં હજારો માઈલોનો પ્રવાસ ખેડ્યો. એ પ્રવૃત્તિના અનેક શુભ પરિણામો જગતે જોયાં. અલગત હજી પણ કેટલાક વિવેચકો આ પ્રવૃત્તિના ચોક્કસ પરિણામ વિશે સાશક રહ્યા છે. માનવહૃદયનું પરિવર્તન અને વિનોબાજીની આમદાન વગેરેની યોજનાઓ કેમ સફળ થઈ શકશે તે તેમને સમજાતું નથી, પરંતુ વિનોબાજીને માનવીના સત્ તત્ત્વમાં મૂળ્ય શ્રદ્ધા છે, કોઈ સંશય તેમની શ્રદ્ધાને છિન્ન કરી શકે તેમ નથી. આજે જગતમાં બ્યારે અણુશસ્ત્રોની તડામાર આવી રહી છે તેમજ દેશમાં પણ તીવ્ર અસંતોષ અને અનીતિ વ્યાપક થતા જાય છે ત્યારે વિનોબાજીની આ પ્રવૃત્તિ દેશને તેમજ જગતને પથદર્શક બની શકે તેમ છે. 'જૂમિદાન ઝંગ'નું પ્રસ્તુત પુસ્તક વિનોબાજીના મુદ્દાનપ્રવૃત્તિથી શરૂ કરીને પાંચેક વર્ષના વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. વિનોબાજીના આ પ્રવચનો મોટે ભાગે જૂમિદાનના પ્રચાર માટે ચોખ્ખાં છે, પરંતુ એમાં સમસ્ત માનવજાતને પાવન કરે તેવું તત્ત્વજ્ઞ મહેકી રહે છે. લોકોને સહેજે સ્પર્શ થાય તેવી સરળ રસિક ભાષામાં મુદ્દાનની સમજ આપનારા આ વ્યાખ્યાનોમાં વિનોબા એક ઉત્તમ લોકશિક્ષક પ્રતીત થાય છે. ભારતના આમવાસીઓને સહેજે ગળે ઊતરી જાય તેવા ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો આપીને વિનોબાજી પોતાની વાત રમૂ કરે છે. ભારતના દર્શનશાસ્ત્રો-ઉપનિષદો આદિ પ્રથા એ વિનોબાજીના ભાષાના અમોઘ શસ્ત્રો છે. વેદ અને શાસ્ત્રો અંગેની

તેમની સૂઝ ખરેખર, અદ્ભુત છે. પોતાના જીવનદર્શનના પ્રચાર માટે જૂતકાળના યાનરાશિનો તે સરસ ઉપયોગ કરી લે છે. એમની દલીલો પાછળ આધ્યાત્મિકતાનું ખજાણું રહેલું દેખાય છે. સમાજને, સરકારને, મૂકાપતિઓને તેમજ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનવાદીઓને તેઓ એકસરખા પ્રેમથી અને હિતસાહથી પોતાની વાત સમજાવે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસનો તેમને વધો નથી, પણ એ કહે છે તેમ આત્મજ્ઞાન વિના વિજ્ઞાન વ્યથ છે. આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ માનવ પંખીની બે પાંખો છે.

આ વ્યાખ્યાનોનું સંકલન કરનાર તેમના અંતેવાસી શ્રી નિર્મળ દેશપાડેને તેમણે કહ્યું હતું, “ પાંચસો કે હજાર વર્ષ પછી જો બુદ્ધાન અગેનું કોઈ સાહિત્ય ન હોય અને માત્ર ‘જ્ઞાન ગંગા’ પુસ્તક જ વાચવા મળે તોપણ આ આદ્યજ્ઞાનનો વિચાર સપૂર્ણ સમજાઈ જાય એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકનું સંપાદન થયું જોઈએ.” એમ કહીને તેમણે જાતેજ આ સંકલનમાં મદદ કરી હતી. આમ બુદ્ધાનપ્રવૃત્તિને સમજવા માટે સારી એવી સામગ્રી આ પુસ્તકમાં પડેલી છે. માત્ર બુદ્ધાનપ્રવૃત્તિને જ સમજાવવા માટે નહિ પરંતુ ભારતની-જગતની એક મહાન વિભૂતિના પ્રેમસંદેશને સમજવા માટે તેમજ આપણી સંસ્કૃતિનું હાર્દ સમજવા માટે પણ આ પુસ્તક મૂલ્યવાન છે. વિનોબાના જીવનનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય બુદ્ધાનપ્રવૃત્તિ છે અને એ પ્રવૃત્તિનો પરિચય આ પુસ્તકમાં મળશે.

સાહિત્ય, અધ્યાત્મજ્ઞાન તેમજ ખીજ અનેક દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તકનું મૂલ્ય સમજવા જેવું છે. વિનોબાજીએ પણ ગાંધીજીની જેમ લખવા ખાતર કદી લખ્યું નથી, છતાં એમની લેખકપ્રવૃત્તિમાં સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન-અધ્યાત્મજ્ઞાનની સુગંધ વારંવાર જોવા મળશે. આ સ્થળે એમનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી કેટલાક અવતરણો ટાકવાથી આ વાતનું સમર્થન થશે.

‘જુરાઈ કરતાં બલાઈનો એપ જ વહેનો ફેલાય છે, કારણ કે માણસમાં જુરાઈ છે જ નહિ. જુરાઈમાં ફસાઈને કોઈ જૂરું કરે તો એ એને પાછળથી પસતાવે જ ચાય છે. પાછળથી એને લાગે છે કે જુલ યઈ ગઈ. એટલે કે જુરાઈનો પણ એપ લાગે છે, પણ તે બેડો જિતરી શકતો નથી; આત્મા સુધી એ પહોંચતો નથી. પણ બલાઈનો એપ બેડો જિતરે છે, કારણ કે આત્મા સત્ય-સ્વરૂપ છે, મંગળ છે, પ્રેમમય છે, યાનમય છે અને પરમ શુદ્ધ છે, આત્માને લાવાઈ એકદમ ફાવી જાય છે.” (પૃ. ૧૩૬)

અપરિગ્રહ વિગે ઉદ્ધારો ક્રાંતા તે કહે છે “આજે દુનિયામાં પરિગ્રહની બોલચાલ છે પરિગ્રહ માટે એવા કાનદાઓ ઘડાયા છે કે જેથી એ ખોટા નહિ પણ નાયદેવ થઈ ગયો છે કાયદો ચોરીને શુભ માને છે, પણ જેણે સઘરો કરીને ચોગને ચોરી ક્રાંતાની ગ્રેગ્રા આપી, તેને સમાજ ચોર નથી માનતો એ કેઈ જોગનાયદે વાત કરે છે એમ સમાજ નથી માનતો પણ ઉપનિષદે તો કહી ગયું છે કે મારા મન્યમાં ન કોઈ ચોર હો અને ન કોઈ કનૂમ દો મન્ય ત્યાં કનૂમ હશે ત્યાં ચોર હોવા અનિવાર્ય છે - તમે ચોરોને પેદા કર્યા છે કનૂમ ચોરનો બાપ છે એમના માનસપુત્રોને આપણે કેદમાં પૂરીએ છીએ અને બાપને છોડ મેનીએ છીએ એ સમગ્રી બનીને સમાજમાં મહાને છે, અને ગાદીએ ચડીને બેસે છે, આ માનો ન્યાય? સ્તન ઘસ સ્તન આપણે પામી શકતા નથી કે એ ચોગ છે, પણ ગીતાએ બતાવી દીધું છે કે એ ચોગ જ છે”

“પણ વગી આપણે માની લીધું કે ગીતા તો સંન્યાસીઓનો ગ્રંથ છે, એ શૂદ્રરથો માનુ નથી આમ આપણે ગીતાને પણ સંન્યાસ પંડાવી દીધા પહેલાં આપણે સંન્યાસીઓનું એટલું બધું માન જાગ્યું કે આપણ ધગ પાપી છે એમ માનીને એમને ઘર બહાર રાખ્યા, પણ આજે આપણે એમને ઘરમાં ન ગણના મદિગા એટલા સારું ગાખીએ છીએ કે સંન્યાસી ઘેર આવે અને જેને આપણે દીકરો સંન્યાસી થઈ જાય! આજે દુનિયામાં જે સદ્ગુણી વડુ સઘરો છે તે એ સઘરો સદ્ગુણ માથે સવાગ થઈ બેગે છે પણ આજના યુગ માટે ઉપયોગી તત્ત્વ અપરિગ્રહ જ છે એ કેવળ સંન્યાસીઓ માટે નથી, શૂદ્રરથો માટે પણ છે ” (પૃષ્ઠ ૪૫)

વિનોમીશના ઉત્તમ વિચારોના પરિચયરૂપ આ પુસ્તકનો શુભશતી બાયામાં અનુવા કરીને યજ્ઞ પ્રકાશને શુભગતની પ્રજ્વળતી મદત્વની એવા બળતી છે

જીવનના અનેક ક્ષેત્રોના મહાત્મા ગાંધીજી જે સિદ્ધિ જગતે જોઈ તેનું ગદ્ય સમજવા માટે જ નહિ પણ લોચસિક્ષણની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત ઉપયોગી થાય તેનું એક પુસ્તક મત્ય એ જ ધર્મર છે નવજીવન પ્રકાશન મદિગ તરફથી પ્રગટ થયું છે આ પુસ્તકમાં ગાંધીજી

અવારનવાર ધર્મ, સત્ય, ધર્મ, બ્રહ્મચર્ય, પ્રાર્થના-પૂજા વગેરે વિશે કરેલા ઉદ્દગારોનો શ્રી આર. કે. પ્રબુએ કરેલો સંગ્રહ છે. ગાંધીજીની રામનામમાં ૬૬ શ્લોકો, તેમની ધર્મ પ્રત્યેની વિશાળ દષ્ટિ, તેમનો અભય, માનવપ્રેમ આ બધાની પ્રતીતિ જગતને અત્યાર સુધીમાં થઈ ચૂકી છે. ચુસ્ત હિંદુ હોવા છતાં ગાંધીજી સાંપ્રદાયિકતાથી પર હતા. બીજા ધર્મો પ્રત્યે પણ તેમનો આદર ખૂબ જ હતો. પોતાની પાછળ પોતાના નામનો 'ગાંધીવાદ' ન સર્જાય એની ખાસ કાળજી એમને હતી. એમના જ ઉદ્દગારો આ પુસ્તકમાં જોઈએ: “‘ગાંધીવાદ’ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં; અને મારે મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય ચૂકી જવો નથી. મેં કંઈ નવું તરત કે નવો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો છે એવો મારો દાવો નથી. મેં તો માત્ર જે શાસ્ત્ર સત્યો છે તેને આપણા નિત્યના જીવન અને પ્રયત્નોને લાગુ પાડવાનો મારી દબે પ્રયાસ કર્યો છે. સત્ય અને અહિંસા અનાદિ કાળથી આપ્યા આવે છે. મેં તો માગ્યો બન્યું એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં એ બંનેના પ્રયોગો કર્યા છે. એમ કરવામાં મેં ફેટલીક વાર જુલો કરી છે ને એ જુલોમાંથી હું શીખ્યો છું એટલે જીવન અને એના પ્રયત્નોમાંથી મને તો સત્ય અને અહિંસાના આચરણના પ્રયોગો કરવાનો અવકાશ મળી ગયો છે.” (પૃ. ૫)

શ્રી રાજગોપાલાચારીએ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં યોગ્ય રીતે કહ્યું છે તેમ “આપણા રાષ્ટ્રપિતા કેવા પ્રકારના પુરુષવિશેષ હતા, તે સમજવા માગનારે આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં અથવા બીજા ધર્મગ્રંથોમાં ન હોય એવું ધર્મ વિશેનું કંઈ પણ શીખવાની કોઈને ઇચ્છા ન હોય એમ બને, પણ આપણે જેને ચાહતા હતા અને આપણું રાષ્ટ્ર જેનું ઝંઝૂકી છે એવા એક વિરલ મહાપુરુષના માનસના એક પાસાનું આપણને અહીં દર્શન થાય છે. ધાર્મિક શિક્ષણના પુસ્તક ઉપરાંત પણ એનું મૂલ્ય વિશેષ છે.”

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગમાં ‘ગીતામાં જીવનની કળા’ એ પુસ્તક ધર્મજિજ્ઞાસુઓ માટે રસિક અને પ્રેરક બની રહે તેવું છે. એના લેખક શ્રી હરસિદ્ધલાઈ દિવેટિયાએ મૂળ એ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં Art of life in Bhagvadgita નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી હતી. એવા લોકપ્રિય પુસ્તકનો આ અનુવાદ ધર્મપ્રેમીઓને ઉપયોગી નીવડશે જ.

ગીતા વિશે યોગી-મહાત્મા, રાજપુરુષો, કેળવણીકારો, એમ અનેક ક્ષેત્રના પુરુષોએ ચિંતન મ્યું છે. ગીતામાં જગતનું તત્ત્વજ્ઞાન સમાય છે. અથવા તો તત્ત્વજ્ઞાનનું સિખર એટલે ગીતા. એવી મતલબના અનેક ઉદ્દગારો ગીતા વિશે અધિભારી પુરુષોએ વારંવાર કર્યા છે. આ પુસ્તકમાં ગીતાનું ભાષાંતર કે અધ્યાય વાર વાચકને તેની સમજણ આપવાનો લેખકનો પ્રયાસ નથી. ગીતાનાં એવાં ભાષાંતરો અનેક ભાષામાં અનેક વાર થઈ ગયાં છે. આ પુસ્તકમાં લેખકે પોતે ગીતા અને એના સંદર્ભમાં ખીજાં અનેક ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પચાવી શ્રવનની કળા પ્રાપ્ત કરવાની જે ચાવી મેળવી છે તે વાચકને જતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એથી જ પોતાનું વક્તવ્ય બને તેટલું મગ્ન અને લોકગમ્ય થાય તેની લેખકે રાખેલી કાળજી આ પુસ્તકમાં દેખાશે. ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર, ગીતાની જ્ઞાનમીમાંસા, ગીતાનો કર્મવાદ એ પ્રમાણે પુસ્તકને વિવિધ વિભાગોમાં વહેંચી એ દ્વારા ગીતાના પોતે સમજેલા અર્થને શ્રવનમાં બંધબેસતો કેમ કરી શકાય તે અમળવવાનો લેખકનો મનોરથ છે. લેખકે અર્વાચીન યુગમાં સામાન્યપણે ધર્મ-ચેતનામાં ફેટવાક પ્રચલિત જ્રમેથી દોરવાઈ જતા માનવીઓને પણ યોગ્ય પથ ચીંધ્યો છે તેખકે પાડિત્ય દર્શાવવાના હેતુ વિના પોતાના વક્તવ્યની પદ્ધિ માટે લોકમાન્ય ટિળક, શ્રી અરવિંદ જેવા ગીતાભાષ્યકારો તેમજ પશ્ચિમના આર્ટુસ દક્કબી, જો ડેમોન્ડ, પોલ બ્રન્ટન આદિ ચિંતકોનાં મંતવ્યો ટક્યાં છે. ગીતાનું સાચું શિક્ષણ દરેકને મળે તે માટે લેખકની ઊબટ છે અને લેખક એ વસ્તુ પર ખ મ ભાર મૂક્યાં કહે છે તેમ વિશ્વમાંની કોઈ શક્તિ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય જગત અમજી શકાય માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ધર્મશિક્ષણ આપવું જોઈએ. એ માટે યોગ્ય વ્યક્તિઓ ધર્માચાર્યો છે. આ ધર્માચાર્યો માત્ર સિદ્ધિ હોય તેટલું જ બસ નથી, પરંતુ સાથે સાથે લોકોના ચિત્તમા પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું નિરમન કરે અને તેમનામાં વિવેક-શક્તિનો દીપ પ્રગટાવે એવા અમર્ય દેવા જોઈએ. અર્વાચીન વિજ્ઞાન-યુગમાં આ પ્રકારના શિક્ષણની ખામ અગત્ય છે એ લેખક દર્શાવે છે. આ પુસ્તકનો અનુવાદ શ્રી વાસુદેવ મદાસંકર જોશીએ કર્યો છે. અનુવાદની ભાષા સામાન્ય વાચકને સચક નીવડે તેવી છે.

મનુ' સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી ધર્મબોધની ગ્રેરણા આપતું

બીજું એક પુસ્તક તે 'સનતસુજ્જતનો ઉપદેશ' છે. તેના અનુવાદક શ્રી ગિરિનાથકર શાસ્ત્રી છે.

પાંડવોએ વનવાસ ભોગવીને પાછા આવ્યા પછી કૌરવો પાસે અર્ધા રાજ્યની માગણી કરી તે વેળાએ ધૃતરાષ્ટ્રને ખૂબ ચિંતા થવાથી પોતાના મનના સમાધાન માટે વિદુરને તેડાવ્યા વિદુરે તેમને અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ કરી ન્યાયથી વર્તવાની સલાહ આપી એમ છતાં 'દૈવ જ બળવાન છે' એમ માનનારા ધૃતરાષ્ટ્રને સતોષ થયો નહિ. તેમણે મૃત્યુનું રહસ્ય એટલે કે બ્રહ્મવિદ્ય જાણવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. વિદુર શરૂપુત્ર હોવાથી બ્રહ્મ-વિદ્યાના ઉપદેશના પોતે અધિકારી નથી એમ કહી તેમણે બ્રહ્માના પુત્ર મુનિ સનતસુજ્જનનું રમરણ કર્યું. એમણે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ આપ્યો, આ ઉપદેશ બ્રહ્મવિદ્યો માટે અગત્યનો હોવાથી શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે 'સનતસુજ્જતનો ઉપદેશ' એ નામથી લાખ્ય રચ્યું તેનો આ અનુવાદ છે.

આ પુસ્તકમાં મુખ્ય વસ્તુ તે મૃત્યુનું રહસ્ય છે. યમરાજ એ પોતે 'મૃત્યુદંડ' ઝાલનાર દૈવ નથી પરંતુ આત્માનું અજ્ઞાન અથવા પ્રમાદ અથવા મોહ એ જ સાક્ષાત્ મૃત્યુ છે એમ અનેક વિદ્વાનોએ જેમ પ્રમાણ્ય છે તેમ આ પુસ્તકમાં સતતસુજ્જતે પ્રમાદને જ મૃત્યુ ગણ્યું છે. મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો સાથે તેનો અનુવાદ અને તે ઉપર લાખ્ય આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના રસિયાઓને આ પુસ્તક રોચક નીવડશે.

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગમાં શ્રી ય. યુ. મારકૃત 'સાંખ્યકારિકા વિવરણ' નામથી એક પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. સાંખ્ય જેવું બીજું એક શાસ્ત્ર નથી એમ માનનારા આ પુસ્તકના લેખકે રાજકોટમાં દૈવદયધામના સચાલક સ્વામી શ્રી દિગંબરજીના આ શાસ્ત્ર વિશેનાં પ્રવચનો પોતાની રીતે આ નાનકડા પુસ્તકમાં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એમ કહેવાય છે કે કપિલ મુનિએ પ્રથમ સાંખ્યશાસ્ત્ર રચ્યું અને શિષ્યપરપરાએ તે ધ્વિરકૃષ્ણ પાસે આજુ. તેમણે બોતેર કારિકામાં આ સાંખ્ય શાસ્ત્ર સમાવ્યું અને લેખક કહે છે તે પ્રમાણે હાલમાં ધ્વિરકૃષ્ણની આ કારિકાઓ જ ઉપલબ્ધ છે. આ ધ્વિરકૃષ્ણનાં સમય વિશે હજી અનિશ્ચિતતા જ પ્રવર્તે છે. લેખકે સામાન્ય વાચકને સુબોધક થાય તેવી રીતે આ સાંખ્યકારિકા વિશે આછી સમજણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. દોઢસો જેટલો પાનાનાં આ પુસ્તકમાં સાંખ્યકારિકાની બોતેર શ્લોકોની સમજૂતી બે વાર આપવાની પદ્ધતિ ટાળી શકાઈ હોત તો પુસ્તકનું કદ હજી ઓછું થઈ શકત. પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ મા

પણ ઉતાવળ થઈ હોય તેમ એમાં પાર વિનાના લાપા-ભેડણીના દોષો જોતાં લાગે છે.

ગંભીર વિચારપ્રેરક અને કર્ષક અંગે જીવનને ઉન્નત માર્ગની દિશા સૂચવે તેવા નિબંધોનો સંગ્રહ ‘જીવનપથ’ નામથી શ્રી કનૈયાલાલ રાવળે પ્રગટ કર્યો છે. આ સંગ્રહના ધણાખરા નિબંધો સામયિકાના દિવાળી અઠોમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા અને વિદ્વાનોની પ્રશંસા મેળવી શક્યા હતા. શ્રી કનૈયાલાલ રાવળની શક્તિ તેમની સરળતામાં રહેલી છે. ચિંતનાત્મક વિષયને પણ તે સ્પષ્ટ અને સરળ બનાવી શકે છે. એ માટે વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી દૃષ્ટાંતોની તેમને ક્યાંય ખોટ વરતાતી દેખાતી નથી. એમની લાપા રમણીય છે. એમનાં દૃષ્ટાંતો રસિક અને વક્તવ્યને અનુરૂપ હોય છે. જીવનનો વિકાસ સાધવાની તેમની જાંઠી અભિપ્રાય આ નિબંધોમાં વારં-વાર દેખાશે. આ નિબંધોમાં પ્રકૃતિ, કલા, સમાજ, દેશ, ધર્મ આદિ વિવિધ વિષયોનો સમાવેશ છે. ‘યાદશક્તિ,’ એ નિબંધમાં માનસશાસ્ત્રની ભીતરમાં લેખકે ડોકિયું કર્યું છે. ‘અજાંતા’ માં માતૃપી ક્યાને લેખકની અજાણિ છે. એમાં લેખકની તુલનાત્મક દૃષ્ટિ, અવલોકનશક્તિ, તીવ્ર જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વગેરેનો પરિચય થયો. ‘મહત્તાની મોળી કદરદાની’ જેવા નિબંધોમાં લેખકની હૈયાવરાળ પ્રગટ થતી દેખાશે. એ નિબંધમાં એમણે વિવિધ દેશોમાંથી ફેટલાં બધાં દૃષ્ટાંત પોતાના વક્તવ્યના સમર્થનમાં આપ્યાં છે ! એમ જતાં લેખક પોતાની દલીલો રજૂ કરતાં ક્યાંક અસ્વસ્થ બની જાય છે. એમાંથી એ બચે તો નિબંધમાં વિચારની વધુ સમતુલા જળવાશે ખીજ ફેટલાક નિબંધમાં પણ એમના વધારે પડતા ઉત્સાહના અથવા ચિંતની અસ્વસ્થતાનાં દૃષ્ટાંત મળી શકે, પરંતુ એકંદરે લેખકે સક્ષેપમાં બહુ જ સુદર રીતે, પોતાના વિચારો રાચક શૈલીમાં રજૂ કર્યાં છે. ખાસ કરીને ‘ઉદાત્ત સ્ત્રીત્વ’ ‘આદર્શ લગ્ન-જીવન’ ‘સૌંદર્ય શું ?’ ‘ધૈર્યતત્ત્વની શોધ’ વગેરે નિબંધો તેમની ગંભીર વિચારણાનો પરિપાક દર્શાવનારા છે. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો એમનો અભ્યાસ, એમનું એ વિગેનું મનન, એમની રસિકતા, સરળતા એ બધા એમની લેખનશક્તિનાં ઊજળાં પાસાં છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં જીવનપથને વિકાસને માર્ગે પ્રેરે તેવી અથવા જીવનપથની સમજ આપે તેવી દીકરીક સામગ્રી આ પુસ્તકમાં રહેલી છે એમ ખુશીથી કહી શકાય. આ લેખક પાસેથી એના ખીજ નિબંધોની આશા રાખવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

‘જ્ઞાનમુદ્રા’ એ લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠના, સામયિકમાં અત્યંત વેરાયેલા-લેખોનો સંગ્રહ છે. આ લેખો મોટે ભાગે પચીસી પહેલાંના છે અને કેળવણી, સાહિત્ય, સમાજ વગેરે વિષયોને તે આવરી લે છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અને ભાષાની યુનિવર્સિટી,’ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ જેવા લેખો દ્વારા તેમણે વર્ષો પૂર્વે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઉપસ્થિતિની અંખના પ્રગટ કરી હતી. રસભાષાના માધ્યમ અંગે પણ તેમણે પોતાના મંતવ્યો પ્રગટ કર્યાં હતાં. એમની એ અંખના છેવટે ફળી છે. ‘લક્ષ્મીગીતા’ એ સમાજવિષયક નિબંધ છે. જૂનાં હુમ ધતાં લક્ષ્મીગીતાની સિલ્જત તેમણે એ લેખમાં ચખાડી છે. ‘રુદ્રન પરિષદ’ એ હળવા સાહિત્યનો લેખ છે. ગંભીર વિચારક શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના હળવા લેખોથી પણ ગુજરાતના વાચકો પરિચિત છે જ.

આ બધા લેખોમાં એમના સમાજ તેમજ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જોડા અભ્યાસની તેમજ ઉત્કટ રસની પ્રતીતિ થાય છે.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે-કૃત એક વધુ હાસ્યલેખસંગ્રહ ‘ત્રીશ્ચુ મુખ’ નામથી આ વર્ષે પ્રગટ થયો છે. ગુજરાતના આ સમર્થ હાસ્યકારની કલમનો પરિચય કરાવવાનો હોય જ નહિ. ‘રંગતરંગ’ની જેમ જ આ સંગ્રહમાં પણ વિવિધ વિષયો. પર તેમણે હાસ્યકટાક્ષ વેર્યા છે. ગંભીર વિષય-વસ્તુનું અગંભીર નિરૂપણ અથવા અગંભીર વિષયનું ગંભીર નિરૂપણ અને પછી અચાનક જ તેનો ઘટસ્ફોટ, નિદંશ અને ઘણુંખડું પોતાને જ ભોગે હાસ્યરસ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો તેમનો જોડા અભ્યાસ અને પોતાના વક્તવ્યની જમાવટ કે તેના સમર્થન માટે એ અભ્યાસનો ચાતુરીભર્યો ઉપયોગ, પ્રસંગો અથવા દૃષ્ટાંતો યોગ્યતાની તેમની ખૂબી અને તેમાં કેટલીક વાર ગમે તેવા ગંભીર પ્રકૃતિના વાચકને પણ ખડખડાટ હસાવી મૂકે તેવી રજૂઆત, માનવજીવનની કેટલીક છૂપી નબળાઈઓ ઉપર કટાક્ષ, એ બધાં સામાન્ય રીતે જ્યોતીન્દ્ર દવેની લેખન-શૈલીનાં લક્ષણો છે. જગતને જેવાની એમની અવળચંડી રીત અનેક વસ્તુ-વિષયના હાદમાં જિતરી તેની નબળી બાજુને તરત પકડી પાડે છે અને તેને કલમકટાક્ષનું નિશાન બતાવે છે. આ સંગ્રહમાં ‘બાટલીનું ઉદ્ઘાટન’ ‘નોકરી અને છોકરી’ ‘નાકનું મહત્ત્વ’ ‘નવું દષ્ટિબિંદુ’ વગેરે લેખો એમની હાસ્યશક્તિનાં સમર્થ ઉદાહરણ છે. અવજત ‘રંગતરંગ’ના છ ભાગ વાંચ્યા પછી એમની આ પ્રકરની જ એકધારી લેખનશૈલીમાં કદાચ કોઈ નવીનતા કે તાજગી ન દેખાય, છતાં હજી સુધી ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યમાં એમની ગાદી ખૂંચવી લે એવો કોઈ લેખક જેવા મળે તેમ નથી.

ઇતિહાસ—કેળવણી—પ્રવાસ

ઇતિહાસ વિભાગમાં આ વર્ષનું મુલ્યવાન પુસ્તક સ્વ. રત્નમણિરાવ જોટે-કૃત “ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ” છે. આ પુસ્તક ઇસ્લામ યુગના આ પૂર્વે એમણે પ્રગટ કરેલા પુસ્તકના અનુસંધાનમાં ગયાથેયું છે. ગુજરાતના મુઝફ્ફરશાહ બીજાની મદદથી ત્રીજા સુધીના સમયને એટલે લગભગ ચારેક હાથકાના સમયને લેખકે આમાં આવરી લીધો છે. આ પુસ્તકમાં લેખકનો સંગોધન અંગેનો પ્રામાણિક અને જીવંતભર્યો પ્રવાસ, વિદેશી મંથકારોએ નોંધેલી હકીકતો પરત્વે તેમની સત્યાન્વેષક દષ્ટિ, તેમનો દુલનાત્મક અભ્યાસ, તેમજ ઝીણી ઝીણી બાબતોનાં વર્ણનમાં પણ એમની કાળજી ખાસ ધ્યાન ખેંચે. ઇતિહાસના અનેક માહિતીપૂર્ણ પ્રસંગો વાચકને રસિક નીવડે તેવી રીતે વર્ણનોની વચમાં વચમાં મૂકીને લેખકે આ પુસ્તકને અભ્યાસી તેમજ સામાન્ય ઇતિહાસ-રસિકવર્ગ માટે પણ પથ્ય અને રોચક બનાવ્યું છે.

મુલતાન મુઝફ્ફરના સમયથી સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ગુજરાતના મુવર્ણયુગનું વિગતભર્યું ચિત્ર આપી, ગુજરાતી સંસ્કૃતિના ચડતીપડતીના ગાળા વર્ણવી, છેવટે ફિરંગીઓને હાથે બહાદુરશાહના મૃત્યુના ઠરુણ પ્રસંગ અને ફિરંગીઓના વધતા જતા સામર્થ્યનું નિદર્શન કરી આ ખંડ સમાપ્ત થાય છે.

સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બહાદુરશાહનો પોર્ટુગીઝોને હાથે ઠરુણ અંતમ આવ્યો તે બનાવને લેખકે ગુજરાતની રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વનો ગણે છે. એ દ્વારા ગુજરાતી સંસ્કૃતિ સાથે પોર્ટુગીઝોના ધર્મભ્રષ્ટ મુલન તો છે જ, તદ્દપરાંત વેપાર અને વહાણવટું ગુજરાતની સંગઠારિતાનાં મહત્ત્વનાં અંગો ગણાય અને એની પ્રગતિ કે સંગ્રામનાં કારણો પણ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનાં ગણાય, તેને પોર્ટુગીઝોએ છેલ્લાં એ વસ્તુને નિર્દેશ ગુજરાતના મુલનાનના મૃત્યુની બીનામાં રહેલો છે. આ ખંડમાં સંસ્કૃતિનો જે ગાળો છે તે દરમિયાન મુસલમાન મુલતાનોનાં ધાર્મિક ઝડૂન અને હિંદુઓ ઉપરના જુલમોની વાતો જૂજ છે. એકંદરે મુઝફ્ફરશાહ જેવા મુલનાને તો ખૂબ લખમનસાર્થથી ગજદારભાર કરી દેખાડ્યો છે. એની સરખામણીમાં લેખકની દષ્ટિએ તો ફિરંગીઓના જુલમો વધારે પડતા છે. લેખકે એમના ધર્મપ્રચાર અંગેના જુલમો કાપદાઓ વર્ણવી એમના જુલમો કેવા પ્રકારના હતા તે યોગ્ય રીતે દર્શાવ્યું છે.

ઇતિહાસના રાજકીય જનાવોની જીતરમાં જીતરતા હોવા છતાં લેખકે એ સમયની નગરસમૃદ્ધિ, કિલ્લાઓ, સામાન્ય જનતાની સ્થિતિ, સુલતાનોનાં લોકોપયોગી કાર્યો, તેમની પ્રજા પ્રત્યેની વર્તણૂક વગેરેનો ચિતાર પણ વિગતે આપ્યો છે. આ વર્ણનોમાં ઇતિહાસવિદનાં સ્વસ્થતા અને સંયમ જોવા મળે છે. ઇતિહાસના આ પુસ્તકમાં લેખકે પાદ્મીપમાં ‘મિરાતે સિકંદરી’ ‘તખકાતે અકબરી’ અને ખીજા કારસી અરબી તેમજ અંગ્રેજી ઇતિહાસ કારોનાં અવતરણો અને મંતવ્યો પણ છૂટથી પોરસ્યાં છે. માત્ર આ સંદર્ભ-અંશમાં અંતે સૂચિ આપવામાં આવી હોત તો કે એ વિના પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઠેકલી બધી થતે છે?

આ જ વિભાગમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ભારત બહાર વિસ્તરેલી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસરસિક વર્ગને સામાન્ય પરિચય કરાવવા માટે ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’માં લેખમાળા આપી હતી તે ઉપરથી રચેલું પુસ્તક ‘ઇન્ડોનેશિયામાં’ નામથી પ્રગટ થયું છે. આ પુસ્તકને લેખકે ૭ નાના નાના ખંડોમાં વહેંચી દીધું છે અને દરેક ખંડ એકેક નિબંધ જેવો છે. પ્રથમ ખંડમાં ભારત બહારના જાવા સુમાત્રા બાલી-ઇન્ડોનેશિયાનો પરિચય કરાવી ખીજા ખંડમાં લેખક તેના રાજકીય ઇતિહાસ આલેખે છે એ પછી ઇન્ડોનેશિયામાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન યુગમા ધર્મ, સાહિત્ય, શિલ્પ, ભાષા આદિનો મહોપમાં પરિચય કરાવે છે. આખા ૫ પુસ્તકના અભ્યાસ પછી લેખકની ઇતિહાસકારને યોગ્ય તટસ્થતા, ચોક્કસાઈ, વિગતો એકઠી કરવામાં તેમણે દર્શાવેલ ઉત્સાહ વગેરે શક્તિઓની પ્રતીતિ થાય છે. લેખકની દૃષ્ટિ માત્ર ઇતિહાસમાં જ પુરાર્થ ન રહેતાં ભાષા, સાહિત્ય ધર્મ, શિલ્પ વગેરેમાં પણ ધૂમી વળે છે અને શરૂઆતનો અભ્યાસી કંટાળે નહિ તેમ સંક્ષેપમાં વ્યવસ્થિત રીતે એ સઘળી સામગ્રી રજૂ કરી આપે છે. ઇન્ડોનેશિયાની સંસ્કૃતિ ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિનો—બ્રાહ્મણ બૌદ્ધ અને હોવરે ઇસ્લામનો કેવો પ્રભાવ પડતો ગયો, ભારતનાં પુરાણ આદિની સહાયથી તેમજ બૌદ્ધ ધર્મની અસરને કારણે ત્યાં કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યું એ બધાંની લેખકે સદૃષ્ટાંત ચર્ચા કરી છે. ‘ઇન્ડોનેશિયા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘હિ દેશિયા’ થાય છે તે યોગ્ય નથી, પણ ‘નેશિયા’નો એક જુદો જ શબ્દ ‘દ્વીપ’ અર્થને વ્યક્ત કરતો હોવાથી ‘હિંદી દ્વીપ’ નામ તેને યોગ્ય છે. તદુપરાંત ઇન્ડોનેશિયાના ગરુડના પ્રતીકની સરળ સમજૂતી, ઇન્ડોનેશિયાનો આજે રાજકીય ઇતિહાસ, એની અર્વાચીન ભાષાના ઉદ્ભવ

પાછળનાં પરિજ્ઞો વગેરેની ચર્ચા હકીકતોનો જોતો ન લાગે તેમ રસિક રીતે સંક્ષેપમાં લેખકે રજૂ કરી છે. લેખકની જુદા જુદા વિષયો પરત્વેની અભિરુચિ તેમજ તેમની અભ્યાસ નિષ્ઠા અને સદુચી વિશેષ તો એમના વિષયને સાત મુગમ રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ આદર ઉપજાવે છે. આ પુસ્તક પછી આ જ પ્રકારનાં બીજાં પુસ્તકોની આ લેખક પાસે સદેજ અપેક્ષા રાખી શકાય. અભ્યભીઓ માટે આવાં પુસ્તકો ખૂબ ઉપકારક બની શકશે.

‘બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ શ્રી મહાદેવ દેસાઈ એ ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં પ્રગટ કર્યો. આ વર્ષે તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. આપણા દેશની અને તેમાં જ ખાસ કરીને ગુજરાતની આજની તેમજ હવે પછીની પેઢીઓ માટે મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની ચારી સમજવા માટે આ ધર્મહુદનો ઇતિહાસ એક મહત્વનો દસ્તાવેજ બની રહેશે.

શ્રી મહાદેવભાઈએ તટસ્થભાવે, છતાં ધીરગંભીર અને સચ્ચોટશૈલીમાં બારડોલીની એ લડતનો તાદર્ય અને હૃદયગર્ષાળ ચિત્રાર આપ્યો છે. કવિવર ટાગોર પણ આ બારડોલીકથા વાંચી મુગ્ધ બન્યા હતા. આ પુસ્તકની વર્ષો બાદ પણ બીજી આવૃત્તિ થાય છે એ આનંદ ઉપજાવે તેવી ઘટના છે.

૧૯૫૭ ની સાલમાં ભારતીય રોનિંગના અંગ્રજો સાથેના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધની શતાબ્દી પ્રસંગે શ્રી વિજયશંકર મંજારામ ભટ્ટ અંગ્રેજી મરાઠી તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણેયમાં ઇતિહાસનાં-ખ સ કરીને ૫૭ની ક્રાંતિના વિષય પર લખાયેલાં અનેક પુસ્તકોનાં વાચન મનનના ફળરૂપે ‘૧૯૫૭—આઠાઈ’ તો જાણુજો—એ પુસ્તક પ્રગટ કરે છે. ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલા આ પુસ્તકમાં લેખકે ઇતિહાસની અનેક સાચી ખોટી માહિતીના ઢગલામાંથી સત્ય વિચારણાનો અર્ક રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સત્તાવનના સંગ્રામની જૂમિકા તથા તેના પ્રસંગો અને પરિપામની લેખકે ટૂંકમાં પણ સમર્થ ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા ખંડમાં સત્તાવનના સૂત્રધારો-તાત્યા ટોપે, રાણી લક્ષ્મીબાઈ, માનાસાદેજજીવા મહારાજીઓ ઉપરાંત રંગોબાપુજી, કુંવરસિંહ અદિ મહત્ત્વની વ્યક્તિઓનાં રસિક રેખાચિત્રો આપ્યા છે. આ ખંડમાં અંગ્રેજોની અધમતાનું તેમજ સ્વાતંત્ર્યના આગેવાનોના માનસનું મુદર ચિત્રણ છે. એમ છતાં અંગ્રેજોનાં શિશ્ન, ફરજ, ટેક આદિ ગુણોની પ્રશંસા કરતાં પણ લેખકે યાકતા નથી. એમણે તટસ્થ ભાવે સત્તાવનના સંગ્રામ સમયનું એક ચિત્ર ઉપસાવવાનો આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન પ્રયાસ કર્યો છે. આ પુસ્તકનો

કેટલોક લાગ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' તેમજ 'ભૂમિ' અને નવરચના' માં પ્રસિદ્ધ યથા ચૂક્યો હતો. લેખકના આ પ્રયત્નને આવકાર ધરે છે.

કેળવણી વિભાગમાં 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' મહત્વનું પુસ્તક છે.

આ વર્ષે એ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આજનાં પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રો કરતાં આ પુસ્તકની દૃષ્ટિ જુદી છે. એમાં મૂડીવાદી અર્થ-રચના કે વધુ સંપત્તિનું ઉત્પાદન અથવા તો મહત્તમ નફાનો નફો નજર સમક્ષ રાખવાને બદલે માનવજાતનાં સુખ અને પ્રગતિનો ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે, અને એ દૃષ્ટિએ અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવામાં આવી છે. આ સંદર્ભમાં જોતાં આ પુસ્તક આદર્શલક્ષી બની રહે છે. પુસ્તકને અતિ ગાંધીજીનો આર્થિક કાર્યક્રમ આપીને માનવઅર્થશાસ્ત્રને અમલી બનાવવાના ઉપાયો લેખકે સૂચવ્યા છે. ગાંધીજીએ સૂચવેલા આમેદોગ અને હસ્તોદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાનો આગ્રહ તદ્દન વાજબી ગણાય, પરંતુ એ ઉદ્યોગને ટકાવવા માટે એમને કાર્યક્ષમ બનાવવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય હરીફાઈમાં એ ઉદ્યોગો જીતી રહી શકે તેટલું સામર્થ્ય તેને અર્પવું જોઈએ. એ માટે યંત્રવિકાસનો લાભ લઈ શકાય એમ થાય તો જ આમેદોગનું બળ વધે. એ રીતે તેનો ભારતના અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્વીકાર કરે છે જ. પુસ્તકમાં રજૂ થયેલા આંકડા તથા એમાંની બીજી કેટલીક માહિતી આ નવી આવૃત્તિમાં સુધારી લેવાઈ હોત તો સારું થાત. ૧૯૪૫ માં આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી લગભગ બાર જેટલાં વર્ષે વીતી ગયાં છે. સ્વાભાવિક રીતે જ મૂળ પુસ્તકમાં આપેલા આંકડા અને તેની થોડીક હકીકતો પડતાઈ હોય. એ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધ પછી તો હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, નવા આર્થિક સંજોગોમાં આ પુસ્તકને સુધારાનું હોત તો તેની ઉપયોગિતા ખૂબ વધત એમ જતા લેખકે ગાંધીવાદી વિચારણાને લક્ષમાં રાખીને માનવજાતના ઉચ્ચ મૂલ્યો તરફ એ પુસ્તક દ્વારા આંખોની ઝીંધી છે અને ગુજરાતી ભાષાની સેવાનું પણ પુણ્ય મેળવ્યું છે.

કેળવણી વિભાગના પુસ્તકોમાં શ્રી પાનવાલા-કૃત 'કેળવણીમીમાંસા'નું પ્રકાશન શ્રી છોટુભાઈ અનંદાએ કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં કપિમુનિઓના કાળથી અત્યાર સુધીના સમયની ભારતની તેમજ યુરોપમાં અપાતી કેળવ-ણીની ઝીણવટભરી ચર્ચા લેખકે કરી છે. કેળવણીનો આ ચર્ચા દરમિયાન કેળવણીના મહત્વના મુદ્દાઓ-શિસ્ત આદિની પણ લેખકે વિગતભરી જણાવટ

કરી, ધર્મ રાજ્ય અર્થ વગેરેનો કેળવણી સાથેનો સંબંધ લેખકે વિશદ રીતે રજૂ કર્યો છે. બાળકોની કેળવણીના આજના અતિ મહત્વના પ્રશ્નને પણ લેખકે ઠીક ઠીક વિચાર્યો છે. કેળવણીમાં રસ લેનાર અને જેમના હાથમાં ભાવી નામરિકોનું ઘડતર છે તેવા શિક્ષકો માટે આ પુસ્તકનું વાચન અનિવાર્ય બનવું ધટે.

એ જ પ્રકારે શ્રી રતિનાથ નાયકનો શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે 'સુધુનિબંધ' નામથી નિબંધમંત્રક પ્રગટ કર્યો છે. નિબંધલેખન અંગે શ્રી નાયકની ચૂચનાઓને અમરમા મુકાય તો વિદ્યાર્થીઓને ઘણો લાભ થાય. એ સિવાય લેખકે જોડણી અંગે સામાન્ય ચર્ચા કરી છે તે પણ વિદ્યાર્થીઓને લેખનમાં ઉપયોગી બને તેવી છે.

પ્રવાસ વિભાગમાં આ વર્ષે ડૉર્સ નોંધપાત્ર પુસ્તક જેવા મળતું નથી, સિવાય કાકા કાલેનકરનો 'હિમાલયનો પ્રવાસ'. આ પુસ્તકની આ વર્ષે છઠી આવૃત્તિ થઈ છે. માહિત્યમાં પ્રવાસવર્ણનો કેવા રસપ્રદ અને કાવ્યમય તેમજ વાર્તાસિક બની શકે તેનું દૃષ્ટાંત કાકાસાહેબના આ પુસ્તકે પૂરું પાડ્યું. એ પુસ્તકને ત્યાર પછી બીજા ઘણા સમય—અસમય લેખકો પણ અનુસર્યા છે, એમ છતાં હજી પણ પ્રવાસસાહિત્યમાં આ પુસ્તક અદ્વિતીય ગણેતું છે. આ પુસ્તકમાં હિમાલયના વર્ણનો જ માત્ર નથી, ભારતીય સંસ્કૃતિ, કવિ-લેખકની જિંદી માનવતા, વર્ણનોની કાવ્યમયતા અને જીવનની મૂર્તિના એમાં દર્શન થાય છે. 'નગાધિરાજ' જેવાં પ્રકરણો વારંવાર વાચતા પણ રસિકોને ધરન ન જ થાય એ સિવાય લેખકનો ઇતિહાસ જુગોળ તેમજ સમાજશાસ્ત્રમાં જોડો રસ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમનું તેજસ્વી અધ્યયન પણ આ પુસ્તકને પાને પાને નીતરતું જેવા મળશે આ પુસ્તકની છઠી આવૃત્તિને ઉમંગકાર્યો આવકાર ધટે છે.

જીવનચરિત્ર—આત્મકથા—સ્મરણો

જીવનચરિત્ર વિભાગમાં ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સૌથી પ્રથમ સ્થાન 'ગૌતમજીવ' પુસ્તકનું છે. આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં લખાયું હતું. તેનો શ્રી ગોપાળરાવ કુલકર્ણીએ કરેલો આ અનુવાદ છે. ધર્માનંદ ડોસબી જેવી વિદ્વાન વ્યક્તિનો ગુજગતી સાહિત્યગતિક જનતાને પરિચય આપવાનો ન હોય. 'આપવીતી' એ તેમનું પુસ્તક ગણીતું છે જ.

આ પુસ્તકમાં તેમણે શુદ્ધ ભગવાનના જીવનનું અને ઉપદેશનું અભ્યાસ-પૂર્ણ અવલોકન કર્યું છે. લેખકને પાલી ભાષાનો જોડો અભ્યાસ છે અને એ ભાષાના 'સુતપિટક' અને તેના પરની કથાઓને આધારે જ મુખ્યત્વે આ પુસ્તક તેમણે લખ્યું છે. અનન્નત એ સિવાય પણ બીજા અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોનો તેમણે આધાર લીધો છે. આ જીવનચરિત્રની વિશિષ્ટતા એ છે કે લેખકે એને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. શુદ્ધના જીવનના અનેક ચમત્કારોને ટાળીને તેમણે ઇતિહાસ અને ઇતકથાઓના જળામાયી યોગ્ય માહિતી પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધનું જીવનચરિત્ર રજૂ કર્યું છે. આ ચરિત્રલેખનમાં તેમણે કેટલીય દૃઢ થયેલી માન્યતાઓને પિનપાયાદાર ઠેરવી છે. દાખલા તરીકે, સિદ્ધાર્થના શૃદ્ધત્યાગ વિશે સિદ્ધાર્થે જુદું, રોગી વગેરેનાં દસ્યો પહેલી જ વાર જોયાં અને તેમણે તેથી જીવનનાં અને જગતનાં દુષ્ટોનો વિચાર કરી મધરાતે છૂપી રીતે શૃદ્ધત્યાગ કર્યો એ આજે ઐતિહાસિક હકીકત ગણાય છે, પરંતુ લેખક કહે છે : 'આ પ્રસંગોનાં રસમયાં વર્ણનો લલિતચિત્રરસાદિક ગ્રંથોમાં જોડે છે તે સંપૂર્ણપણે રીકાર્થ નથી એમ કહેવું પડે છે. જો બોધિસત્ત્વ બાપની સાથે કે એકલા જ ખેતર પર જઈને ત્યાં કામ કરતા હતા અને આડાર કાવમના આશ્રમમાં જઈને તેનું તરણાન શીખતા હતા તો પછી તેણે ધરડો, રોગી અને મરેલો માણસ જોયો ન હોય, એ કેવી રીતે સંભવે ? (૫-૬૦)

લેખક માને છે કે બોધિસત્ત્વના જાતભાઈઓ શાક્ય અને કૅલિય વચ્ચે ઝઘડા ચાલના હતા અને તેમાં પોતે સામેલ રૂવું કે નહિ એ સવાન તેમની આગળ ખડો થયો. મારામારીથી આ ઝઘડાઓ નહિ પતે એમ તેમને સમજાયું. સશસ્ત્ર પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે કુમળા હૃદયના બોધિસત્ત્વને ભારે અણગમો થયો અને તેથી તેમણે શસ્ત્રનિવૃત્તિમાર્ગ રીકાર્યો એટલે કે શૃદ્ધત્યાગ કર્યો.

લેખક 'અરિયપરિધસેનસુત' માં શુદ્ધ ભગવાને પોતે શૃદ્ધત્યાગની આપેલી માહિતીનું અવતરણ નોંધે છે તે નીચે મુજબ છે :

"લિભુઓ, એવો વિચાર કરતાં કરતાં કેટલાક સમય પછી જો કે હું તે વખતે જીવાન હતો તોપણ મારો એક પણ વાળ ધોળો થયો ન હતો. હું પૂર્ણ જીવાનીમાં હતો અને મારા માખાપ અને રમ આપતા ન હતાં. આખોમાયી નીકળતા અશ્વપ્રવાહથી તેમનાં મુખ લીંબ્યા હતા, તેઓ અખંડ રડતાં હતાં, તેમ છતાં (આ જવાની દરકાર કર્યા વિના) સિરોમુકન કરીને, કાપાય વસ્ત્રોથી દેહ ઢાંકીને દુધરમાંથી જહાર નીકળ્યો. (હું સંન્યાસી થયો.)"

આ જ ઉતારો એ જ સમ્બોધા મહાસચ્ચક્રમુત્તમા મળે છે તેથી ગોધિસર ધરના માણસોને ખમર આપ્યા નિના છન્નની સાથે કથક પર સારી કઠીને લાગી ગયા એમ કહેવું તદ્દન જૂલમજૂ દોષ એવું લાગે છે

૩૬ માન્યતાને આધાર આપનારી ખીજ એ મહત્ત્વની વાત લેખકે એ નોંધી છે કે 'આજકાલ એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે વેદોમાંથી ઉપનિષદો નીકળ્યા અને તેમાંથી બૌદ્ધ જૈન ઇત્યાદિ ધર્મ નીકળ્યા હોવાથી તે પણ ખપ્પા વૈદિક ધર્મ જ છે પણ બૌદ્ધોની અને જૈનોની પર પગ વેઠે કે ઉપનિષદોમાંથી નીકળી નથી વેદકાળના પછેના મધ્યદિન્દુસ્તાનમાં જે ઋષિ મુનિઓની પર પરા અસ્તિત્વમાં હતી તેમાંથી તે પર પરાઓ નીકળી છે

આગળપછી અને ઉપનિષદો શુદ્ધના સમય પડી ઘણે રીતે ગ્યવામાં આયા—" (૫ ૧૧-૧૨)

બીજો એક સ્થળે લેખક નોંધે છે —

" લગવદ્ગીતા ક્યા રૌકામાં લખાઈ એ ચર્ચામાં જિતરવાની જરૂર નથી પણ એકે લેખકે તેને શુદ્ધસમકાલીન ગણી નથી તેનો કાગ શુદ્ધ પછીથી પાચસોથી એક હજાર વર્ષનો હોવો નમ્રએ એવા સિન્ન સિ ન અનુમાનો પાચાત્થ પડિતોએ ક્યા છે તે ઠીક ઠીક આધુનિક છે એમાં શંકા નથી તોપણ તેમાં દર્શાવેલા વિચારો શુદ્ધના સમયના બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હતા " (૫ ૧૬૮)

લેખક ખીજ એક રસિય અને મહત્ત્વની વાત એ નોંધે છે કે બૌદ્ધ ધર્મે દિન્દુસ્તાનમાં એ સમયે પ્રચલિત જાતિભેદ તોડવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ એના મુળ એવા જાડા હતા કે એ કાર્ય તેનાથી ચર્મ શક્ય નહિ તે બૌદ્ધ ધર્મ જાતિભેદની સામે ટકી શક્યો નહિ

લેખકે શુદ્ધના સમયમાં આ દેશની પરિસ્થિતિ, એ સમયની જાતિઓ, એ સમયના રાજ્યો શુદ્ધની ક્યાઓ, એમનો ઉપદેશ બૌદ્ધ ધર્મનું તત્ત્વ જ્ઞાન વગેરેની અભ્યાસપૂર્ણ અને આધ્યાત્મિક માહિતી આ પુસ્તકમાં આપી છે

કાર્ક પણ અભ્યાસીને મૂલ્યવાન બની શકે તેવું આ પુસ્તક છે સાહિત્ય અકાદમી તરફથી એ પ્રસિદ્ધ થયું છે કાકા કાનેનકરે એની પ્રસ્તાવનામાં ધર્માનંદ કોસખીની વિદ્વાનો સુદર પરિચય કરાવ્યો

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન પત્રકાર લૂઈ ફીશરે ભારતમાં ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપનો અને અતેવાસનો સારો મોકો મેળવી લીધો હતો. ગાંધીજીની દિનચર્યા જોવા ઉપરાંત તેમને અનેકવિધ પ્રશ્નો પૂછી તેમના જીવનના ઘટલાક ખૂલાસે આજખવાનો તેમને જે લઘાવો મળ્યો તે તેમણે ‘ગાંધીજી સાથે એક અઠવાડિયું’ તેમજ ‘ગાંધીજીની કહાણી’ દ્વારા જનસમાજ માટે પ્રગટ કર્યો. ‘ગાંધીજી સાથે અઠવાડિયું’ એ પુસ્તકના જેવા જ રોચક પ્રસંગો એવી જ રોચક શૈલીમાં આ પત્રકારે ગાંધીજીની જીવનકથામાં આલેખ્યા છે.

ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવનચરિત્ર પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાનું કાર્ય સ્વ મહાદેવભાઈ કે શ્રી પ્યારેલાલ જેવા એમના અતિનિકટના મંત્રીઓ કરી શકે. સામાન્ય અતેવાસી કે ગાંધીજીના નિકટના સ્વજન માટે પણ એ કામ ગમ બહારનું ગણાય ગાંધીજીનું જીવન જ એવું વ્યાપક હતું. એમનું જીવનચરિત્ર ક્રમશઃ શ્રી પ્યારેલાલ પ્રગટ કરી જ રહ્યા છે. લૂઈ ફીશરે લખેલી ગાંધીજીની આ જીવનકથામાં જીવનચરિત્રના સરલ સંક્ષિપ્ત તારણની કંઈક ગરજ સારી શકે તેવી સામગ્રી છે. ગાંધીજીના જીવનના મહત્વના ઘણા પ્રસંગો તેમજ તેમની પ્રવૃત્તિઓ લેખકે ખૂબ ન્યાયશુદ્ધિપુરઃસર સંક્ષેપમાં રજૂ કરી છે. વચમાં વચમાં એ પ્રસંગો કે ગાંધીજી અંગે ભારતના તેમજ પરદેશના ગાંધીજીના અતેવાસીઓ જેવા મિત્રો કે ખીજા મહાનપુરુષોના અભિપ્રાયો કે પત્રો પણ ટાંકીને તેમણે આ પુસ્તકને ગાંધીજીના જીવનના અભ્યાસ માટે ખૂબ ઉપયોગી બનાવ્યું છે. ગાંધીજીના મૃત્યુથી આરંભ કરીને એમની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત, ભારતમાં તેમની સત્યાગ્રહની હિંચવાલ વ્યક્તિગત સ્વધામોદ, ચામ્પા જાઓ-૦૫ & India વગેરેની લડત ઉપરાંત ટોલરેન્સ સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર, રોમા રોલાં સાથે તેમની મુલાકાત વગેરેની વિવિધ સામગ્રી આ લેખકે પીરસી છે. ગાંધીજીના જીવન સાથે કે તેમની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા તેમના મિત્રો તેમજ તેમના કાર્ય સાથે મતભેદ ધરાવનારા તેમના વિરોધીઓનો પણ આ પુસ્તક સારો એવો પરિચય કરાવે છે. વચમાં વચમાં લેખકે ગાંધીજી, ઝીજુ, ટાગોર વગેરેના સ્વભાવનાં પોતે કરેલાં પૃથક્-કરણો પણ નોંધપાત્ર છે ‘ચર્ચિલ અને ગાંધીજી’ ‘ઝીજુ અને ગાંધી’ વગેરે પ્રકરણો એ રીતે નોંધપાત્ર સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના આશ્રમમાં બનેલો વાજડાનો પ્રસંગ કે કૃતરાં મારવાના પ્રસંગોની -કે જેણે ગુજરાતના અમુક વર્ષમાં ભારે ખગલગાટ મચાવ્યો હતો-પણ નોંધ છે. બધા બનાવો મોટે ભાગે ક્રમશઃ રીતે આવેખાયા છે. પુસ્તકની ખૂબી એ છે કે કયાંય વાચનનો કે વિચારનો બોજ લાગતો નથી.

વખતોવખત હજીવી પ્રસન્ન અને ગલોર હોય ત્યારે પણ રસિક શૈલીમાં લેખકે આખી જીવનકથા રજૂ કરી છે.

અનુવાદકોએ એ લેખકના પુસ્તકનો મગ્ગ ચોયક અને રસિક અનુવાદ કરી ગાંધીજીવનના જિજ્ઞાસુઓ માટે સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે.

એ પછી સાક્ષર શ્રી મણિનાન નજુઆર્થ દિવેદીના જીવન-સાહિત્યના અંગ અધ્યાત્મી ડૉ. શ્રી ધીરુભાઈ દાકરનું પુસ્તક 'જીવનરંગ' મણિનાન નજુઆર્થ વિગેના પદેના પુસ્તક સાહિત્ય સાધનાની પતિરૂપ છે એમ કહી શકાય એ મને પુસ્તકે મળીને મણિનાનના જીવન-સાહિત્યના લગભગ દરેક પામાનો યથાર્થ પરિચય કરાવે છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પવન ગુજરાતમાં ફેલાવા માટે ત્યારે મણિનાન દિવેદીએ સુધારાના વાવાઝાડામાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિને રક્ષવા માટે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના તત્ત્વોનો પુરસ્કાર કરી એક મોટું mass-organizing કાર્ય આરંભ્યું હતું. મણિનાનની એ મહામૂલી સેવાને આચાર્ય આનંદશંકર કુવાદિ અનેક સાક્ષરોએ જિરદારી છે એમની એ સેવા પ્રવૃત્તિના ફળરૂપે મણિનાનના તત્ત્વજ્ઞાનના લેખો આપણને મળ્યા છે 'મણિનાનની વિચારધારા' 'નારી પ્રતિદ્ધા' 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ' આદિ નિમ્નલેખ મણિલાલની સંક્ષેપવાદી તરીકેની ધમશ રજૂ કરવા ઉપરાંત 1948-49 અગ્રેજી સંસ્કૃતના હિંદી અધ્યાસની તેમજ તેમની એક સમર્થ નિબંધકાન્ત-ગદ્યમાં તરીકેની શક્તિની પણ પ્રતીતિ કરાવે છે એમની આ ધમશને કાગળો ફેટવાકે તેમને સુધારાવિરોધી પણ ગણી કાઢ્યા હતા એમના મત યો વિગે ફેટનીકે આમકે માન્યતાઓ પણ પ્રગટતી હતી.

પરંતુ મણિલાલ માત્ર શુદ્ધવેદાત્મી પંડિત કે સુસ્ત સંક્ષેપવાદી જ ન હતા એમના રસિયા હોય એમની પાસે કવિતા અને નાટકનું પણ સર્જન કરાવ્યું છે. અભેદમાર્ગના એ પ્રવાસીએ ગુજરાતને કેન્દ્રીકે ચિરંજીવ કવિતાઓ આપી છે સંસ્કૃત શૈલીની માણ્ણી પર રચાયેલું તેમજ અગ્રેજી નાટકસાહિત્યની પણ અસરો દાખવતું 'કાન્તા' નાટક ગુજરાતનું જેવું છે તેવું પણ એક શિષ્ટ નાટક ગણી શકાય તેમ છે એમની 'યુનાનસિદ્ધ' નવનકથા એ એમની તત્ત્વજ્ઞાનયુક્ત વિચારસંગ્રહીને અનુરૂપ એનોની કૃત એક અગ્રેજી નવલકથાનું રૂપાંતર છે એમના મૃત્યુ પછી એ જ નેપથ્યનું 'નૃસિંહાવતાર' નાટક પણ ડૉ. ધીરુભાઈ દાકરે સંપાદિત કર્યું છે.

એમની આ બધી સાહિત્યસેવાની પહેલા પુસ્તકમાં ચોગ્ય છણાવટ કર્યા પછી આ બીજું પુસ્તક 'જીવનરંગ' તેમના જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને રૂપશે છે. લેખકે આ પુસ્તકમાં તેમના જીવનમાં જિંડા જીતરીને તેમના અપ્રગટ આત્મવૃત્તાંતનો આધાર લઈને તટસ્થલાભે ઈત્તા ઝીણવટથી તેમની મહત્તા અને મર્યાદાઓને તપાસવાનો ઉત્સાહભર્યો પ્રયાસ કર્યો છે. આ પુસ્તકના લેખક માને છે કે સાક્ષરનું આ પ્રમાણુભૂત જીવનચરિત્ર પ્રગટ થવાથી તેમના વિશે લગભગ અર્ધી સદીથી પ્રવર્તતી ગેરસમજૂત ટળશે.

મણિલાલનું જીવનચરિત્ર આ પૂર્વે શ્રી અંબાલાલ પુરાણીએ લખ્યું છે. એ લેખકને મણિલાલ-વિષયક જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન હતી તે પ્રાપ્ત કરવાનું ભાગ્ય ડો ધીરુભાઈને મળવાથી આ ચરિત્રગ્રંથ વિશેષ વિશ્વસનીય અને ચરિત્રયુક્ત બન્યો છે.

શ્રી આપટે ગુરુજીએ ઈ. સ. ૧૯૪૦ ના અરસામાં મહારાષ્ટ્રિય જીવાન વર્ગને લક્ષમાં રાખીને લોકમાન્ય ટિળકનું જીવનચરિત્ર લખ્યું તેનો અનુવાદ આ વર્ષે શ્રી ગોવિંદરાવ ભાગવને કર્યો છે. ' ટિળકનું ચરિત્ર એવું છે કે તે નવયુવકોની દષ્ટિ બહાર જરા પણ ન રહેવું ભેદાયે. ' એ હેતુથી આ ચરિત્ર લખાયું છે. અનુવાદ કરતી વેળાએ લેખકે મૂળમાં સહેલુંક થોડાક સુધારાવધારા અને થોડીક કાંપકૂપ કરી છે. ટિળકના બચપણના ત્રેરક પ્રસંગોથી આરંભ કરી ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં તેમના મૃત્યુ સુધીના બનાવોને અનુવાદકે સરળ ગાયક શૈલીમાં રજૂ કર્યા છે. લોકમાન્ય ટિળકના જીવનનાં અનેક પાસાંઓને આ નાનકડા પુસ્તકમાં સમાવી લેવાનો પ્રયાસ થયો છે. લોકમાન્યના આ જીવનપ્રસંગોમાંથી પ્રગટ થતી તેમની નીડરતા, ત્યાગવૃત્તિ, શુદ્ધિમત્તા, અભ્યાસવૃત્તિ વગેરે વાચક વર્ગને અવસ્ય ત્રેરક નીવડશે. લોકમાન્યને સમજવામાં આવીરૂપ થાય તેવા વીણી કાઢેલા પ્રસંગોનું આ પુસ્તકમાં સુલભ આલેખન છે. લોકમાન્યની જીવન ભાવનાઓ, તેમનાં ' કેસરી ' ' મરાઠા ' નામનાં મુખપત્રો, તેમના 'ગીતારહસ્ય' આદિ ગ્રંથો વગેરેનો પરિચય પણ જીવાન વર્ગને ઉપયોગી નીવડે તે રીતે આપવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકમાં લોકમાન્ય ટિળક અને ગાંધીજીના સંપર્કના પ્રસંગો જરા વિગતે અને જીવંતથી કહેવાયા હોત તો તે જીવાન વર્ગને વધુ ત્રેરક બનત એમ માની શકાય. લોકમાન્ય ટિળક પછી આખા હિંદુસ્તાનની ધુરા સમર્થ રીતે વહન કરનાર મહાત્મા ગાંધીજી હતા. ગાંધીજી અને લોકમાન્ય વચ્ચે પરસ્પર કેટલો બધો આદરભાવ હતો ! એમની પદ્ધતિઓ

નોખી હોવા છતાં બંનેને એકમીગ્મની કેવી કદર હતી તે બધી વસ્તુ પણ જુવાન વર્ગ સમક્ષ અવગ્ધ રહી કરવા યોગ્ય ગણાય. પરંતુ મૂળ અંધનો આ અનુવાદ છે, એટલે અનુવાદક એ રહસ્યો આપમેળે કરી શકે નહિ તે પણ નોંધવું ઘટે છે.

અનુવાદકે રસળની સંસ્કારી શૈલીમાં અનુવાદ કર્યો છે તેમાં કોષ કોષ વાર મરાડી લાપાનો છંટકાવ પણ વરતાય છે.

શ્રી વિષ્ણુદેવ પંડિતે ગ્રંથ શ્રી હરિદાસનું જીવનચરિત્ર ‘જીવનપ્રયાગ’ નામથી પ્રગટ કર્યું છે. તેમાં ગ્રંથગ્રાંથનાં જીવન, પ્રવચન અને સદ્ભાવનો ત્રિવેણી સંગમ છે. ગ્રંથ શ્રી હરિદાસના જીવનચરિત્રમાં પ્રેરક વસ્તુ મળે તેમ હોય તો તે એ છે કે શ્રીમંતાઈનો તેમનામાં જરા પણ ગર્વ નથી વ્યાપામ, ભક્તિ, ગો-સેવામાં જ તેમને જીવનનું સાર્થક્ય જણાયું છે, શ્રીમંતાઈનો મોટો આડંબર કે એશઆરામ તેમના જીવનમાં કયાંય દેખાતાં નથી. એમનું સૌજન્ય તો એવું કે ગજકારણના કુરુધર આગેવાનોથી માંડી પંડિત મુખીના અથવા સામાન્ય કોટિના માનવી મુખીના દરેકને તે પ્રસન્ન ગણી શકે છે. નિરભિમાનતા એ એમના જીવનનો મોટો ગુણ દેખાય છે. ગ્રંથગ્રાંથની દેશસેવાના તથા સમાજસેવાનાં સંખ્યાબંધ દૃષ્ટાંતો ચરિત્રવેષકે આ પુસ્તકમાં ટાંક્યાં છે. ગ્રંથગ્રાંથ દેશસેવા મથાશક્તિ કરવા છતાં ક્યારેય તે પોતાનું નગર કે પોતાના ગાંધિમાધવોને ભૂલ્યા નથી. દેશની સાથે પોતાના નગરજનોનું હિત પણ તેમણે હૃદયે રાખ્યું છે. કેટલાય પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોએ તેમજ સત્તાધીશ આગેવાનોએ એમના હીરક મહોત્સવે એમને લાવલગી અજલિઓ આપી છે. ગ્રંથ શ્રી હરિદાસના સૌજન્યનો અને એમના ઉચ્ચ કોટિના ધાર્મિક જીવનનો એમાંથી અચૂંસારો મળે છે.

‘લેનિન’ એ ગ્રીક-અંત ત્રિવેણીએ કેવિડ શખા પુસ્તક પાંચી કરેલો અનુવાદ છે. લેનિનનો જાણકાર, એ સમયમાં ગણિતની પગિથિ, લેનિનના વિચારો, છૂટીજવાઈ કાંતિના પ્રયાસો, છેડે છ મ ૧૯૧૭ની ક્રાંતિ, ક્રાંતિ પહેલાંની પ્રાંતની લશ્કર મુરોનીઓ, લેનિનના સદ્કાર્યકરો સાથેના મતભેદો વગેરેનો ચિતાર આ નાનકડા પુસ્તકમાં આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. છે લાં પાનાંઓ ઉપર લેખકે લેનિનનો છેડના દમ્ભાવેશ જેવો એક પત્ર પણ નોંધ્યો છે. તેમાં લેનિન અને સ્ટેનિન વચ્ચેના મતભેદો કેવા તીવ્ર હતા તેનો ખ્યાલ આવે છે.

આ પુસ્તકમાં સામાન્ય વાચકને અનુકૂળ નીવડે તેવી ઠીક ઠીક માહિતી છે. પરંતુ અનુવાદમાં ક્યાંક જોવા મળે છે. કેટલાક વાક્યપ્રયોગો કૃત્રિમ અને અર્થહીન લાગે છે. શબ્દોની જોડણીમાં પણ અનવરથા પ્રવર્તતી દેખાય છે.

શ્રી પુરણોત્તમ માવળંકરે 'પ્રોફેસર હેરલ્ડ લેસ્કી' નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલા નાનકડા ચોપાનિયામાં એ સમર્થ વિદ્વાનની સેવાએતિ અંજલિ આપી છે. રાજકારણના એ વિદ્વાનનું દૂકું જીવનચરિત્ર લેખકે આલેખી તેમાં તેમની અનેક પ્રવૃત્તિઓ, તેમનાં સમાજવાદ તરફ દળતાં મંતવ્યો, ભારત વિશેની તેમની મમતા વગેરેનો આજો પરિચય કરાવ્યો છે. લેખકે આ વિદ્વાનના પોતાના ઉપરના ઋણનો પણ આ પુસ્તક દ્વારા સ્વીકાર કરી તેની કૃતજ ભાવે નોંધ લીધી છે.

શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ-કૃત 'આપુના પગલે પગલે' ગાંધીસાહિત્યમાં એક ઐતિહાસિક પુસ્તકનો ઉમેરો કરે છે. આ પુસ્તકમાં લેખકે મહાત્મા ગાંધીજીનો ચંપારણની લડત પહેલાંથી સહેજ આજો પરિચય પોતાને થયો ત્યારથી માંડીને મહાત્મા ગાંધીજીના મૃત્યુ સુધીનો એક આજો ઇતિહાસ આપી દીધો છે. આ ઇતિહાસ માત્ર શુદ્ધ હકીકતોનો ગંજ નથી, પરંતુ એમાં તો ગાંધીજીનાં લેખકે અનુભવેલાં કેટલાંક પાવનકારી સંરમરણોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ, તેમનું જીવનદર્શન, તેમની વિશાળ કુટુંબભાવના અંગ્રેજો પ્રત્યેનો તેમનો વર્તાવ—દૂકમાં તેમના જીવનનાં અનેક અંગોનું આ પુસ્તકમાં દર્શન છે. આ પુસ્તકની ખૂબી એ છે કે લેખકે પોતે પોતાની જાતને બહુ વયમાં લાવ્યા વિના ગાંધીજીના જીવનકાર્યને જ સમજવવાની કોશિશ કરી છે આક્રિયાથી આવ્યા પછી ભારતવાસ દરમ્યાન તેમની બધી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં સમજવા માટે આ પુસ્તક બહુ ઉપયોગી નીવડશે. શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદના પુસ્તકનો શ્રી કરીમભાઈ વોરાએ કરેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી અને સંપાદિત થયેલી સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ મ. ત્રિપાઠીની નોંધપોથી (Scrap Book) (૭મું વોલ્યુમ)નો ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ સમાવેશ થાય. સાક્ષર શ્રી ઝવેરીનાં Milestonesના પુસ્તકો તેમજ મુનશી-સંજ્ઞાણનાં પુસ્તકો-ગુજરાતી સાહિત્યને લગતાં-અંગ્રેજી ભાષામાં રચાયાં છે. આ નોંધપોથીનું સંપાદન એમના જીવનથી સુપરિચિત શ્રી કાન્તીલાલ છ. પંડ્યાએ કર્યું છે. આ નોંધપોથીની સામગ્રી અંગ્રેજી તેજો

પ્રજ્ઞાવનામાં લખે છે તેમ ૧૯૦૪-૦૫-૦૬ વર્ષોની નોંધ આ પુસ્તકમાં છે. એમાં ગોવર્ધનરામની વિવિધ પ્રતિભા, એમની અભ્યાસની નોંધ, વિચારણાઓ, શારીરિક અસ્વસ્થતા, કૌટુંબિક પ્રશ્નો, આર્થિક મુશ્કેલીઓ વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

ગોવર્ધનરામને માફગતરીકે ઓળખનાર પ્રાચીન આ પુસ્તકમાં ગોવર્ધનરામ માનવ તરીકે કેવા હતા તેનો પણ પરિચય થાય છે એમનો ઇતિહાસ, ગતિકાળ્ય તેમજ વિવિધ ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ પણ આ પુસ્તકમાં પ્રમદ થાય છે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ એમના ગૃહજીવનમાં પોતાના અને પત્નીના દૃષ્ટિમિંદુમા ફરક દોવાને કાળે કેટલીક વાર કચેશ જોવા થાય છે તેને લગતી દફીકનો તેમણે નોંધી છે. પોતાનામાં મિતભાષીપણાનો શુભ નથી અને સ્વભાવથી પોતે Verbose છે તે મર્મદા પણ આ પુસ્તકમાં જણાશે.

કુટુંબના સભ્યોમાં પોતાની પુત્રી લીતાવતીની યાદ એમની આંખ બીની કરે છે અને તેની જ્ઞાનદષ્ટિને તેમણે વારંવાર અજલિ આપી છે.

જાનમાં એમને સંન્યાસ ધાગણ કરવાની ટૂંક વારંવાર યદ્દ આવતી હતી, એ ઉપરથી સંન્યાસ ક્યારે થાય છે અને પોતાની ફરજ સંસાર પ્રત્યે કેટલી છે તેમજ પોતાની પત્નીનો બોજ ઘટાડવાને પોતે કેવા પ્રયત્ન થયું જોઈએ વગેરે મનોમંથનો જોવા મળે છે, અને છેવટે તે નિષ્ફળ પર આવે છે :

"I feel bound, therefore, to remain at home as God has placed me here" (P. 12)

કૌતુક અધિવેશનમાં જવાની એમની ઉત્કટ ઇચ્છા છતાં તેમની નાદુરસ્ત તબિયત તેમને રોકે છે. તેની નોંધ જોઈએ :

"As personal temptation and public duty are on one side, and duty to health is on the other, I do not know how the tug of war will end. Ramaniya and Bhanu have gone as congress volunteers, and Patriotism fires my ascetic soul with a fiery temptation to disregard health." (P. 20)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નો પાચમો ભાગ કોઈકે પ્રગટ કર્યો તેમા પોતાને થયેલા અન્યાય અને દુખની તે નોંધ લે છે

“Somebody has published a volume V of my novel—a miserable book which I lay down in disgust, determined to take no legal action of it or of my copy-right question about it Let the writer earn the few rupees he may be able to make by this scramble !” (P 25)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે તેમની કામગીરીની પ્રશંસા થઈ તેને અનુનક્ષીને નોંધ છે

“I fear they have overcoloured my work ”

ઈતિહાસના અને રાજકારણના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરતા એમના સમયમા ખાસ કરીને લોડ્ઝ કઝંન અને બગાળાના ભાગલાની યોજનાએ પ્રભાવ ચક્રવાર જગાવી હતી કઝંનની નીતિની આ લેખકે પણ ખૂબ ટીકાઓ કરી છે

ત્રિભુવનદાસ ગજજર સાથેના તેમના સંબંધોના અનેક પ્રસંગો, તેમની જીવનકથાના થયેલા પ્રયાસો, કેટલીક તાત્વિક વિચારણાઓ વગેરે વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી આ નાનકડા પુસ્તકમા પણ ખીચોખીચ થઈ છે એમની એવી એક તાત્વિક વિચારણાનું દૃષ્ટાંત નોંધીએ :

“The theory of justice involved in most systems of moral philosophy is no more than the illusion of poetic justice in the eyes of Science Our ‘Karma Theory’ is but a story of ghosts to the moral philosopher as well as to the scientists of Europe With my philosophy, Science itself is a poem of ghosts as much as karma and justice and a higher vision ■ the only way to secure higher action’ (P 3)

ગોવર્ધનરામના જીવનના વિવિધ પાસાઓ અને એમના મતવ્યો સમજવા માટે તેમજ એમની જીવનકથા માટે આ પુસ્તક ટીક ટીક

સામગ્રી પૂરી પાડે છે; જો કે લેખકને આ નોંધપોથી લખતાં રહેને પોતે Vanity માં સરતા હોય તેનો સંકેત પણ થાય છે :

"The Question just arises in my mind if some future reader of these scrap-Books will not think I had a vanity and wanted hereby to supply materials for the biography of my worthy self." (P. 30)

મહાન પુરુષોનો આવો સંકેત લાવી પ્રગળે ધણી વાર ઉમદા જીવન-ચરિત્રો અને કેટલીક બહુમૂલ્ય સામગ્રીથી વંચિત રાખે છે. આપણે ઇચ્છીએ કે એમના જીવનની બીજી અનેક નોંધો પ્રગળ સમક્ષ મુકાય અને આવી નોંધપોથીઓનો ગુજરાતીમાં પણ અનુવાદ થાય.

સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ભાઈ શ્રી નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમારની જોડીની જાણુ ગુજરાતના સાહિત્યરસિક 'જાને છે જ. નિરંજન વર્માના અવસાનથી એ જોડે ખંડિત થઈ, પરંતુ એ બંને બંધુઓએ આરંભેલું સહકાર્ય ભાઈ શ્રી જયમલ્લ પરમારે ચાલુ રાખ્યું. એ કાર્ય એટલે રઝગપાટ કરી કરીને લોકસંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવો તે. એમના સહ-પ્રયાસ-સહપ્રવાસના પરિણામમાંથી આ પુસ્તક આપણી લોકસંસ્કૃતિ પ્રગટ થયું છે એમ કહી શકાય.

સ્વ. જવેરચંદ મેઘાણીએ ગુજરાતી સમાજને લોકસંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવ્યા પછી આ દિશામાં સમર્થ પ્રયત્ન થયો હેય તે શ્રી જયમલ્લ પરમાર તરફથી. 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ' માં તેમણે લોકસંસ્કૃતિનાં ઉમદા તત્ત્વોની અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી રોચક શૈલીમાં આપી છે. સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું ઘડતર દર્શાવવામાં તેમણે છેક પુરાણ સુધી જઈ અનેક માહિતીની ચકાસણી કરી પોતાનાં મંતવ્યો નોંધ્યાં છે. આ લોકસંસ્કૃતિનું નિરૂપણ કરવામાં તેમણે ઇતિહાસના અંગે પણ ઠીક ઠીક ઉચ્ચાર્યા છે એ વારંવાર આ પુસ્તકમાં અવતા અતિહાસિક ઉલ્લેખો પરથી જોઈ શકાશે. 'સંસ્કૃતિનું ઘડતર' એ આખા પ્રકરણમાં એમના અભ્યાસ અને એમની અતિહાસિક દ્રષ્ટિનો સારો પરિચય થઈ શકશે. રાસ અને ગરબા અંગે ગુજરાતમાં તેમજ અન્યત્ર પ્રવર્તતા ભ્રમણું તેમણે રાસ, ગસડા, ગરબા, ગરબી વગેરેનો મૂકમ પરિચય કરાવીને નિરસન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. રાસ ગરબા એ લોક-સાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. તેનો માત્ર પુસ્તકરૂપે અભ્યાસ નહિ, પરંતુ જાતે સંપર્ક કરીને જ લેખકે પોતાનાં મંતવ્યો નોંધ્યાં છે, અને

પોતાના અનુભવના સામર્થ્ય ઉપર જ તેઓ ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોનાં ગરબા રાસ અંગેનાં બ્રામક મંતવ્યોને પડકાર કરી શક્યા છે, ગરબાનો ઉદભવ શક્તિપૂર્ણમાંથી થયો કે સૂર્યપૂર્ણમાંથી તેમજ તેની પ્રાચીનતા ક્યાંસુધી પહોંચે છે, હસ્તીય અને લાસકનાં ઊગમસ્થાન ક્યાં. તેમાં મણિપુરી સંસ્કાર કેમ લળ્યો વગેરેની રસિક માહિતી તેમણે આ પ્રકરણમાં ચૂંચી છે 'આપણાં લોકનૃત્યો' માં પદ્મર, કોળી, ભીલ જાતિએ નાં લોકનૃત્યની પદ્ધતિઓનું આયેખન છે. નૃત્ય અંગેની પણ એમની સૂઝ ઝીણવટભરી છે. આરંભનાં પ્રકરણોમાં લેખકની ઇતિહાસ-દષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. પુસ્તકનાં અંતિમ પ્રકરણો-એમાં સંતવાણી, લોકનૃત્યની કથાઓ, દ્રહાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તે તેની રસિકતાને કારણે આકર્ષક નીવડ્યાં છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સંત કબીરનાં ભજનોની લઢાણુ, તે પછી સંત લાણુ, સૌરાષ્ટ્રમાં પિવાતા 'ખ્યાલા' ની પ્રયા, લખી-રામના ખ્યાલા, આગમવાણી વગેરેની માહિતી રસિક અને આકર્ષક છે. લોક-સાહિત્યનાં એ ભજનો અને કેટલાક ખ્યાલાની લેખકે છૂટે હાથે રસધોરા પીરસી છે. લોકસાહિત્યની કથા કે દ્રહાઓ વાંચતાં કેટલીક વાર સ્વ. મેઘાણીની જ વાનગીનો પુનઃ આસ્વાદ વાચક કરે છે. સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિમાં રહેલાં ભક્તિ શક્તિ અને સૌંદર્યનો સમર્થ પરિચય કરાવનાર છેલ્લું પ્રકરણ આ આખા પુસ્તકની રસિકતા ખૂબ વધારી મૂકે છે. સામાન્ય વાચકને પણ આનંદ આપે તેવી વિવિધ સામગ્રી એમાં લેખકે સંગ્રહી છે.

લોકસંસ્કૃતિનો આ ગ્રંથ એ વિષયમાં હવે પછીના અભ્યાસીઓને પણ ખૂબ મહત્વનો યર્થ પડશે એમાં શંકા નથી. સાક્ષર શ્રી ડોલરરાય માંકડે તેને 'લોકસંસ્કૃતિનો પ્રેરક ગ્રંથ' કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

વડોદરા યુનિવર્સિટી તરફથી ગુજરાતનો સર્વાંગી અભ્યાસ કરનારને ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેવી માહિતી પ્રગટ કરવું શ્રી શિવપ્રસાદ રાજગોરનું પુસ્તક 'ગુજરાત એક દર્શન' નામથી પ્રગટ થયું છે. ગુજરાતની ઐતિહાસિક ભૌગોલિક માહિતી આપાને લેખકે એની ખનિજ સંપત્તિ, એનું સ્થાપત્ય, પશુધન, તેના લોકો, વગેરે વિશે અત્યંત યથા વેડી માહિતી એકત્ર કરી છે. એમણે અભ્યાસીઓને મૂલ્યવાન નીવડે તેવા ગુજરાતનો વિકાસ દર્શાવનાર કોઈ પણ પરિશિષ્ટમાં જોડ્યા છે. આ પુસ્તક વિશે શ્રી હંસાગદેન મહેતાએ યોગ્ય રીતે કહ્યું છે તેમ સાહિત્યિક ગુણવત્તાની દષ્ટિએ નહિ

પણ માહિતી આપનારા પુસ્તક તરીકે આનું મૂલ્ય વિશેષ છે. ગુજરાત વિશે આવી વ્યવસ્થિત અને બને તેટલી સંપૂર્ણ માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કરવું આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં કદાચ પહેલું હશે. લેખકને આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ માટે અભિનંદન ઘટે છે.

‘સહકારીક્ષેત્રે ગુજરાત’ એ શ્રી ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહનું ગુજરાતના દશ જિલ્લાઓની સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગે વ્યવસ્થિત અને આકર્ષક માહિતી આપતું ગુજરાતી ભાષામાં આ દિશામાં પ્રયત્નનું પ્રથમ પુષ્પ છે.

‘વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર’ એ મૂત્ર જાણીતું છે. સહકારની આવશ્યકતા આજે જેટલી છે તેટલી ક્યારેય નહિ હોય. એ સંજોગોમાં પ્રજાનાં જ પોતાનાં મંડળો સહકારી મંડળો દ્વારા દેશની અનેગી સેવા કરી શકે તેમ છે. આવી શુભ પ્રવૃત્તિમાં સરકારની સહાય તો હોય જ. જનતા અને સરકારના સહકારથી જ સહકારી પ્રવૃત્તિઓ ફૂલી શકી શકે.

શ્રી ધીરજલાલ શાહને સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ લાગ્યા પછી તે તેના સક્રિય કાર્યકર બન્યા અને એમના ઉપર આવી પડેલી જવાબદારીએ એમને ગુજરાતની સહકારી મંડળો વિશે માહિતી એકત્ર કરવા પ્રેર્યા. એમાંથી વર્તમાન પત્રોમાં લેખમાળા રચાઈ અને તે ઉપરથી આ પુસ્તક પ્રગટ થયું. સહકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવનાર તેમજ તેના કાર્યકરો માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડશે. દેશના રાજકીય નેતાઓએ, સરકારી અમલદારોએ તેમજ કેળવણીકારોએ આ પુસ્તકને બિરદાવ્યું છે તે એની વ્યવસ્થિત લખાવટ તેમજ માહિતીની ઉપયોગિતાને કારણે જ. લેખક કહે છે તેમ આ પુસ્તક તો ઉત્તરાર્ધ છે સહકારી મંડળોના ઉદ્ભવ વિશે અને એવી બીજી ઉપયોગી માહિતી લેખક વહેલી તકે પૂર્વાર્ધ રૂપે પ્રગટ કરશે એવી આશા છે.

બાલ-કિશોર-પ્રાઠ સાહિત્ય

હાલનાં વર્ષોમાં બાલસાહિત્ય સંખ્યાદૃષ્ટિએ ત્રિપુલ પ્રમાણમાં પ્રગટ થતું દેખાય છે. પુસ્તકો નાના હોવાને કારણે એ ઝટ ઝટ પ્રગટ કરવાનું પ્રકાશકોને મુગમ પડે અને કિંમત થોડી હોવાને કારણે સામાન્ય શિક્ષિત જનને તે ખરીદવાનું પણ પોપાય. આ વર્ષે સમીક્ષાર્થે સવાસો જેટલાં પુસ્તકો આ વિભાગમાં મળ્યાં છે. પ્રગટ થયેલાં કુલ પુસ્તકોની સંખ્યા ઠીક ઠીક મોટી હશે એમ અદાજ સકાય.

બાલસાહિત્ય વિશે કેટલાંય વખતથી ખૂબ ચર્ચાઓ આપણા દેશમાં થતી રહી છે. આજે બાલસાહિત્યને નામે જે કંઈ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યું છે તેની ટીકાઓ પણ ખૂબ થાય છે. સ્વ. ગિજુભાઈએ બાલમાનસને પારખી એ દિશામાં પહેલવહેલું સાચું બાલસાહિત્ય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો એમ કહી શકાય. એ પછી બાલસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનારા લેખકોમાં શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, જુગતરામ દવે, નટરલાલ માળવી, રમણલાલ નાનાવાવ શાહ, રમણવાવ સોની, મનુભાઈ જોધાણી, નાગરદાસ પટેલ આદિનાં નામ મૂકી શકાય.

આ વિભાગમાં બધાં જ પુસ્તકોની વ્યક્તિગત સમીક્ષા શક્ય નથી, પરંતુ એમાં મહત્વની રેખાઓ ઉપર લક્ષ રાખવું યોગ્ય ગણ્યું છે. એમાં સૌથી પહેલાં બાલ-કાવ્યો જોઈએ. બાલકો જિડતા પંખી જેવાં છે. એના કંઠમાં કવિતા અને નાનકડી પંખોમાં તાજગી ન હોય તો એને પંખી કાણ કહે? બાલકો માટે કવિતા લખનારાની ખરેખરી કસોટી છે. બાલમાનસને રુએ પ્રેરે અને ઘડે તેવું નામ બાલસાહિત્ય, એવી વ્યાખ્યા પ્રમાણે બાલકોત્તર કરે તેવું સાહિત્ય લખવું ખૂબ મુશ્કેલ છે. તેમાં આ કવિતા વિના તો બાળકનાં ચિત્ત યનગન યનગન થાય જ નહિ. બાળકને ઉમળકો આવે, એની જિમ્મી જીજળતી હોય ત્યારે એને રુએ એવી કવિતા એના કંઠમાં હોય તો એ કેવું કદલોની જોડે! એવાં બાળકાવ્યો કમલાગ્યે આ વધે! બહુ ઓછાં દેખાય છે. એમાં શ્રી જુગતરામ દવેએ સંપાદિત કરેલો ‘પંખીડાં’ ‘કાવ્ય-સંગ્રહ દરેક બાળકને અચૂક ગમશે. પંખી, ચાંદો, હરણાં, ઝરણા એ તો બાળકના પરમ મિત્ર છે. બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સતેજ કરે, એની કલ્પનાને જરા બહેલાવે અને એના જીવનમાં ઉત્સાહ પ્રેરે એવા ધણા કાવ્યો આ સંગ્રહમાં છે. સંપાદકે ખૂબ કાળજીપૂર્વક બાળકોને રુએ, સહેજે તેમના ગાળામાં ગુંજે એવા સાવ સાદી સરળ ભાષામાં રચાયેલા ગીતો આ સંગ્રહમાં એકત્ર કર્યા છે, પરંતુ એનું મૂલ્ય સંપાદન તરીકે મૂલવવું ઘટે. બાલગીતોમાં જેમ ભાવ સરલ તેવી જ ભાષા પણ સરળ અને સહેજે બાળક સમજી શકે તેવી હોવી જોઈએ. એમાં કવિત્વ શ્રેયું કવિત્વ કામ નહિ લાગે. બાલમાનસની સંજ્ઞાઓ કવિ જ એવાં ભાવ ભાષા આપેખી શકશે. આ લખવાની જરૂર એટલા માટે છે કે કોઈ વાર કવિ પોતાની ભાષાશક્તિમાં તણાવ છે ત્યારે બાલ-માનસનો એને ખ્યાલ રહેતો નથી. ‘ડાલે છે મંજરી’ એ દુર્ગેશ શુક્લના બાલ-કાવ્યસંગ્રહમાંથી એક કાવ્ય-કડી નમૂના-રૂપે ટાંકીએ :

આ રમ્ય પૃથ્વીની પર્ણધટા

જ્યાં ઢળી વ્યોમની નીલ છટા;

એ બેનાં વિકસે હૃદયકમલ,
ત્યાં આવો રમીએ સાથ સદલ

બાવપ'ખીની જો કાવ્યના ભાવ કે તેની ભાષામાં ચાંચ જ ન હોય તો એ કાવ્યના રસનો આસ્વાદ કેમ કરી શકે ? બાવસાહિત્યના લેખકોનું કામ કેટલું કપરું છે તે દર્શાવવા ઉપરનું દષ્ટાંત છે.

‘ હાડેમડી ’ એ શ્રી હરિલાલ પંડ્યાનો કાવ્ય-ગીતસંગ્રહ પણ બાળકોને રસ્યક નીવડે તેવો છે તેની આ વધે ખીજ આવૃત્તિ થઈ છે.

હવે બાળવાર્તાઓનો વિભાગ બેઠોએ. રવાના વિકરી તેજ સંખ્યાદષ્ટિએ તે સફથી મોટો છે. બાળવાર્તાઓ લખવા માટે આપણી પાસે રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, કથાસરિત્સાગરની મોટી મોટી ખાણો છે. લેખકો કદી એ ખાણોમાંથી વાર્તા-રત્નો જોદી કાઢનાં થાક્યા નથી; જમાને જમાને એ લંડારનો ઉપયોગ થતો જ રહ્યો છે. એ ઉપરાંત પણ બાલહૃદયના અભ્યાસી લેખકોએ ગાલકના ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરે, તેમજ બુદ્ધિચાતુર્ય ખીલે અને તેમને ધ્યાન દેવાપે એવી કલ્પિત વાર્તાઓ તેમજ મહાન પુરુષોની જીવનકથાઓ પણ પાર વિનાની લખી છે.

આ વર્ષની એવી સુંદર વાર્તાઓમાં શ્રી મોંઘીગઢેન બનેકા કૃત ‘ હહા-પણની વાતો, ’ કુસુમગઢેન ઠાકોરની ‘ વાર્તા રે વાર્તા, ’ હરીશ નાયક રચિત ‘ બુદ્ધિ કોના આપની ? ’ તેમજ શ્રી રમણલાલ સોનીની પ્રથમાળાના કેટલાક મધ્યકાઓનો સમાવેશ થાય છે.

‘ હહાપણની વાતો ’ માં બાળકોને સહેજે પર્ય નીવડે તેવી બુદ્ધિ-ચાતુર્યની સુંદર વાર્તાઓ સાવ સાદી અને સરળ ભાષામાં લખાયેલી છે. એમનો જ ખીલે વાર્તાસંગ્રહ ‘ સુમત્ર પદમણી ’ પણ એવી જ ઉચ્ચ ગુણવત્તા ધામવે છે અને સાહસ શૌર્ય અને નીતિના વિજયની વાતો કરી જાય છે.

‘ વાર્તા રે વાર્તા ’ માં કુસુમગઢેન ઠાકોરે માત્ર માનવ પાત્રો જ નહિ પરંતુ પશુ પંખી વનચર જળચર બધા જ પ્રકારનાં પાત્રો દ્વારા બાળકોનું મનરંજન કરે તેવી સરસ વાર્તાઓ કહી છે—કુસુમગઢેન ચિ. જયદેવને વાત કહેતાં હોય તેમ વાર્તા શરૂ કરે છે તેને ધ્યાને સીધે સીધી જ વાર્તા-કથનની શૈલી હવે પછી અપનાવશે તો વાર્તાઓને વધુ ફાયદો થશે. કવિ સુંદરમે એમની વાર્તાઓને પ્રશંસી છે. એમણે ચીધેલી મર્યાદા—વાર્તા બોધ ટાંગવાની ખીંટી ન બની જાય—તરફ કુસુમગઢેન ધ્યાન આપશે જ.

‘બુદ્ધિ કોના આપની’ એ વાર્તાસંગ્રહમાં પણ બાળકોને રસ અને રંજન મળે તેમજ તેમની બુદ્ધિને ખીલવે તેવી સામગ્રી દેખાય છે.

રમણલાલ સોનીએ શિશુભારતી અંચમાળાના મણકા-રૂપે ઠીક ઠીક વાર્તાસામગ્રી આ વર્ષે પ્રગટ કરી છે. આ વાર્તાઓમાં ઢેટલીક તો જૂની જ નવો વેશ પહેરીને આવેલી જણાય છે, છતાં આ ખીટ લેખક બાળકોને સહેજે આનંદપ્રદ નીવડે તેવી શૈલીમાં વિવિધ પ્રકારની વાર્તાઓ આ અંચમાળા દ્વારા આપી શક્યા છે. ‘મોટા ને છોટા’ ‘મૂછા પટલ’ ‘લાહુની જાત્રા’ જેવી વાર્તાઓ બાળકોને સારું મનોરંજન પુરું પાડશે એમાં શંકા નથી. એક વસ્તુ તરફ અત્રે ધ્યાન દોરીએ તો આ આખી શ્રેણીના પ્રકાશનમાં ખૂબ હતાવળ ચર્ચલાગે છે. તેથી ઠેર ઠેર અશુદ્ધ ભેડણી, વાર્તાનાં ખોટા મથાળાં અને ખોટા ઘણી જૂલો રહી ગઈ છે. બાળકોના માનસમાં શુદ્ધ ભેડણીનો સંસ્કાર પણ વાર્તાની રાચક વસ્તુસામગ્રીની સાથે સાથે પડતો જાય તો તેની ભાષાસાહિત્યની તાલીમ ઢેટલી વધી જાય ! આટલો હોય બાદ કરતાં આ આખી અંચમાળાનો જે હેતુ બાળકોની વાચન-મૂખ ઘિકતી હોય તે વેળાએ તેમના હાથમાં નિર્દોષ સાહિત્ય મૂકવાનો તે જગવાયો છે.

વર્ષોથી ‘બાલજીવન’ દ્વારા ગુજરાતનાં બાળકોનું માનસ-ઘડતર કરનાર શ્રી રમણલાલ નાનાલાલ શાહે બાલજીવન નીતિકથામાળાનાં ઢેટલાંક પુષ્પો પ્રગટ કર્યાં છે. નીતિકથા આપણે સામાન્ય રીતે એને કહીએ કે જે વાર્તામાં સ્પષ્ટપણે નીતિ કે સદાચારની છાપ બિઠતી હોય. આ લેખકની વાર્તાઓને નીતિકથાઓ નામ ન આપ્યું હોય તો ચાલી શકત. એવી વાર્તાઓ રાચક અને પથ્ય તે છે જ. એમાં આતુર્ષ, મૂખાંખી સાહસ વગેરે ગુણોને વ્યક્ત કરનારી વાર્તાઓ પણ છે, છતાં શુદ્ધ અર્થમાં તે નીતિકથાઓ નથી. આ લેખકે પણ ઢેટલીક જૂની વાર્તાઓને, જેમ કે ‘ચાર મિત્રો’ ‘હૃદય-પલટો’ વગેરેને નવો રંગ આપી રજૂ કરી છે. જમાને જમાને નવી નવી પેઢીના બાળકોને એમના માનસને અનુકૂળ આવે તેવી રીતે નવી શૈલીએ જૂની વાર્તાઓ કહેરાય તેમાં અનુગતું કશું નથી. એમા લેખકની કળા છે. આ લેખકની આ પ્રકારની વાર્તાઓ બાળકના હૃદયનો વિકાસ કરી તેના ચારિત્ર્યને ઘડશે અને તેનામાં બુદ્ધિઆતુર્ષ તેમજ સંસ્કાર ખીલવશે, એમ છતાં એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન દોરવાની જરૂર લાગે છે,—વાર્તાઓ બાળકને કદપના-

શાંતી બનાવે એ કીક છે, પરંતુ એને સાવ સ્વખંદ્રા અથવા તો શેખચાલી જેવા તરંગી બનાવી દે એવી વાર્તાઓ બાલ-સમાજને ઈષ્ટ નથી. બાલ-જીવન વાર્તામાળાની 'અક્ષિકા' વાર્તા વાંચતાં તરંગલીલા જેવા મળે છે. અલકાનાં સ્વપ્નને નિમિત્ત બનાવી લેખકે આખી તરંગસૃષ્ટિ ખડી કરી છે. વાર્તામાં બાળકને ઉત્તેજે તેવાં કલ્પના કે તરંગો ન આવે એમ કહેવાનો મુદ્દો નથી, એના અતિરેકથી જગ્યા એટલે બસ.

ગિજુભાઈની વાર્તાકલાની યાદ આપે તેઓ સાવ સરળ ભાષામાં અને સુંદર બાલભોગ્ય શૈલીમાં લખાયેલો બાળ-વાર્તાસંગ્રહ 'ડોરીનું તુ'બકુ' વાર્તાકાર દુર્ગેશ શુક્લને અલિનંદન-પાત્ર દ્વારા તેણે છે. નાની નાની બોધક અને મનોરંજક વાર્તાઓ અને વયમાં વયમાં લેખકે વેરેલાં જોડકણાં બાળકો માટે ખૂબ રસપ્રદ નીવડશે.

પરંતુ એ જ લેખકના શિશુસાહિત્યસૌરભમાળાના મણુકા-રૂપે પ્રગટ થયેલ 'મૃગાંક' વાર્તાસંગ્રહ વિશે બાળ-વાર્તાની ચર્ચા વખતે કહેલી કીકા જ ફરી સંભારવી પડે છે. વાર્તા બાળક-વાંચતાં જ તેની વસ્તુને પંખીની જેમ ચાંચમાં ઝડપી લે એવી હોવી જોઈએ. જો બાળક ભાષાની અટપટી જાગમાં ગુંચચાચ અથવા વાર્તાનો ભાવ મહત્ત્વ કરવામાં જ તેને મુશ્કેલી નડે તો એ વાર્તા ગમે તેટલી બોધક કે ઉચ્ચ કોટીની હોય પણ બાળકને માટે તે નિરર્થક નીવડવાની. લેખકની 'મૃગાંક' વાર્તામાંથી જ ચાર કીટી ટાંકીશું :

'નિરજ સ્વચ્છ આકાશમાં પૂનમનો ચંદ્ર તરતો હતો. ગિરિવર ને તરુવર, સાગર અને સરિતા, ધોળી દૂધ જેવી ચાંદનીમાં નહાઈ રહ્યાં હતાં. માતાની આંખના અમી જેવી ચાંદની ઝીલી, પૃથ્વી પરનું શિશુકુલ પ્રસન્ન પોઠ્યું હતું.'

આ વર્ણનમાં ગમે તેટલું હિન્દુ કોટીનું કાવ્ય મધુર હોય, પરંતુ બાળકને માટે તેનું મૂલ્ય શું ?

આગળના પાનાંઓ ઉપર કહી ગયા તેમ રામાયણ-મહાભારત અને પુરાણ એ વાર્તાકારો માટે સ્તનની ખાણ છે. બાળકો માટે તેમાંથી દર પેઢીએ નવી નવી દ્રષ્ટિએ મનલબ્ધ વાર્તાઓ રચી શકાય. આ વર્ષે એનાં ધાર્મિક અથવા ધૌરણિક બાલ-વાર્તાનાં પુસ્તકો જૂજ છે. તેમાં રમણુલાલ નાનાલાલ શાહના 'સતી સાવિત્રી' અને પ્રભુલાલ 'પ્રહ્લાદ' અને શારદા પ્રસાદ વર્માનાં 'સીતા' 'ભરત-લક્ષ્મણ' વગેરે ચરિત્રો બાળકોને

સહેજે આકર્ષે તેવી સહેલી ભાષામાં અને વાર્તારૂપે લખાયાં છે. અત્યારના યુગમાં બાલ-માનસ ઉપર વાર્તાની તાદ્દશ છાપ પડે તે માટે આ પ્રકારના વાર્તાસાહિત્યમાં પાને પાને ચિત્રો મૂકેલાં હોય છે. ચિત્રોની સાથે જ વાર્તા વાંચતા જ ગાંધી પ્રસંગ ચિત્રમાં બરાબર પકડ જમાવે છે. આ વર્ગે એવી કેટલીક ચિત્રવાર્તાઓ પણ પ્રગટ થઈ છે. છેક નાના બાળકો માટે 'પિંપી' અને 'બિંદો' ખૂબ આકર્ષક ચિત્રો સાથે સરળ ભાષામાં વેરા પ્રકાશન કંપની તરફથી પ્રગટ થઈ છે. રાણી પ્રકાશન ગૃહ તરફથી શાંતા ગાંધીએ લખેલી 'લક્ષ્મણેકુ બારલાઈ' પણ અનુદિત ચિત્રકથા છે. 'ઉગા મહિતાઈ' 'ચાંગ અને ચતુરા' એ શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણી-રચિત આકર્ષક ચિત્રકથાઓ છે. એ કથાઓ ચીનની ભૂમિની છે. બાળકો તેમજ આજુ' લણેના પ્રૌઢો પણ આવી ચિત્રકથાઓનો સહેજે આનંદ માણી શકશે. શ્રી શાંતા ગાંધી-કૃત 'સમીરનું ઘર' બાળકોને ચિત્ર દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ચિત્રની વાત નીકળી છે ત્યારે અહીં એક વાત લક્ષ પર લાવવી ઘટે છે કે ચિત્રો વાર્તાના પ્રસંગને બરાબર સમજાવે અને બાળક વાર્તાનો મમ્ સહેલાઈથી પકડી શકે તે માટે હોય છે. વસ્તુ સુગ્રાહ્ય સરળ અને આકર્ષક બનાવવાનો એનો હેતુ છે. વાર્તાના વગ્તુ કે વાર્તાવસ્થુ સાથે અસંગત ચિત્રો એ પુસ્તકની ખામી-રૂપ ગણાય ઉપર નોંધેલી 'સીતા' 'સતી સવિત્રી' વગેરે આત્મવાર્તાઓમા સીતા-સાવિત્રીને સાડલો અને ચોળી જેવા સીવેલા કપડા પહેરાવી ચિત્રકારે નૂતન ગુજરાતજી જેવા ચીનચાં છે, એ ઉપરથી વાર્તા અને ચિત્ર વિશે આ નાનકડું મતભ્ય રજૂ કર્યું છે

શ્રી. રમણલાલ સોનીએ જૂનો 'હિતોપદેશ' ફેફા તેમાંથી હિતોપદેશની વાર્તાના ચાર ભાગ પ્રગટ કર્યા છે. લેખકે પ્રસ્તાવનામાં યોગ્ય રીતે કહ્યું છે કે કેટલાંક પુસ્તકો એવા હોય છે જે કદી, મરતાં નથી કે જૂનાં થતા નથી. 'હિતોપદેશ' એક એવું પુસ્તક છે. લેખકે વાર્તાઓ બાળકોને સુગ્રાહ્ય બને તે માટે ભાષાશૈલી ખૂબ સરળ રાખી છે. 'હિતોપદેશ' એ કાગડા કૂતરા કે સિંહ હરણોને હંસની કલ્પિત વાર્તાઓ જ નથી, આ વાર્તાઓના પાત્રો જમાને જમાનાના અમુક પ્રકારના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આનાં પુસ્તકો ગ્રાવસાહિત્યની મોઘી મિઠાઈ છે.

જેમ હિતોપદેશ, પંચતંત્ર આદિ સમ્રાટ વાર્તાસામગ્રી માટે જાંડી ખાણ છે તેમ આધુનિક યુગમા મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન અને કાર્ય લેખકો માટે ખૂબ

ખૂન સામગ્રી પૂરી પાડી શકે તેમ છે પ્રાચીન યુગમાં યજ્ઞોત્તર ગૌતમમુદ્ધ વિશે મોટરાઓ તેમજ બાળકો માટે અનેક કથાઓ લખાઈ છે આ યુગમાં ગાંધીજીના જીવનની પણ એવી સાદી સરળ બે ધમ પ્રેરક કથાઓ થેગ રેગ બાળકોના હાથમાં પહોંચી જતી જોઈએ. યુગરાતના જ નહિ જનકે ભારતના—એથીય આગળ જઈને કહી શકાય કે સારાય વિશ્વના બાળકો માટે ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગો સુવર્ણ બનવા જોઈએ ગાંધીજી યુગરાતના હતા એટલે યુગરાતના બાળકોએ તો ગાંધીજીના જીવન વિશે અને કાર્ય વિશે મવિશેય સમજ મેળવવી જોઈએ રામ કૃષ્ણ, જુદ, ઈસુની જેમ જ ગાંધીજીનું જીવન-ચરિત્ર પણ બાળકો માટે પ્રેરણાનો ઝગ જની રહેજે આ વર્ગ ગાંધીજીના જીવનના વિવિધ પાસાને વ્યક્ત કરતા, તેમના જીવનપ્રસંગો આનેખતા ઠેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે તેમાં શ્રી. લ'નુભાર્ડ મકનજી કૃત 'ગાંધીજીને વિનોદ', મનુમહેન ગાંધી 'બાપુનાં સંભારણાં' તેમજ ગાંધીવ તરફથી 'ગાંધીજીની વાતો', ના મહાકાવ્ય નોંધપાત્ર છે

ગાંધીજી દેશ માટે રાતદિવસ ખૂન પરિશ્રમ ઉઠાવતા હતા છતાં તેમના મુખ ઉપર તેનો બોજ વરતાતો ન હતો તેનું કારણ તેમનું દુઃખ હાસ્ય હતું ગમે તેવા ગભીર પ્રસંગમાં પણ ગાંધીજીએ પોતાની આ હસવા હસાવવાની કળા મૂકી નથી એમનું હાસ્ય ગમે તેવા ગભીર કે ગમગીન વાતાવરણને પણ એતનમન બનાવી મૂકતું હતું હાસ્યવિનોદમયી ગાંધીજી જીવનની અખૂટ શક્તિ પ્રાપ્ત કરતા હતા. વગી તેમનો વિનોદ માત્ર રાજદ્રોષા અર્થે ન હતો, ઘણું ખરું તેમના વિનોદની પાછળ કોઈ ને કોઈ બોધપાઠ રહેતો દેખાતો, ઠેટનીક વાગ એમાં એમની ચમરાકી અને હાજરજાતી પણ જેના મગશે શ્રી લ'નુભાર્ડ મકનજીએ ગાંધીજીના વિનોદના એના એસી જોટના પ્રસંગો મળેલાર શૈલીમાં રજૂ કર્યાં છે એ પ્રસંગો માત્ર બાળકો જ નહિ પણ મોટરાઓ પણ હોસે હોગે વાચી અનંદ મેળવે તેવા છે આ વિનોદી પ્રસંગોમાં મ પાદકે વૈવિધ્ય પણ સારું આણ્યું છે

'બાપુનાં સંભારણાં' લખનાર શ્રી મનુમહેન ગાંધી ગાંધીજીના પૌત્રી યામ ગાંધીજી સાથે નોઆખતીની યાત્રા દરમિયાન તેમની સેવાનો લહાવો તેમને મળ્યો હતો એ સમયે તેમણે રાખેનો રાજનીસીમાં ગાંધીજીના જીવનચરિત્ર માટે મળવળ સામગ્રી છે અહીં શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકરે મનુમહેન ગાંધીની ડાચરી પરથી થોડાક પ્રસંગો સંપાદિત કર્યા છે આ

પુસ્તક બાળકો માટે ખાસ લખાયેલું દેખાતું નથી છતાં બાળકો આત્માદ લઈ શકે તેવા પ્રસંગો હોવાથી એને અહીં સમાવેલું ઇષ્ટ ગણ્યું છે. આ વર્ષે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે.

ગાંધીજીની સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક અધ્યાપક અને ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી શ્રી મુકુન્દભાઈ કવાયીએ પણ 'બાપુજીની વાતો' નામથી બાળકોને સહેજે ગમી જાય તેવા કેટલાક પ્રસંગો રજૂ કર્યા છે. મુકુન્દભાઈ કવાયી બાલમાનસને રુચે અને ધકે એવી અનેક નીતિકથાઓ દ્વારા હવે તો જાણીતા થયા છે. તેમની 'બોધક ટીકડીઓ' નું તો અહીં સહેજે રમણ થાય. 'બાપુજીની વાતો' ના હજી બીજા બે ભાગ પ્રગટ થવાના છે. આ પુસ્તક બાળકો તેમજ પ્રૌઢો માટે પણ પ્રેરક અને રસિક નીવડશે. 'ગાંધીવ' તરફથી શ્રી હરગોવિંદ મોદીએ પણ બાળકોને લક્ષમાં રાખીને એમના જીવનના વિવિધ બોધક રસિક અને વિનોદી પ્રસંગો રજૂ કર્યા છે. આ વર્ષે તેના આઠ નવ અને દસ એમ ત્રણ ભાગ પ્રગટ થયા છે.

આ બધાં પુસ્તકોમાં કેટલાક ખૂબ જાણીતા પ્રસંગો દરેક ચોપડીમાં આવી ગયા છે, પણ જુદા જુદા લેખકો પુસ્તકો લખે એટલે એવું પુનરાવર્તન અનિવાર્ય બને છે. બાળકો માટેનું આખું ગાંધીસાહિત્ય ગૂજરાતમાં ખૂબ સત્કાર પામશે એવી શ્રદ્ધા છે.

બાલકાવ્યોની જેમ બાલનાટકોની પણ ગૂજરાતમાં ખૂબ અછત દેખાય છે. બાલનાટકો તો ફીક, નાટકોનો સામાન્ય વિચાર કરીએ તોપણ ગૂજરાત પાસે નાટકો જ ક્યા છે! બાળકોને વાંચાં વાચવી ગમે છે, કવિતા લલકારતા પણ આનંદ આવે છે, પણ નાટક લજવવામાં અને જોવામાં તેમને જે હિતસાહ હોય છે તે અનેરો છે. બાળકોને ખીલવે બે ધે અને આનંદ પમાડે એવા બાલનાટકો લખના તરફ ગૂજરાતના લેખકોનું ધ્યાન કયારે જશે? આ વર્ષે ગૂર્જાગાંધ્યા બાળનાટકો સમીક્ષાર્થે મળ્યા છે તેમાં ડૉ. શ્રીધનભૂટી રૂત 'સોનાપરી' તો બીજી આવૃત્તિ છે શ્રીધ રાણી કૂસ અને પરીજોના કવિ છે. બાળકોના મનની ઝંખનાઓ આ રૂતિના નાટકો દ્વારા તેમજ કલાત્મક રીતે વ્યક્ત કરી છે ત્રિજુલાઈએ આ નાટકોની ચર્ચા પહેલી આવૃત્તિ વેળાએ કરેલી જ છે. આ વખતે બીજી આવૃત્તિ વેળાએ એ વિશે ખાસ કંઈ હિમેરવું જરૂરી નથી, સિવાય કે નાટકમાં વ્યક્ત થતાં મનોભાવ અને ભાષા. નાટકોમાં

લેખકે ગૂંથેલી પ્રેમની—પરિમિવનની લાવનાઓ બાળકોને આકર્ષે તેવી છે, પરંતુ રંગભૂમિ પર એ લાવોની અલિપ્યક્તિ બાળકોને સગળ ન પણ બને. નાટકોની લાપાની કાવ્યમયતા બાળકોને લજ્જવણીમાં કદાચ અંતરાયરૂપ પણ બને. દા. ત. ‘પીળાં પલાશ’ એ શ્રીધરાણીના પદેવાળા બાળનાટકમાં બેતાળીસમા પાના ઉપર કુમારની વાણી અદો ઉનારીએ. “કુમાર :— પ્રેમનો રંગ પીળો છે, કુમારી ! અને ગળતીગંધા અને ગંધરાજની બેનડીને તો કવિસમ્રાટે ગાર્દ છે. વળી ગંધરાજની ખૂબી તમે સમજતાં નથી. એ પ્રકુલ્ય પાખડી હોય ત્યારે તો મહેકે, પણ સહકર્મોની સ્મૃતિની જેમ પીળા પડ્યા પછી કરમાયા પછી એ સવિગેષ મહેકે છે. સ્વીકારી લો એને, રાજકુમારી !”

આવાં ઠેર ઠેર વેરાવવાં ગદ્યકાવ્યો કવિનું ઉચ્ચ કવિત્વ લાવે પ્રગટ કરે, પણ બાળકોને આ બધું સુગમ્ય બનશે ખરું? નાટકોમાં સહેલું વાર્તાતત્ત્વ આકર્ષક છે, પરંતુ રંગભૂમિ ઉપર એની રજૂઆતમાં એ તત્ત્વ કેટલું ખીની શકે એ પ્રશ્ન છે.

શ્રીધરાણીનાં નાટકોમાં ‘બાળા રાજ’ એ રીતે સફુથી વિગેષ અશ્વાસ બની શકે તેમ છે. એનો હાથરસ બાળકો હોશે હોશે માણશે ‘સોનાપરી’ નાટકની બીજી આવૃત્તિમાં લેખકે ‘મારે થવું છે’ નામનું ચોથું નાટક ઉમેર્યું છે. એમાં પણ ઉપર વર્ણવેલી મુશ્કેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે આધુનિક યુગ ઉપર કટાક્ષો પ્રમળ અને કવિનું કૌશલ દર્શાવે તેવા છે, પરંતુ તેમાં મનુ જેવો બાળક (પૃ. ૬૦)

In a day nobody built a Rome !

So give me eternity.

જેના ઉદ્દગારો કરે એ વિચિત્ર લાગે છે. આ નાટકના કટાક્ષો લજ્જવનારા બાળકોને તો દીક પણ પીડા શ્રીતાજનોને પણ દુર્બોધ અને પરિણામે નીરસ નીવડે તેવા છે.

શ્રીધરાણી પાસે નાટ્યકારની સજ છે. બાળકોને સહેલું અર્થે તેના મનોરમ વિચારો પણ તેમની નજરમાં છે, પ્રસંગ રચના વગેરેમાં તેમજ વચમાં મજાની કવિતા વેરવામાં પણ તે કુશળ છે, પરંતુ તેમની વિદ્વતા આ નાટકોને સીવા સાદા અર્થમાં ‘બાળનાટકો’ બનવામાં મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. બાળકોને—સાવ નાના બાળકોને હોશે હોશે લજ્જવવાનું દિલ યાવ તેવાં

નાટકો બાલમાનસના એક અનુભવી લેખક શ્રી જુગનરામ દવે પાસેથી મળે છે. 'ગાંધી મારી ઘરર જય' એમાં એવાં બાર નાટકો છે એને નાટકો કરતાં સંવાદ જ કહેવા યોગ્ય ગણાય. ગિજુભાઈની બાલવાર્તાઓ જ વાંચે નાનકડી નાટિકાઓ બનીને આવી હોય એવો ભાસ આ નાટકો જ્ઞેતાં થાય. બાળકોની કલ્પનાને પ્રકુલ્લાવે તેવી પ્રચંડરચના, વચમાં બાળકોને લલકારતાં સહેજે કંઠસ્થ થઈ જાય તેવાં જોડકલ્પાં અને સાવ સરળ ભાષાને કારણે બલકાંઓ માટે આ નાટકો એક લઘુભૂષણ બની રહેશે. એ જ લેખકનું બીજુ એક નાનકડું નાટક 'રોકડિઓ ખેંદન' ગામડાના લાલ મૂકી શહેરનો મોહ પામી શહેરમાં જતા ખેડૂતની ફતેહીતું રસિક ચિત્ર પદ્યરૂપે રજૂ કરે છે.

'મંગલ ઉપા' એ શ્રી હિંમતલાલ દવે-કૃત બાપુશાહીના ચિંતાગ્ર આપતી બાલનાટિકા છે. બાપુના એશઆરામ અને એમના ખુશામતિયાઓ પર લેખકે સારો કટાક્ષ કર્યો છે એની સાથે જ લેખકે નૂતન ભારત દેશની પ્રગતિ અને એના વિજ્ઞાનની વાતો ગૂંથી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. નાટિકામાં પ્રચરતું તત્ત્વ સ્પષ્ટ ઊપસી આવતું હોવાથી એની કલાત્મક મૂલ્ય ઘટે છે. એ નાટકમાં 'નિરાલી શાન' ની કવાલીને બદલે બાળકોને સહેજે સ્માનદ આપે અને સુચાલ્ય નીવડે તેવી સાદી કવિતા વધારે સાર્થક બની શકતી.

બાળકો માટેના ગાંધીસાહિત્યની ચર્ચા કરતી વેળા એક વાતનો ધ્વનિ કરી દીધો હતો કે મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો બાળકોના હાથમાં મુકાવાં જ જોઈએ. બાળકોના માનસઘડનર માટે એવા પુસ્તકો ખૂબ પ્રેરક નીવડશે. મહાન વ્યક્તિઓના આવા ચરિત્રો હવે લખાવા માડ્યા છે એ શુભ નિશાની છે. આ વર્ષે શારદાપ્રસાદ વર્મા-કૃત 'ગાંધીજી અને બીજા નરવીરો' સ્વાણી પ્રકાશન ગ્રંથ તરફથી 'દાદાસાહેબ' 'હેમચંદ્રાચાર્ય' 'પીર નર્મદ', વેરા પ્રકાશન તરફથી 'ઠકર બાપા', 'હું એન સંગ' 'નાપટિગેલ', યુગાન્તર કાર્યોદય તરફથી 'મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ' આદિ બાનપુત્રકો પ્રસિદ્ધ થયા છે. સરતુ સાહિત્યે 'ગુજરાતના ભકતો' પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તે પણ એ જ હેતુ સારે છે. આમ શૌર્ય, સેવા, ભક્તિઆદિ વિવિધ ભાવનાઓ બાળકોમાં ખીલવે તેવા ઉચ્ચ હેતુથી જુદી જુદી પ્રકાશન સંસ્થાઓ આવા વિવિધ ચરિત્ર-ચિત્રો પ્રગટ કરે છે તે આનંદની બીના છે. આ બધાં જ પુસ્તકો બાળકો

સહેજે સ્પર્શે તેવી શૈલીમાં લખાયાં છે. આ ચારત્ર-ચિત્રણમાં જીવનના મહત્વના પ્રસંગોનું આલેખન લેખકોએ લક્ષમાં રાખી બાળકોને બિન-જરૂરી શુષ્ક માહિતીના કંટાળમાંથી ઉગારી લીધાં છે. આ દિશામાં હજી ખૂબ પ્રયાસો થશે એવી આપણે આશા રાખીએ. અહીં એટલું ઉમેરી દઈએ કે પ્રૌઃ શિક્ષણ પામેલો લોકસમાજ પણ આ ચરિત્રો-રેખાચિત્રો હોંઝે હોંઝે વાંચી શકશે. સહેજ મોટી વયના કિશોરો માટે સમગ્ર સાહિત્ય તરફથી ખૂબ ટી. પૉસિંગનની આત્મકથા આહ્વાદક મની રહેશે. શુદ્ધામોના પિતાનું બિરુદ પામેલા આ મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રીએ પોતાની જીવનકથા લખી હતી; તેના આધારે આ પુસ્તક શ્રી પ્રફુલ્લ દાકોરે અંગ્રેજી ઉપરથી અનુવાદ કરીને લખ્યું છે. બાળકો તેમજ મોટાંઓ માટે પણ આ મહાન પુરુષનું આત્મચરિત્ર પ્રેરક નીવડશે. અનુવાદ સરળ બની શક્યો છે. આ જ સંસ્થાએ કિશોરો માટે તેમજ સામાન્ય જનસમાજ માટે મહાભારતમાંથી 'પિતામહુ લીખ' નું જીવનચરિત્ર તૈયાર કરાવી આ વર્ષે પ્રગટ કર્યું છે તે પણ રસિક પ્રેરક અને પાવક પ્રસંગોને કાગળે સફૂ કાઢીને ગમશે.

નીતિ અને ધર્મનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન એ 'સમુ' સાહિત્ય' સંસ્થાના મુખ્ય યવસાય છે. બાળકોના ચિત્તમાં નાનપણથી જ નીતિ અને સદાચારની લાવના દર થાય તેવા શુભ હેતુથી આ સંસ્થાએ આ વર્ષે 'બાળકોના ગુણ', 'બાળકોની બોલચાલ', 'બાળકોની દિનચર્યા', 'બાળકોની નીતિશિક્ષા' આદિ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. મોટા અક્ષરોમાં લખાયેલાં આ પુસ્તકો એની સાદી લાપાને કારણે બાળકોને મુખપાઠ કરવા લાયકાવશે. એ જ સંસ્થાનું 'બાળકોની રમતો' પુસ્તક પણ બાળકોને નવી નવી રમતોની પ્રેરણા આપી તેમાં પ્રવૃત્ત કરશે.

બાલ્યાવસ્થામાંથી કિશોરવસ્થામાં પ્રવેશનાં બાળકો એક જાતની મુશ્કેલીઓ અનુભવે છે. તેમનામાં એ મગધે સાહસ સૌર્યની તેમજ કષ્ટક નવું કરવાની-નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા બેઝગવા માટે છે. એમની ચિત્ત-સુધિને યપ્ત કરી અને એમને હિત્ય લાવનારો તરફ પ્રેરે એવું શિક્ષણ અને સાહિત્ય એ સમયે જો એમને મળે તો દેશના બાપી નામરિકો અંગે આજે જે જાણપા થાય છે તે સમી જાય.

કિશોરોનું માનસ સમજીને આ દિશામાં ઘેટાક પીઠ તેમજ નવોદિત લેખકોએ પ્રયાસ કર્યા છે એ હકીકત આનંદદાયક છે. રમણલાલ સોની-કૃત 'બાપા આદમનો ખબરો', 'ઈશ્વરબાઈ પટેલ-કૃત 'શીમી શીમી',

સત્યમ-કૃત 'દારઝનનું' શૌર્ય,' સોમાભાર્ષિ પટેલ-કૃત 'સુલેમાનનો ખજનો,' શ્રીકાન્ત ત્રિવેદીનાં 'અજળ દેશ' તેમજ 'સાગરના સાહસિકો' 'ચંદ્ર પર ચડાઈ' વગેરે પુસ્તકો કિશોરો માટે સાહસ અને શૌર્યની મૃષ્ટિ ખરી કરે તેવાં છે. એકે એક કથા રોમાન્સ છે. દરિયાઈ સાહસો, હવાઈ સાહસો, જંગલી જંગલો સાથે ઝપાઝપી, જંગલી પ્રાણીઓના પંજમાંથી—પ્રસંગોમાંથી અજળ ઉગાર વગેરે પ્રસંગો ધાંધળું કિશોરને સહેજે જકડી રાખે અને તેના તરવરિયા સ્વભાવને એવી સાહસિક વૃત્તિ તરફ દોરે તેવા છે. તેમા પશુ 'શીગી શીગી-' ની કથા વિદ્યાર્થીઓને તેમજ કિશોરોને અવનવી માહિતી સાથે શૌર્ય અને આછી રમૂજ પૂરી પાડશે. આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા બદલ શ્રી ઈશ્વરભાર્ષિ પટેલને અભિનંદન ઘટે છે. કિશોરોની નાક જરાળર સમજીને તેમણે આ વાર્તા પ્રસિદ્ધ કરી છે 'ચંદ્ર પર ચડાઈ' પણ ચંદ્ર પ્રદેશના અનુભવોનું ચિત્તાકર્ષક ખ્યાન રજૂ કરે છે તે પણ કિશોરોને ગમશે જ. 'દારઝન' નું તો ગુજરાતનાં બાળકોને ઘેલું લાગ્યું છે જ; એના શૌર્યના પ્રસંગો ગુજરાત હોશે હોશે વાંચશે.

કિશોરોને શૌર્ય-સાહસની પ્રેરણા આપનારાં લગભગ બધા જ પુસ્તકો અનુનાદ કે રૂપાંતરો છે. પરદેશની આવી રસીની રોમાંચક કથાઓ વડે ગુજરાતનું બાલ-કિશોર સાહિત્ય પુષ્ટ થાય તેમા અજુગતું કશું નથી, બલકે એ આવશ્યક છે, પરંતુ સાથે સાથે ગુજરાતના લેખકો ભારત દેશના જ નવયુવાનોની ભારતદેશના જ ખમીરને વ્યક્ત કરનારી મૌલિક વાર્તાઓ પણ આપે તો કેવું ! ગુજરાતનો વિશાળ દરિયાકાંઠો છે, ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં સંત-અને બહારવટિયાઓનું ખમીર જાણીતું થયેલું છે, ગુજરાતના જુવાનો પણ સાહસિક છે હિમાલય પર ચડાઈના, અથવા તો સાગર-કાંઠાના ખચાસીના કે બહારવટિયાના જે પછાત કહેવાતી પ્રજાના રોમાન્સ પ્રસંગોની સળંગ કથા લેખકો કિશોરો માટે લખે તો કેવું સારું ! ગુજરાત તેમજ આખા ભારત દેશમા પણ આવી કથાઓ માટે મસાવો ઝાઝો નથી ગુજરાતનું બાલ તેમજ આંતરિક ખમીર પ્રગટ થાય, તેવી વાર્તાઓ નથી રચાઈ એમ નથી, પરંતુ દરિયાઈ કથાઓ આદિથી ગુજરાતનું બાલ-સાહિત્ય ખૂબ સમૃદ્ધ બને એ ઇષ્ટ છે.

હવે વાર્તા નહિ પણ વાર્તાની જ રસજાતી શૈલીમા લખાયેલા બાળકો-કિશોરો-પ્રૌઢો તેમજ શિક્ષિતોનો પણ ગાનપ્રદેશ વિસ્તારનારા શ્રી મનુ-

ભાઈ બેધાણી તેમજ વસત બેધાણીનાં પુસ્તકો જોઈએ. આપણા પ્રાંતમાં બાળકો તેમજ કિશોરો માટે વાર્તા તેમજ એવા લલિત સાહિત્યનો જેટલો પ્રચાર છે તેટલો મામા-ય ગાન આપનારાં પુસ્તકોનો નથી આપણે આંગણે થતી વનસ્પતિઓ, આપણા જ જમરાનાં છત્ર જંતુઓ-પ્રાણીઓ વિશે શિક્ષિતો પામે પણ સાચી માહિતી કેટલી અલ્પ છે. એ દિશામાં 'કુમાર' જેવા મામિકે વર્ષોથી નજર નાંખી છે. હવેથી મનુભાઈ બેધાણી તેમજ વસંત બેધાણી 'પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ' તેમજ 'વનવગડાનાં પંખી' દ્વારા એ દિશામાં વિશેષ પ્રવાસ કરે છે. આ પુસ્તકોની વિશેષતા એ છે કે તે મૌલિક છે; અને લેખકોના જાતઅનુભવ તેમજ નિરીક્ષણના પ્રવાસોનું પરિણામ છે. બંને લેખકોએ—પિતાપુત્રે—ખૂબ શ્રમ સર્જને આ પ્રાણીઓ વિશે માહિતી એકત્રિત કરી જણાવ છે. સાપ વિશે આપણામાં જેટલો બધો લય વ્યાપક બનેલો છે! પરંતુ બહુ ઓછા સાપ ખરે-ખર ઝેરી હોય છે. આપણું આ પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ વિશેનું અજ્ઞાન તેઓના વિશે ખૂબ લય પેદા કરે છે. લેખકોએ સાપ, નાગ, કાચડો, ગરોળી, મગર કાચો આદિ છોડે તેમજ પ્રાણીઓ વિશે સાચી માહિતી ઉપરાંત તે વિશે દંતકથાઓ, માન્યતાઓ ગૂઢ કરી આપણી કેટલીક ભ્રમણાઓનું ખંડન કરી એ પ્રાણીઓમાં વાચકને રસ લેતા કરી મૂક્યા છે. નાગ અને સાપ વિશેની કેટલીક લયજનક ભ્રમણાઓ દૂર કરવામાં આ પુસ્તકો ફળદાયી નીવડશે. એ મિવાય એવા પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓની ખાસિયતો, એમના ખોરાક, એમનાં રહેઠાણ, એમના ઉપભોગ-વર્ગોની માહિતી પણ અત્યંત રસિક છે. આ પુસ્તકો એક રીતે જોતાં માહિતી આપનારાં પુસ્તક છે, પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ ઈશી બાલભોગ્યવાર્તાની દોવાધી એ વાર્તા-સાહિત્યના પુસ્તકની જ ગરજ આરે તેવાં બન્યાં છે. આવાં પુસ્તકો શુભજાતમાં રસપૂર્વક વંચાવા જોઈએ.

'વન વગડાનાં પંખી'માં તેનગ, દોનો, ગરુડ, ચિત્રોત્તરો વગેરે પંખીઓ વિશે પણ એવી જ આકર્ષક માહિતી વાર્તારૂપે લેખકે પીરસી છે. પુસ્તકોમાં લેખકે પંખીઓના તેમજ પ્રાણીઓના સુદર ચિત્રો આપીને પુસ્તકને વધુ ઉદાર આપ્યો છે. ઝીંડીમાં કયાક કયાક તળપડા સોગાંધિય સમ્પ્રદાયો વાચનનું ધ્યાન ખેંચી રહેશે. કયાક બાળકો તેમજ કિશોરો માટે જગ કંચુ પડે તેવા સમયે પણ પ્રયોજન્ય છે અને એ મુશ્કેલીનું નિવારણ લેખકે પાડ્યું એવા કહી શકેલા અર્થ આપીને કહ્યું છે.

આપણા આંગણનાં પંખી પ્રાણી વિશે સુંદર સાચી માહિતી પૂરી પાડનારા આ પુસ્તકનું અલિવાદન કરતાં આનંદ થાય છે. આશા છે કે સહુ કોઇ આ પુસ્તકને સત્કારશે.

ખાજીકોનાં શિક્ષણમાં સહેજે ઉપયોગી અને આકર્ષક નીવડે તેવાં પ્રવાસ-પુસ્તકોમાં શ્રી ખીતાંબર પટેલ-કૃત 'નૂતન ભારતનાં તીરથ' નો સમાવેશ કરી શકાય. લેખકે સ્વરાજ મળ્યા પછી ભારતના નવનિર્માણનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી જુદાં જુદાં નગરોની ઐતિહાસિક ભૌગોલિક ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક માહિતી આ પુસ્તકોમાં રજૂ કરી છે, પરંતુ આ માહિતીનો બોલો વાચકને ન લાગે તેની-લેખકે ઠાળજી રાખી દેખાય છે. તીરથનાં વર્ણનો રસજાતી સૈનીમાં લખાયાં છે. અવારનવાર લેખકે વર્ણનોને કવિતાનો આપ ચડાવ્યો છે. આપણો દેશ યંત્રકોદ્યોગો નહેરુ-ગંધી તેમજ ખીજ અનેક દિશામાં કેવી પ્રગતિ સાધી રહ્યો છે તેની સમજણ આપવામાં લેખકની આ શ્રેણી ઉપ-યોગી નીવડશે.

કિશોરો તેમજ ઔદ શિક્ષણ પામેલાઓ માટે સુંદર મોટા ટાઈપિમાં લખાયેલી વાર્તાઓમાં મનુભાઈ બેઠાણી-કૃત 'પીળું પાનું' 'આપની આખર', ચૂનીલાલ વ. શાહ-કૃત 'ધરતીને બોલો' ચન્નાલાલ પટેલ-રચિત 'મિઠો ગામેતી', તેમજ રમણિક અરાવવાળા-કૃત 'સાચી જાતરા' નોંધપાત્ર છે. મનુભાઈ બેઠાણીનાં પુસ્તકોમાં સૌરાષ્ટ્રના મધ્યકાલીન રંગો દાખવતી શૈયી સાંહસં અને ટેક ત્યાગની વાર્તાઓ ઉપરાંત હૃદયતા ઉચ્ચ ભાવો પ્રગટ કરતી વાર્તાઓ છે. પહેલી જ વાર્તા 'પીળું પાનું' દાન આપનાર દાનેશ્વરી અને એ દાને પાછું વાળનાર ટેકીલા વીરની કથા છે. સામાન્ય માનવીના હૃદયની ઉદાત્તા આ વાર્તામાં સરસ રીતે પ્રગટ થઈ છે. એ સિવાય 'આશરાનો ધમ' 'સિદ્ધિ' વગેરે વાર્તાઓ પણ કોઈક ને કોઈક જીવનનું મૂલ્ય કે સત્ય પ્રગટ કરી વાચકના ચિત્તમાં, સુંદર છાપ મૂકી જાય છે. 'આપની આખર' અરેરચદ મેઘાણીની વાર્તાઓની સહેજે યાદ આપી જાય તેવી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. વાર્તાકારની કલમ કસાયેલી છે એની વાર્તાઓ વાંચતાં પ્રતીતિ થશે.

'મિઠો ગામેતી' વાર્તાસંગ્રહમાં ગ્રામજીવનની રંગતભરી વાતો પન્નાવાયે રજૂ કરી છે. 'આકરો અમરો' વાર્તામાં માનવઅહં પરના કટાક્ષ તેમજ એની રંગભરી રજૂઆત મનોરંજક નીવડશે તળપદી બેનીનું સામર્થ્ય તેમજ પાત્રોના મનોઆવનું સમર્થ ચિત્રણ આ વાર્તાઓમાં

સહેજે જાણી શકાય. ચુનોલાલ વ. શાહ-કૃત 'ધરતીને બોલો' એ ગદ્યાત્મક ટોલરેટોય કૃત How much Land A man Needs નું રૂપાંતર છે. માનવીના સોજની સીમા નથી. સોજમાં ને સોજમાં તે ક્યાંમુઠી આગળ વધે છે તેનું બોધક ચિત્ર આ વાર્તામાં છે. વાચકોની રુચિને લક્ષમાં રાખીને આ રૂપાંતર થયું છે એ લેખકની સફળતા છે.

શ્રી રમણિક અરાધવાળા-કૃત 'સાચી જાત્રા' ટોલરેટોયની જ દૃષ્ટી વાર્તાઓનો અનુવાદ છે. વાર્તાઓમાં બોધક સામગ્રી ઠીક ઠીક વેરાયેલી છે. બાંધાંતર દૃષ્ટિ વિશેષ સરળ બની ચક્રવૃત્ત દોત.

પીતાંબર પટેલ-કૃત 'કેમુડાનાં ફૂલ' વાર્તાસંગ્રહમાં ઉચ્ચ જીવનની તેમજ જીવનસંઘામમાં વીરતાપૂર્વક ઝૂંઝવાની પ્રેરણા આપતી સ્પષ્ટ વાર્તાઓ છે.

તારણ

૧૯૫૭ ની સાલનાં પુસ્તકોની સમીક્ષા પૂરી કર્યા પછી તેનું આશ્ચર્ય સરવૈયું અને કાઠી લેવું થોડું જાણી શકાય. આ વર્ષે ત્રણસોથી વધુ પુસ્તકો સમીક્ષાધર્મે મળ્યાં હતાં. એ બધાં પુસ્તકો તપાસી જતાં નવલકથાને વિભાગ સંખ્યાદષ્ટિએ કંઈક માત્રાજર જણાય છે. એમાં પન્નાલાલ પટેલની 'ભાંઆ નાં ભેડુ' તેમજ ચૂનિલાલ મડિયાની 'લીલુડી ધરતી' નવલકથા નોંધપાત્ર ગણાય. ધૂમકેતુની અતિદાસિક નવલકથા 'સમાટ ચંદ્રગુપ્ત' પણ વાચકોને આકર્ષશે. નવોદિત નવલકથાકારોમાં શ્રી વિશ્વમિત્ર 'મંગલયાત્રા' દ્વારા જ્ઞાન બેંચે છે.

આ વર્ષનો કાવ્યપ્રવાહ સાવ પાતળો છે, છતાં એમાંના મોટા ભાગના કાવ્યસંગ્રહો ગુણવત્તાની દષ્ટિએ સંતોષકારક છે. શ્રીધરાણીના 'મોડિયાં' ની તો બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ છે, પરંતુ આચાર્ય પ્રેમચંદ્ર લલ્લ-કૃત 'તીથોદક' તેમજ મકરન્દ દવે-કૃત 'ગોરજ' કાવ્યરસિકોને જરૂર સત્કાર પામશે.

નવલિકા વિભાગમાં ગુલાબદાસ બોઝરની કલમ દૃષ્ટિ એવી જ અરબલિત વહે છે તેની પ્રતીતિ 'પ્રકાશનું રિખત' વાર્તાસંગ્રહ દ્વારા વશે.

નવલિકાતેત્રે નવી શક્યતાઓ દર્શાવતો સુરેશ જોશીનો 'ગૃહપ્રવેશ' પણ નોંધપાત્ર ગણાય.

નાટ્યવિભાગમાં મન ઠારે તેની કૃતિ તો એક જ અને તે રસિકલાલ પરીખ-કૃત 'શર્વાલિક.' એમાં લેખકની નાટ્યકલા અને વિદ્વાન તરીકેની પ્રતિભા બંનેને અમકારો છે.

લલિતેતર સાહિત્યમાં-વિવેચનની કૃતિઓ તપાસતાં, શ્રી વિજયરામ ક વૈદ્ય-કૃત 'ન્હાનાવાલ કવિની જીનનદષ્ટિ' મૂલ્યવાન ગણાય.

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગમાં પડિત મુખલાનજી-કૃત 'દર્શન અને ચિંતન' (એ ભાગ) આખા વર્ષનો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ગણાવાનો અધિકાર મેળવી જાય છે ઇતિહાસ વિભાગમાં રત્નમણિરાવ જોડે-કૃત યુગસતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ખડ ૩) મૂલ્યવાન પુસ્તક છે.

બલસાહિત્યમાં લટુભાઈ મકનજી-કૃત ગાંધીજીનો વિનોદ, ઇશ્વરભાઈ પટેલ-કૃત 'શીગી શીગી' તેમજ મનુભાઈ જોધાણી અને વસંત જોધાણીનાં પેટે ચાનનારા પ્રાણીઓ અને 'વનરગડાના પખી' નોંધપાત્ર ગણાય, ચિત્રકથામાં મહેન્દ્ર મેઘાણી-કૃત 'ઉગા મહેતાજી' અને વોરા પબ્લિકશન્સનાં 'પીપી' અને 'બિદી' આકર્ષક કહી શકાય.

પરભાષામાંથી અનદિત થયેલા પુસ્તકોમાં શ્રી હજીરીખસાદ-કૃત 'માણુ ભકની આત્મકથા' તેમજ શ્રી પેડસે-કૃત 'હૃદયાર' નવલકથા, નવનિકા વિભાગમાં 'ચેખોવની શ્રેષ્ઠવાર્તાઓ' જીવનચરિત્રોમાં ધર્માનંદ ડોસંબીનું પુસ્તક 'ગૌતમબુદ્ધ' નોંધપાત્ર છે.

આભારદર્શન

આગળના વર્ષની સરખામણીમાં આ વર્ષનું સાહિત્ય ઠેવું કહેવાય એ ચર્ચાની આવશ્યકતા મને લાગતી નથી એ સરખામણીથી ખાસ લાલ નથી. અ તે ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ આ વર્ષના પુસ્તકોની સમીક્ષાનું કાર્ય મને સોંપી એ વર્ષના સાહિત્યપ્રવાહ પર દષ્ટિપાત કરવાની તક આપી તે બદલ ફરી વાર તેનો હું અભાર માનું છું. એ સિવાય પ્રકાશકોએ જે ઉમંગકાર્યો સહકાર આપ્યો છે તેનું પણ અમે સ્મરણ કરી તેમનો આભાર માનું છું.

સમીક્ષાર્થે મળેલાં પુસ્તકોની નોંધ

કાવ્યવિભાગ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ સંખ્યા	કિંમત
૧ તોથોદિક	કેમચકર બટ	સી. ચાન્ડિયાલ	૧૩૬	૨-૭૫
૨ ચોરબ	મકરન્દ દલે	ભારતી સાહિત્ય સપ	૧૧૭	૨-૫૦
૩ લગ્ન ઓતા (બોલ આદતિ)	રમેશ પાંદક	—	૧૮૨	—
૪ નિશિમધા	પ્રોતમનાન કવિ	ગુર્જર પ્રચરણ	૮૨	૧-૫૦
૫ ગાસ તર ગિણી (દશમી આદતિ)	ભોદાદાસ	ત્રિપાઠીની પ્ર.	૮૧	૧-૫૦
૬ રેરણા	પ્રમુદાસ વ્યાસ	પ્રમુદાસ બાસ	૧૦૦	૨-૦૦
૭ હાલરમા	રમેશ પાંદક	ભારતી સાહિત્ય નપ	૧૭	૧-૦૦
૮ કોડિયા	ફખ્રલાલ યોધગણી	દોરા એન્ડ કા	૨૬૮	૫-૦૦
૯ મમુર	અર્ચત પાંદક	ચોખ્ખર મુકેશભ	૨૬૩	૫-૦૦

નવલકથાવિભાગ

- ૧ તપસ્વિની ભાગ ૧
- ૨ તપસ્વિની ભાગ ૨
- ૩ લોનડો ખરતી ભાગ ૧
- ૪ લોનડો ખરતી ભાગ ૨

ફખ્રલાલ આ મુનશી	ભારતીય વિદ્યાભાન મુબઈ ૭	૪૭૮
ફખ્રલાલ આ. મુનશી	ભારતીય વિદ્યાભાન મુબઈ ૭	૪૭૮
મુનીલાલ મલિયા	આર. આર. કોની પ્ર. રેરક + ૩૨ = ૩૫૬	૫-૦૦
મુનીલાલ મલિયા	આર. આર. કોની પ્ર. ૩૩૫ + ૮ = ૩૪૩	૫-૦૦

૫ લાગ્યાનાં બરુ	૫-૫૦	ભારતી સાહિત્ય સંઘ	૪૩૮ + ૧૬ ૪૫૪
૬ ફૂલોનું નાચક	૫-૦	ગૂંજરે અંબરલ કાર્યાલય	૩૫૧
૭ ગોરખ આથા (બીજી આવૃત્તિ)	૪-૫૦	આર. આર. રોહની કું. ૩૧૩ + ૧૦ = ૩૨૩	
૮ રાય હરિહર	૪-૦	ગૂંજરે અંબરલ કાર્યાલય	૨૭૪
૯ દરિયાસારંગ (સંક્ષિપ્ત)	૨-૦	દોરા એન્ડ કંપની	૧૮૦
૧૦ સમ્રાટ ચંદ્રશંકર	૪-૫૦	ગૂંજરે અંબરલ કાર્યાલય	૩૨૨
૧૧ સોમનાથનું શિવલિંગ	૪-૦	ગાડીવ સાહિત્ય મંદિર	૨૩૮
૧૨ બાવ સોદિની	૨-૨૫	ગાડીવ સાહિત્ય મંદિર	૨૬૩
૧૩ રાકુંતલા	૪-૫૦	આર. આર. રોહની કું. ૩૨૩ + ૮ ૩૩૧	
૧૪ હેતના પારખા	૪-૫૦	પ્રકાશ સાહિત્ય ભંડાર	૨૭૦
૧૫ મગન ચાન્ના	૪-૨૫	ભાગતી સાહિત્ય સંઘ	૨૮૮
૧૬ લાખેણી લાજ ભાગ ૧	૪-૦	ગૂંજરે અંબરલ કાર્યાલય	૨૭૨
૧૭ લાખેણી લાજ ભાગ ૨	૪-૦	ગૂંજરે અંબરલ કાર્યાલય	૨૭૨
૧૮ સોદર્શન ભાગ ૧	૪-૦	આર. આર. રોહની કું. ૨૭૦ + ૮ = ૨૭૮	
૧૯ સોદર્શન ભાગ ૨	૪-૦	આર. આર. રોહની કું. ૨૫૦ + ૮ = ૨૫૮	
૨૦ નંદરાયેના હુયા (બીજી આવૃત્તિ)	૩-૫૦	રવાણી પ્રકાશન ગૃહ	૧૮૬
૨૧ ભવની કમાણી (બીજી આવૃત્તિ)	૩-૦	રવાણી પ્રકાશન	૨૮૨
૨૨ ભાવડાના બળે (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૪-૫૦	રવાણી પ્રકાશન	૨૧૫
૨૩ આંધીનાં એકાદ્ય	૨-૫૦	ભારતી સાહિત્ય સંઘ	૨૦૦

પ્રેસ્તકચું નામ	લેખક	ગ્રંથ	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ સંખ્યા	કિંમત
૨૪ જ્યોતિ	જોતમ	જોતમ	આર આર શેઠી કુ ૩૭૨ + ૧૬ = ૩૮૮	૧૫૬	૫-૫૦
૨૫ ગરીબની લક્ષ્મી	ધન્ધ વસાવડા	ધન્ધ વસાવડા	હરિદર પ્રેસ્તકલય	૧૮૭	૨-૭૫
૨૬ કૃવારી વહુ (બીજી આવૃત્તિ)	ધીરેન્દ્ર દોશી	ધીરેન્દ્ર દોશી	રૂપમ પ્રકાશન	૧૫૬	૨-૫૦
૨૭ નદ્યાશ્રુ	બાલુભાઈ શા વેદ્ય	બાલુભાઈ શા વેદ્ય	ભારતી સાહિત્ય સંઘ	૨૪૭	૩-૭૫
૨૮ વિમલ મનિં	રતિલાલ ગિરધરલાલ શાહ	રતિલાલ ગિરધરલાલ શાહ	ગૂજર્ ૨ મ થરલ કાર્યાલય	૪૦૪	૬-૦
૨૯ હું અને દિવ્ય પ્રાણ	રતિલાલ ગિરધરલાલ શાહ	રતિલાલ ગિરધરલાલ શાહ	ગૂજર્ ૨ મ થરલ કાર્યાલય	૨૭૧	૪-૫૦
૩૦ કલન્દરની કટાર	ફૃથ્વપ્રસાદ ભટ્ટ	ફૃથ્વપ્રસાદ ભટ્ટ	મહ દેવ રામચંદ્ર ભગુભટ્ટ	૧૧૨	૧-૫૦
૩૧ અતિથિ અને એ બહેનો	રવી દનામ દામેર અનુવાદક	રવી દનામ દામેર અનુવાદક	હરિદર પ્રેસ્તકલય	૧૩૧	૨-૦
૩૨ રાકના રતન (બીજી આવૃત્તિ)	પુષ્પ ચંદ્રવાત	વિશ્વમિત્ર	સ્વાણી પ્રકાશનગૃહ	૧૬૬	૩-૦
૩૩ ખજોપછડી તે દોઢા ચાંદ	પીટર લેન (મ-અનુવાદક)	પીટર લેન (મ-અનુવાદક)	સ્વાણી પ્રકાશન ગૃહ	૪૮૫	૮-૦
૩૪ સુનીતા	નરેશભાઈ અનુવાદક રમણલાલ સોની	અવન્ટી દયાન	ગૂજર્ ૨ મ થરલ કાર્યાલય	૧૭૪	૨-૫૦
૩૫ પરિણામ	શરદચંદ્ર ચંદ્રોપાધ્યાય-અનુ શ્રીકાન્ત	શ્રીકાન્ત	સ્વાણી પ્રકાશન ગૃહ	૮૮	૧-૨૫
૩૬ આધાર	ડો ક સમિતિ લેન માટે અનુવાદક	ત્રિવેદી	આર આર શેઠી ક પત્ની	૨૬૬ + ૨૨ = ૨૮૮	૪-૦
૩૭ સરસ્વતીચંદ્ર (કથાસાર)	ગોપાળરાવ વિદ્યાસ	ગોપાળરાવ વિદ્યાસ	વોરા બેન્ડ ક પત્ની	૧૨૮	૧-૫૦

(કથાસાર) સોમાલાલ પટેલ

૩૮ છવતા ખડેર	ગો ની દાડકર-અનુ ગોપાળરાવ ગ વિદ્યાસ	આર આર શેક્ષની ક પની	૩૮૦+૧૦=૩૯૦	૫-૫૦
૪૯ મન્વન્તર (બીજી આવૃત્તિ)	તારાશકર બ દેવપાખ્યાય અનુવાદક રમણિક એધાણી	સ્વાણી પ્રકાશન	૩૯૨	૬-૦
૫૦ શૂભા	નરેશચંદ્ર સેનગુપ્ત, અનુ રમણીય સોની	વોરા એન્ડ ક પની	૩૨૩	૫-૦
૫૧ બીડા અધારથી	ફુલ્લન ચોસ્તર અને વીસ ચોસ્તર અનુ કુ બવિહારી મહેતા	ગાડીના સાહિત્ય મ દિર	૧૨૫	૨-૦
૫૨ જ્યત (સ ક્ષિપ્ત)	રમણીય નાલ વ દેસાઈ	વોરા એન્ડ ક પની	૧૫૨	૧-૭૫
૫૩ ખારભાયા	યજુર્વેદ તરાય આચાર્ય	વોગ એન્ડ ક પની	૯૬	૧-૫૦
૫૪ કુ ખના પોટવા	ઈન્દિર પેટલીકર	ભારતી સાહિત્ય સઘ	૧૨૦	૧-૫૦
૫૫ હરનાર	શ્રી ના પેડસે અનુ ગોપાળગવ વિદ્યાસ	આર આર શેક્ષની ક પની	૨૮૩+૧૦=૨૯૩	૪-૦
૫૬ પત્રાટો જમાનો	કવિાન તુર્ગનેવ, અનુ ભનુભાઈ બ્યાસ (સ્વપ્નરથ)	ચેતન પ્રકાશન ગૃહ	૩૦૩	૫-૦
૫૭ ત્રિત્રલેખા	ભગવતી ચરણવર્મા અનુ ક્રિસનસિંહ ચાવડા	સ્વાણી પ્રકાશન ગૃહ	૨૦૦	૩-૫૦
૫૮ બાણભટ્ટની આત્મકથા	ડો હબરીપ્રસાદ દિવેદી, અનુ નવરંગ ધોળાક્રિયા	વોરા એન્ડ ક પની	૩૭૧	૫-૫૦
૫૯ સ્વાત ગનો સેતુ	જેમ્સ એ મિચનેર અનુ શાંતિકુમાર ને ભટ્ટ	પર્વ પબ્લિકેશન પ્રાઇવેટ લિ	૨૮૭	૦-૭૫
૫૦ શસ્ત્રસંખ્યાસ	એન્ટોનિ હેમિંગ્વે, અનુ મજલાન એન પારેખ	પર્વ પબ્લિકેશન પ્રાઇવેટ લિ	૩૧૮	૧-૦

પ્રેરતકર્તુ નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ સંખ્યા	કિંમત
૫૧ શ્રીધર મહેતા	ગ્રંથવતરાય આચાર્ય	ગૃન્દે અંચરલ કાર્યાલય	૩૨૦	૪-૫૦
૫૨ વેરયાત્રા	"	વોરા એન્ડ કું.	૧૩૨	૧-૫૦
૫૩ રત્નદીપ	પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય, અમૃ.	આર. આર. શેઠની કું.	૪૦૮ + ૧૦ = ૪૧૮	૫-૫૦
૫૪ સંખ્યાના રંગ	ગ્રંથવતરાય આચાર્ય	આર. આર. શેઠની કું.	૩૧૫ + ૮ = ૩૨૩	૪-૫૦
૫૫ આરતી અને અંગારા	ભગવતીકુમાર શર્મા	ભારતી સાહિત્યસંઘ	૨૭૯	૪-૫૦
૫૬ મંગળયાત્રા	વિશ્વમિત્ર	ભારતી સાહિત્યસંઘ	૨૮૮	૪ ૨૫
૫૭ રતન	ગ્રંથવતરાય આચાર્ય	ગૃન્દે અંચરલ કાર્યાલય	૩૦૧	૪-૫૦
૫૮ ધરતીનો પછેડો	દેવશંકર મહેતા	આર. આર. શેઠની કું.	૩૬૬ + ૧૨ = ૩૭૮	૫-૦

નાટ્ય વિભાગ

૧ રંગદા (બીજી આશ્વિન)	૨વાણી પ્રકાશન ગૃહ	૨૬૩	૩૧. ૫-૦
૨ અન્ય શૈલ	આર. આર. શેઠની કું. પની	૧૭૪ + ૮ = ૧૮૨	૨-૫૦
૩ નાટ્યમંજરી	હરિહર પ્રેરતકાર્યલય	૨૧૫	૩-૦
૪ મોગના જીવ	ભાગતી સાહિત્યસંઘ	૧૧૮	૨-૦
૫ અખોદન	ગૃન્દે અંચરલ કાર્યાલય	૧૫૬	૨-૫૦
૬ માર્ગરાજ	ગૃન્દે અંચરલ કાર્યાલય	૮૩	૧-૦

૭	૨ ગોત્રવ	ધનસુખલાય મહેતા	હરિહર પુસ્તકાલય	૨૦૮	૩-૦
૮	ગોથો પ્રવેશ	જયતી દલા	રવાણી પ્રકાશન	૧૩૨	૨-૫૦
૯	દુર્ગાકર	શિવકુમાર જોશી	ગૃહર મથરલ કાર્યાલય	૮૪	૧-૨૫
૧૦	અમીત-ગુલાલ	અનંત આચાર્ય	હરિહર પુસ્તકાલય	૨૦૩	૩-૦
૧૧	કરિયાવર (ત્રીજી આવૃત્તિ)	અનંત આચાર્ય	હરિહર પુસ્તકાલય	૮૪	૧-૦
૧૨	હનની બેઠી આચાર્ય અન્ને, અનુ ગે. બિપીન જવેરી	સ. પુષ્કર ચંદ્રવાદર	ત્રિપાઠી એન્ડ કુ.	૧૭૫	૨-૫૦
૧૩	રગલીલા	રસિકલાય પત્રીખ	રવાણી પ્રકાશન	૨૦૮	૪-૫૦
૧૪	પદમવી પરણી ગામ	રસિકલાય પત્રીખ	ગૃહર મથરલ કાર્યાલય	૧૩૦	૨-૦
૧૫	શર્વિકક	સુરેશ ગાધી	ગૃહર મથરલ કાર્યાલય	૨૧૬	૩-૫૦
૧૬	વૌદાતો મેશ	મધુકર રાદરિયા	ગૃહર મથરલ કાર્યાલય	૧૩૮	૨-૦
૧૭	અતે તો તમારી જ	રમાજલેન ગાધી	ત્રિપાઠી એન્ડ કુ	૭૮	૧-૫૦
૧૮	પરણુ તો એને જ	વજુલાલ ટાક	ભારતી સાહિત્યસઘ	૨૭૯	૩-૫૦
૧૯	વૈભવના વિષ	ચંદ્રવ ન મહેતા	ચેતન પ્રકાશન	૧૭૩	૩-૦
૨૦	હોશોલિકા	કવિ ચિત્રકાર ફૂનચદ	ગાધીવ પ્રકાશન	૭૬	૧-૨૫
૨૧	મહાન્વેતા કાદબરી	કવિ ચિત્રકાર ફૂલચદ	નવચેતન સાહિત્યમ દિર	—	૩-૫૦
૨૨	માલતીમાધવ	કવિ ચિત્રકાર ફૂલચદ	નવચેતન સાહિત્યમ દિર	૧૬૬	૩-૦
૨૩	સુદાપ્રતાપ	કવિ ચિત્રકાર ફૂલચદ	નવચેતન સાહિત્યમ દિર	૧૬૬	૩-૦

નવલિકા વિભાગ

૧૭૦

કાર્યવહી, સને ૧૯૫૭

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત
૧ વેર નક્કલ (સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર)	અલ્પવંતરામ આચાર્ય	વોરા એન્ડ કંપની	૧૪૮	૨-૦
૨ મંગલદીપ	ધૂમકેતુ	ગર્જર મંથરલ કાર્યાલય	૨૧૫	૩-૦
૩ ગુપ્તદાન	પીતાંબર પટેલ	ભારતી સાહિત્યસંઘ	૭૬	૧-૦
૪ કલ્પના	પીતાંબર પટેલ	આર. આર. મોની કંપની	૩૧૦ + ૮ = ૩૧૮	૪-૫૦
૫ જગનના અર્થત	ગુણબદાસ ટ્રોકર	સસ્તું સાહિત્ય	૨૦૮	૧-૫૦
૬ ટ્રોકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	ગુણબદાસ ટ્રોકર	ચેતન પ્રકાશન	૨૬૫	૪-૨૫
૭ લતા અને બીજી વાર્તાઓ	ગુણબદાસ ટ્રોકર	હરિશ્વર પ્રસ્તાવલય	૨૫૫	૩-૭૫
૮ સંસારને ઝોવારે	સુ વ. શાહ	ગાદીવ સાહિત્ય મંદિર	૨૫૫	૪-૦
૯ પીરાની ચમક	રમણલાલ દેસાઈ	આર. આર. એફની કંપની	૨૫૬ + ૧૨ = ૨૬૮	૩-૭૫
૧૦ સજીવન કરણી	કુન્દેશ શુક્લ	ગર્જર મંથરલ કાર્યાલય	૨૪૦	૩-૫૦
૧૧ ઝોષ લહર	ધીરજકેન પટેલ	એન. એમ. ત્રિપાઠી	૨૨૧	૩-૦
૧૨ શહેરની શેરી (બીજી આવૃત્તિ)	જ્ઞપંતી દલાલ	રવાણી પ્રકાશન	૧૮૨	૩-૦
૧૩ સોલકીપ્રગની કીર્તિકથાઓ (બીજી આવૃત્તિ)	અંબાલાલ નાથાલાલ મિસ્ત્રી	પ્રકાશ સાહિત્યલંકાર	૩૦૦	૫-૨૫
૧૪ માદાની પ્રતિજ્ઞા	લે. રામચંદ્ર એનાપરી	વોરા એન્ડ કંપની	૧૨૭	૨-૦
૧૫ કદરોતો એક અને બીજી વાર્તા	અનુ. જ્ઞપત બક્ષી	રવાણી પ્રકાશન	૨૦૦	૨-૦

૧૬ હિન્દીની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ

સ પાદક અને અનુવાદક કિશનસિંહ ચાવડા

૧૭ સૌરાષ્ટ્રની કથાઓ

૧૮ કનાવતી

૧૯ હું સરલા અને મિત્ર મડલ (બીજી આવૃત્તિ)

ધનસુખલાલ મહેતા

૨૦ પીળું પાનુ

મનુભાઈ ભોધાણી

૨૧ રાણી

ઈન્દ્ર વસાવડા

૨૨ પાખ વિનાના (બીજી આવૃત્તિ)

ઉમેદભાઈ મણિયાર

૨૩ ચેણેવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

અનુ. જયંત પાઠક,

રમણલાલ પાઠક

૨૪ ગરવી ગુજરાતજી

ધનસુખલાલ મહેતા

૨૫ ચ પો અને ફળ (બીજી આવૃત્તિ)

સુનીલાલ મડિયા

૨૬ શુદ્ધપ્રવેશ

સુરેશ ભોશી

૨૭ પ્રકાશનું રિપત

ગુનાબાસ જ્યોત્તર

૨૮ અર્પ દીપ

પુષ્કર ચંદ્રવાકર

૨૯ બોબોલોશી

ધનસુખલાલ મહેતા

સ્વાણી પ્રકાશન

૨૦૪

૩-૫૦

હરિહર પ્રકાશન

૨૨૦

૩-૨૫

ભારતી સાહિત્યસંઘ

૨૦૨

૩-૦

આર. આર. શેઠની કંપની

૩૨૦ + ૧૦ = ૩૩૦

૪-૫૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

૮૪

૧-૦

સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર

૧૯૮

૩-૫૦

વૉરા ઓન્ડ કંપની

૨૧૬

૩-૨૫

ચેતન પ્રકાશનગૃહ

૩૧૪

૫-૨૫

—

૧૭૬

૨-૭૫

આર. આર. શેઠની કંપની

૨૨૭ + ૮ = ૨૩૫

૩-૦

ચેતન પ્રકાશનગૃહ

૧૫૮

૨-૭૫

—

—

—

હરિહર પ્રકાશન

૨૬૮

૪-૦

હરિહર પ્રકાશન

—

—

૧૫ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય (સંલેખ) સ. કે. ડી. શાસ્ત્રી	૨૩૮	૪-૦
૧૬ સિદ્ધાંત સ. જયભાઈ પટેલ અને હસિત જય	૭૭	૩-૦
૧૭ નિરુત્તમ સ. ભોગીલાસ સરિસરા	૧૮૦	૨-૦
૧૮ મહાઅભાત્ય વસ્તુપાલન સાહિત્યમંડળ તથા	૩૦૪	૬-૦
સ રક્ત સાહિત્યમા તેના શોભા સં. ભોગીલાસ સરિસરા		
૧૯ બાપુના પત્રો-૪ મણિબહેન પટેલને મણિબહેન પટેલ	૧૬૨	૧-૨૫
૨૦ ૧૧૫ના આશીર્વાદ સ. કાકા કોતેલકર	૪૦૦	૩-૦૦
૨૧ પૂજાવાલ સન્માન અંક સ. પિનાકિન દલવાડી	૧૬૫+૨૪	૨-૦
તત્ત્વજ્ઞાન અને નિબંધ		
૧ દર્શન અને ચિંતન ભાગ ૧ પડિત સુખનાનજી	૭૩૬	૭-૦
૨ દર્શન અને ચિંતન ભાગ ૨	૭૩૬+૫૨૭=૧૨૬૩	૧૪-૦
૩ શ્રીસુદર્શિનાસ લેખક. સુદર્શાસજી, મ. દેશાઈભાઈ	૨૮૪	૩-૦
૪ સુકત જીવન લે. કૃષ્ણમુર્તિ અનુ લીંગલાલ બક્ષી	૩૩૩	૪-૦
૫ સત્ય એ જ ઈશ્વર છે ગાંધીજી સ પાદક આર કે પ્રભુ	૧૨૬	૦-૬૨
૬ કાચીની સનિધિમા લે. વિનોબા સ ચુનીભાઈ વેઘ	૧૫૨	૦ ૬૨
અને પ્રગોધ ચોક્કસી		
૭ સ્નેહદીપિકા વિમલવાતાઈ	૫૬	૦-૩૧

ક્રતિહાસ રાજકારણ કૃતવર્ણી અને પ્રવાસ

- ૧ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત લાગ ૧
અંકુશાલ લગુમાલ દલાલ
- ૨ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત લાગ ૨
- ૩ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત લાગ ૩
- ૪ ૧૮૧૭: આટલું તેા બહુએ વિજયસ્કંકર મંહારામ ભટ્ટ
- ૫ બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ (ખીજી આવૃત્તિ)
મહાદેવ દેસાઈ
- ૬ ભારત બહાર વિસ્તરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ : ઇન્ડોનેશિયામાં
હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી
- ૭ મહેસાણા (ગ્રામીન અવાંચીન]
ક્રનેયાલાલ અમયાલાલ ભોજક (સત્યાગ્રહકર)
- ૮ ગુજરાતનો સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ખંડ ૩
સ્વ. શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોડે
- ૯ પથ્થરના દેવ આન્દ્રેઝીદ, અનુ. મધુકર રોહિરિયા
- ૧૦ આધુનિક સામ્યવાદનો-ઉદય અનુ. વાસુદેવ મહેતા
- ૧૧ માનવ અધિકારો અને રાજ્યતંત્ર
અનુ પ્રતાપરાવ કાં. શાહ
- ૧૨ માનવ અર્થશાસ્ત્ર (ખીજી આવૃત્તિ)
નરહરિ દારકાનાસ પરીખ

૧૫૬	૦-૭૫
૧૬૮	૦-૭૫
૨૪૦	૧-૨૫
૧૬૬	૨-૭૫
૩૩૨	૨-૫૦
૧૧૭	૨-૦
૧૫૬	૨-૦
૨૫૭	૫-૦
૨૬૭	૦-૭૫
૧૫૨	૨-૦
૨૪૬	૦-૫૦
૬૦૪	૫-૦

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ ગણપા	કિંમત
૧૩ પશ્ચિમની શિશુબદ્ધતિઆ	મનુષ્ય કર્ણિક	આયોગિક દુરેલસા પી ફં.	૨૬૨	—
૧૪ ચાનત્તર્ગન	અનુવલ પટેલ	એન. એમ. ત્રિપાઠી	૨૦૦	૩-૭૫
૧૫ રાગવળી મીમાસા	ત્રિભુવનદાસ પાનચાના	અનંતા ભુક્ત ડોષે	૪૬૬	૪-૭૫
૧૬ ચુચરાતી નારેખન	પટેલ, વિદેહી અને દરે	અનંતા ભુક્ત ડોષે	૧૪૮	૧-૫૦
૧૭ લઘુ નિબંધ	રતિલાલ સા નાયક	અનંતા ભુક્ત ડોષે	૧૩૬	૧-૨૫
૧૮ સિમાલયતો પ્રવાસ	દામસાહેબ કારેનકર	નવચંચન પ્રકાશન	૨૪૩	૧-૫૦
૧૯ કાસ્તીરતો પ્રવાસ	કલાપી	સર્વે સાહિત્ય	૯૨	૦-૭૫
૨૦ દક્ષિણ દેશાસવર્ણન	સ્વામી પ્રભુતીર્થેન્દ્ર	સયાજી સાહિત્યપ્રાણા	૨૬૪	૧-૭૫

છવનચરિત્ર-આત્મકથા-સ્મરણો

૧ ઇશ્વરચિન્ત	ત્રિગોરસાલ પ. મથરવાના	નવચંચન પ્રકાશન	૮૮	૦-૬૨
૨ આપતીતી(ત્રીજી આટતિ)	અધ્યાપક ધર્મનંદ શેખની	નવચંચન પ્રકાશન	૨૩૦	૧-૫૦
૩ કવિ દયારામજી અક્ષરદેવ અને	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	ધર્મનંદ ગૃજાતો મલા	૬૨+૮૮=૧૮૦	૩-૦
૪ નનવરામની છવનકથા (ત્રીજી આટતિ)	ધર્મનંદ શેખની, અનુ.	એન. એમ. ત્રિપાઠી ફં.	૩૮૦	૫-૦
૫ અગવાન છુક	ગોપાલરાવ ફુલગળી	રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ	૫૫	૦-૫૦
૬ આનંદધારા	પ્રયોજક પદ્મા દેવિયા	૨૫મ પ્રકાશન	૧૧૩	૨-૭૫
૬ તેનિન	લેખક રવિદાસ મ. અનુ. શ્રીકાંત ત્રિવેદી			

૭ પ્રાદેસર હેરફર લેરકી	પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળાદર	હેરફર લેરકી ઇન્સ્ટ્રુક્ટ એન્ડ ગોલ્ડિટિકલ સાયન્સ	૧૩ ૦-૩૭
૮ નાનૈયા ગોવાળિયા	રામક મુડી, અણ. જ્યોત વક્ષી	ગાડીવ સાહિત્ય મંદિર	૨-૦
૯ માધવરતા આસ્મકમા	અણ વાસુદેવ મહેતા	સ્વાણી પ્રકાશન	૩-૦
૧૦ સુવર્ણ પ્રભાત	લોખિયા મેરીન એન્ડરસન	મડીવ સાહિત્ય મંદિર	૧-૨૫
૧૧ ગાધીજીની ઠંઠાણી	અણ. હરગોવિંદ મોદી	ગોરા એન્ડ કં.	૫-૦
૧૨ સ્વરાજ્યના માર્ગદર્શક ટિપ્પક	લે. આરે ગુરુજી પટેલ-મગનભાઈ નાથક	સ્વાણી પ્રકાશન	૩-૨૫
૧૩ મણિભાઈ નસીભાઈ જીવનરંજ	ડૉ. ધીરુભાઈ દાકર	ગૂજર અથરન માર્ગદર્શક	૫-૨૫
૧૪ Govardhanram Madhavram Tripathi's Scrap Book Kantilal C. Pandya	ડૉ. ધીરુભાઈ દાકર	N M. Tripathi	2-૦
૧૫ જીવન પ્રયાગ	વિષ્ણુદેવ પંડિત	હરિદાસ હીરકમય સમિતિ	—
૧૬ બાપુને પગને પગલે	રાજેન્દ્રપ્રસાદ	નવજીવન પ્રકાશન	૨-૫૦
૧૭ મહાત્માજીની જાપામા	ધનસ્યામ બીરલા	નવજીવન પ્રકાશન	૩-૦

પ્રકીર્ણ

૧ ખોરાકના તત્વો

બાપાસાલ વૈદ્ય

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ ૨૪૨
વડોદરા

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત
૨ નીતિ મંજરી	વિષ્ણુદેવ સંકળેશ્વર પંડિત	સસ્પું. સાહિત્ય	૩૧૨-	૧-૫૦
૩ વિદ્યાન વિનોદ	યોગેશ્વર ગોવિંદલાલ શાહ	ગો. હ. ભટ્ટ	૧૦૯	૨-૭૫
૪ વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ	ભરતરામ ભાનુ- સુખરામ મહેતા અને રમણિકરાય શ્રીપતરાય દેસાઈ	ગો. હ. ભટ્ટ	૧૬૦	૩-૨૫
૫ આપણું લોકનૃત્યો	જયમદન પરમાર	ભારતી સાહિત્ય સંઘ	૧૮	૧-૦
૬ રામાયણ ભજનો	યોગી	પ્રાણસંકર ઉપાધ્યાય	૧૭૨	૧-૫૦
૭ મહેશ્વિ	આરત્રુ નરાની	પંક્જ ત્રિવેદી	૧૬	૦-૨૫
૮ વિવિધ વિષયો પર	સંયોજક ચંદુલાલ ત્રિ. વ્યાસ	સસ્પું સાહિત્ય	૧૨૮	૦-૩૭
૯ આપણા યુગના પ્રાણપ્રશ્નો	બનોડં એમ. બારુક	રવાણી પ્રકાશન	૬૧	૧-૦
૧૦ સંતતિનિયમન વંધત્વ નિવારણ	ડૉ. નવનીતલાલ વી પટેલ	મહાબન પ્રકાશન	૧૪૨	૨-૫૦
૧૧ સર્વપ્રિય	બલવન્ત ગો. સંઘવા	ભારત પ્રકાશન	૮૮	૧-૦
૧૨ વાર્ષિક વૃત્તાંત ૪, ૧૯૫૭	નાયક ભોજક. કેળવણી- મંડળ મહેસાણા	જનલાલ હરિલાલ ભોજક	૩૬	—
૧૩ મહાસારણી ભાગ ૨	હરિશ્વર પી. ભટ્ટ	ગુજરાત વિદ્યાસભા	૨૪	૨-૦
૧૪ સુબર્ષિ રાજ્યના ઠેટલાંક કૃષિકેન્દ્રો માંતં ૩ ચિત્રલદ પંડ્યા	ડૉ. ચિત્રલદ પંડ્યા	વડોદરા યુનિવર્સિટી	૧૭૨	૨-૫૦

૬-૦
૩-૫૦
૩-૦૦
૧૨-૦
૨-૭૫

૩૬૯
૧૭૪
૧૨૪
૫૭૦
૧૦૯

ભારતી સાહિત્યસઘ
૨૫૧ પ્રકાશન
વામનરાય પડ્યા
ગો. હ. ભટ્ટ
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય
ગોપલલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

બાલ-કિથોર-પ્રૌઢ સાહિત્ય

૧-૨૫
૧-૨૫
૧-૦
૧-૫૦
૦-૭૫
૧-૦
૧-૦
૦-૫૦
૧-૫૦
૦-૬૦
૦-૬૦
૦-૬૦

૧૦૦
૮૦
૯૨
૨૦૮
૧૨૨
૬૨
૮૯
૪૮
૧૧૨
૪૮
"
"

ભારતી સાહિત્ય સઘ
ભારતી સાહિત્ય સઘ
ભારતી સાહિત્ય સઘ
સસ્તુ સાહિત્ય
સસ્તુ સાહિત્ય
આર. આર. ગોહની કુપની
આર. આર. ગોહની કુપની
હરિશ પુસ્તકાલય
બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કુ
ગ્રાહીવ પ્રકાશન
ગ્રાહીવ પ્રકાશન
ગ્રાહીવ પ્રકાશન

૧૫ આપણી લોકસ રક્ષિતિ
૧૬ કાઈ ગોરા કાઈ કાળા
૧૭ સહકારી ક્ષેત્રે ગુજરાત
૧૮ ગુજરાત એક દર્શન
૧૯ વિદ્યાન વિનોદ

૧ મેથે ગામેતી
૨ સાચી જાતરો
૩ બાપની આબર
૪ અમલકારિક વાતો
૫ સુદ્ધિ કાના બાપની
૬ સુખસ પદમણી
૭ કલાપણની વાતો
૮ બહુમિયા
૯ વાર્તા રે વાર્તા
૧૦ હાલુ ભાગકિથો
૧૧ જમડું કાચ
૧૨ દૈવનો પ્રેમ

પ્રેસ્તરનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત
૧૩ રસુ દી ગણા ભાગ ૨	"	ગાડીવ પ્રકાશન	"	૦-૬૦
૧૪ રસુ દી ગણા ભાગ ૨	"	ગાડીવ પ્રકાશન	"	૦-૬૦
૧૫ દિતોપદેશની બાળ વાતો ભાગ ૧	રમણલાલ સોની	ખાલોગિદ કુમેસ્વાસની પ્રા.	૩૯	૦-૪૦
૧૬ દિતોપદેશની બાળ વાતો ભાગ ૨	,	"	૪૨	૦-૪૦
૧૭ દિતોપદેશની બાળ વાતો ભાગ ૩	,	"	૪૭	૦-૪૦
૧૮ દિતોપદેશની બાળ વાતો ભાગ ૪	"	"	૪૬	૦-૪૦
૧૯ સરસ્વતીચંદ (સ સિંધ)	સોમાભાઈ પટેલ	વોરા ઓન્ડ કુ	૧૨૮	૧-૪૦
૨૦ ભાઈ ચંદ્ર	રમણલાલ સોની	હરિહર પ્રેસ્ત્રાલય	૪૭	૦-૪૦
૨૧ લાડની જત્રા	"	"	૪૮	૦-૪૦
૨૨ ભામટાખાપા	"	"	"	૦-૪૦
૨૩ બાળો બંદરો	"	"	"	૦-૪૦
૨૪ ભાવ્યરિયાલાલ	"	"	"	૦-૪૦
૨૫ બહેખાનની બઠાફરી	"	"	"	૦-૪૦
૨૬ મંગલો મગર	"	"	"	૦-૪૦
૨૭ પારશી ગાડી પારશ બળદ	"	"	"	૦-૪૦
૨૮ નાકકદી રાખ	"	"	"	૦-૪૦
૨૯ મેળો પટેલ	"	"	"	૦-૪૦
૩૦ બહે મિયા	"	"	"	૦-૪૦
૩૧ પટેલ પટલાભીર	રમણલાલ સોની	"	"	૦-૪૦
		"	૪૮	૦-૪૦

૩૨ દ્વિત્વ વાણિયા	૩૩	૩૪	૦-૫૦
૩૩ દ્વિત્વ ૬ ગણિય ૬	૩૪	૩૫	૦-૫૦
૩૪ બાણે ને ઉસ્તાદ	૩૫	૩૬	૦-૫૦
૩૫ હથપેખી માયા	૩૬	૩૭	૦-૫૦
૩૬ બે રાશીઓ	૩૭	૩૮	૦-૫૦
૩૭ હવાન કચલા	૩૮	૩૯	૦-૫૦
૩૮ કાપ ને સલાય	૩૯	૪૦	૦-૫૦
૩૯ પટપટખુર્ના પરાક્રમે	૪૦	૪૧	૦-૫૦
૪૦ ખીલી ખિલી	૪૧	૪૨	૦-૫૦
૪૧ ખગડા ને તમડા	૪૨	૪૩	૦-૫૦
૪૨ કાસો ને વાટે	૪૩	૪૪	૦-૫૦
૪૩ શેવડીઓ સિપાઈ	૪૪	૪૫	૦-૫૦
૪૪ પૂનમિયો ભગત	૪૫	૪૬	૦-૫૦
૪૫ ખૂચડો ગણેડા	૪૬	૪૭	૦-૫૦
૪૬ ઘૂંવડ પડત	૪૭	૪૮	૦-૫૦
૪૭ ગાળપડિત	૪૮	૪૯	૦-૫૦
૪૮ ગાળમે શિયાળ ભાગ ૧	૪૯	૫૦	૦-૫૦
૪૯ ગાળમે શિયાળ ભાગ ૨	૫૦	૫૧	૦-૫૦
૫૦ ગાળમે શિયાળ ભાગ ૩	૫૧	૫૨	૦-૫૦
૫૧ ગાળમે શિયાળ ભાગ ૪	૫૨	૫૩	૦-૫૦

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ સંખ્યા	કિંમત
૫૨ ગલ્બો શિયાળ ભાગ ૫	રમણલાલ સોની	હરિહર	૪૮	૦-૫૦
૫૩ ગલ્બો શિયાળ ભાગ ૬	"	"	"	૦-૫૦
૫૪ સવાઈ ખડ્ગર	"	"	"	૦-૫૦
૫૫ જુગારી રાખ	"	"	"	૦-૫૦
૫૬ શેઠડિયો ખાલો	"	"	"	૦-૫૦
૫૭ મિયાંનું ટકું	"	"	"	૦-૫૦
૫૮ ગાંધીજીની વાતો ભાગ ૮	હરશોવિંદ મોદી	ગાંડોવ સાહિત્ય મંદિર	"	૦-૫૦
૫૯ ગાંધીજીની વાતો ભાગ ૯	"	"	૪૦	૦-૪૦
૬૦ ગાંધીજીની વાતો ભાગ ૧૦	"	"	"	૦-૪૦
૬૧ ચાલાક ચોર (જી આરતિ)	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	ખાલજીવન કાર્યલય	"	૦-૪૦
૬૨ ચાર મિત્રો	"	"	૬૮	૦-૫૦
૬૩ હૃદયપક્ષી	"	"	૬૫	૦-૬૨
૬૪ ચોર બાલકથા	"	"	૭૦	૦-૬૨
૬૫ સતી સાવિત્રી	"	"	૬૫	૦-૬૨
૬૬ પ્રમુલ્કા પ્રભુલાલ (આવૃત્તિ ત્રીજી)	"	"	૨૭	૦-૨૫
૬૭ પુરાણનાં પાત્રો : મુકુન્દમાર	શારદાપ્રસાદ વર્મા	યુગાન્તર કાર્યાલય	૪૨	૦-૩૭
૬૮ કલ્પવૃક્ષનાં કથાનકો	"	"	૨૫	૦-૧૬
૬૯ પુરાણનાં પાત્રો : સીતા	"	"	૪૮	૦-૬૦
૭૦ પુરાણનાં પાત્રો : ભરત-લક્ષ્મણ	"	"	૧૬	૦-૨૬
	"	"	૧૫	૦-૧૬

૭૧ કતવ્ય અતે કરખાની	"	"	૮૦	૧-૦
૭૨ અંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ	"	"	૨૪	૦-૨૫
૭૩ રોસીમાનુ વૃજ્ઞકુ	ફૂર્જેશ શુકન	ગૂર્જર	૩૨	૦-૩૭
૭૪ જગન્નુ વેર	શિવિભાઈ ત્રિવેદી	ભારતી સાહિત્ય સંઘ	૧૨૪	૧-૫૦
૭૫ શીંગી દીગી	હિન્નરભાઈ પટેલ	"	૭૬	૧-૨૫
૭૬ નંતન ભારતના તીરથ	પીતાબર પટેલ	"	૪૬	૦-૬૦
૭૭ નંતન ભારતના તીરથ	"	"	૪૬	૦-૬૦
૭૮ નંતન ભારતના તીરથ	"	"	૪૮	૦-૬૦
૭૯ નંતન ભારતના તીરથ	"	"	૪૭	૦-૬૦
૮૦ શોનવનના સાહસો	શાંતિ ના સાહ	હરિહર પુસ્તકાલય	૨૫૯	૪-૦
૮૧ દારકનુ શોધ ઝોગર રાષ્ટ્ર પ્રેરો, અનુ. શાંતિ ના.	શાહ (સત્યમ)	આર આર શેઠી કં.	૨૯૪ + ૮ = ૩૦૨	૪-૦
૮૨ અજ્ય દેશ	શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી	ભારતી સાહિત્યસંઘ	૧૭૫	૨-૫૦
૮૩ સુરેશનંતો ખખટો	અનુ. સોભાભાઈ પટેલ	વોરા એન્ડ કં પની	૧૧૪	૧-૫૦
૮૪ સાગર વીર	હિન્નરભાઈ પટેલ	ભારતી સાહિત્ય સંઘ	૩૯	૦-૫૦
૮૫ હાલ મળ	માધવજી, ગો પટેલ	આર. આર શેઠી કં.	૧૧૦	૧-૨૫
૮૬ બેન્કાનિન ફેન્કલિન	અનુ મગનભાઈ નાયક	વોરા એન્ડ કં.	૧૮૮	૨-૦
૮૭ કીમિયાગર કબીર	વિજયગુપ્ત મોય	ચેતન પ્રકાશન	૧૭૫	૩-૦
૮૮ રોલે છે મનરી	ફૂર્જેશ શુકલ	ગૂર્જર પ્રચરણ	૩૭	૦-૩૭
૮૯ મગાક	"	"	૩૦	૦-૩૭

પુસ્તકનુનામ	વેબક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ સંખ્યા	કિંમત
૯૦ કલાધામ ગ્રંથો	ગુર્જેશ દુકાન	ગુર્જેશ ગ્રંથસ્થાન	૩૨	૦-૨૭
૯૧ સેવામિતિ' ફકર ગાપા	અનુ કમ્પ્યુટિંગ	ચોરા એન્ડ કં	૩૨	૦-૫૦
૯૨ જીએનસગ (બીજીઆદિતિ)	રમણલાલ શોની	ચેતન પ્રકાશનગ્રંથ	૩૨	૦-૫૦
૯૩ હેમચંદ્રાચાર્ય	ધનવત્ જોશી	રવાણી પ્રકાશન	૪૮	૦-૬૨
૯૪ વીર નમ્બુદ્ર	ધનવત્ જોશી	"	૪૦	૦-૫૦
૯૫ મહાન નારી તાલદિગમ (બીજી આદિતિ)	સુભદ્રા ગાધી	ચેતન પ્રકાશનગ્રંથ	૪૦	૦-૫૦
૯૬ તૈયાને જ્ઞાનવાળે (બીજી આદિતિ)	ગુર્જેશ વસુદેવ	રવાણી પ્રકાશન	૪૮	૦-૫૦
૯૭ વેપારીઓનો ટહેન	માવળકર, સ પા પુસ્કર ચંદ્રવાકર	યશ પ્રકાશન	૧૯	૦-૧૩
૯૮ બાપુનાં સલાહજી (બીજી આદિતિ)	વિનોબા, અનુ નીમ્બાઈ વેદ	રવાણી પ્રકાશન	૪૮	૦-૫૦
૯૯ દાદા સાહેબ-ગુર્જેશ વાસુદેવ માવળકર	સ પા પુસ્કર ચંદ્રવાકર	યશ પ્રકાશન	૧૯	૦-૧૩
૧૦૦ ગોધીજી અને નરવીશે	સ પા પુસ્કર ચંદ્રવાકર	પુગાન્ટર કાર્યાલય	૨૪	૦-૨૫
૧૦૧ લોકચોથી પહેની	શાન્દ્યાપ્રસાદ વર્મા	નવજીવન પ્રકાશન	૪૮	૦-૨૫
૧૦૨ ધરતીના ગીતો (પાંચમી આદિતિ)	ગુજરાતમ દેવેન્દ્રહરિ પરીખ	યશ પ્રકાશન	૩૨	૦-૧૨
૧૦૩ ગાધીજીનો વિરોધ	સદ્ગુણાઈ મકનજી	નવજીવન	૨૦	૦-૧૫
૧૦૪ ગુજરાત લોકો	માણિકલાલ શંકરલાલ નાજી	સરસ્વ સાહિત્ય	૧૦૪	૦-૭૫
૧૦૫ ચંદ્ર પર ચંદ્રાઈ	શ્રીકાંત ત્રિવેદી	ગુર્જેશ ગ્રંથસ્થાન	૧૭૮	૨-૫૦

૧૦૬ મહાન વૈમાનિકા	રેહના અને સાહ	ગૂર્જર અંધર્ય	૮૭	૧-૨૫
૧૦૭ વિગાન દર્શન	અંધીલાલ ગાંધી	"	૮૦	૧-૦
૧૦૮ જ્વન અને વિગાન ૧-૩-૪	નરસિંહ અ. સાહ.	બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું.	૭૨	૧-૦
૧૦૯ જ્વન અને વિગાન " ૧-૪	"	"	૬૭	૧-૦
૧૧૦ અકસ્માતના તારકાલિંક ઉપાય	રઘુનાથ કદમ	સસ્તુ સાહિત્ય	૧૩૬	૦-૭૫
૧૧૧ બાળકોની બેલચાલ	—	"	૪૮	૦-૨૫
૧૧૨ બાળકોની દિનચર્યા	—	"	૩૯	૦-૨૫
૧૧૩ બાળકોનું આચરણ	—	"	૩૯	૦-૨૫
૧૧૪ બાળકોની નીતિશિક્ષા	જયદયાલ ગોવિન્દકા	"	૮૦	૦-૫૦
૧૧૫ બાળ રમતો	શામળભાઈ કા. જોશી	"	૧૨૦	૦-૭૫
૧૧૬ વનવગડાના પંખી ભાગ ૧	મનુભાઈ બેધાણી	ગૂર્જર અંધર્ય	૮૮	૧-૦
૧૧૭ વનવગડાના પંખી ભાગ ૨	મનુભાઈ બેધાણી	"	૯૪	૧-૦
૧૧૮ પેટ ચાલનારા પ્રાણીઓ ભાગ ૧	વસંત બેધાણી	બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું. પત્ની	૭૮	૧-૦
૧૧૯ પેટ ચાલનારા પ્રાણીઓ ભાગ ૨	વસંત બેધાણી	"	૮૨	૧-૦
૧૨૦ પેટ ચાલનારા પ્રાણીઓ ભાગ ૩	વસંત બેધાણી	"	૮૦	૧-૦
૧૨૧ પૃછડાં અને પાંખો	ડૉ. ચિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	ચેતન પ્રકાશન	૧૫૬	૩-૦
૧૨૨ પંખીડા (બાલવાડીના ગીતો)	સંપા. જુગતરામ દવે	શુભરાતી નંદ તાલીમ સંઘવતી	૫૭	૦-૫૦
		બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું.		

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત
૧૨૩ ચારિત્રચિત્રો ભાગ ૧	મનુ પડિત	બાલગોવિંદ મુબરકસની કં.	૮૩	૧-૦
૧૨૪ ચારિત્રચિત્રો ભાગ ૨	"	"	૫૪	૦-૫૦
૧૨૫ ચારિત્રચિત્રો ભાગ ૩	"	"	૧૨૪	૧-૨૫
૧૨૬ સમીચુ ઘર	સાતા ગાંધી	રવાણી પ્રકાશન	—	૦-૭૫
૧૨૭ લક્ષ્મણેકુ બારભાઈ	સાતા ગાંધી	રવાણી પ્રકાશન	—	૧-૦
૧૨૮ ચાત્ર તે ચંદુરા	મહેન્દ્ર મેધાણી	સસ્કાર સાહિત્ય ભંડાર	૪૬	૧-૦
૧૨૯ ઉગા મહેતાજી	"	"	૮૨	૧-૦
૧૩૦ પિપી	—	ચોરા જોન્ડ કં	૨૮	૧-૦
૧૩૧ બિબી	—	"	૨૮	૧-૦

